

‘ਬਦਲੇ ਰੰਗ ਸਮੇਂ ਦੇ’ ਮੇਰੀ ਕਥਾ-ਅਕਥਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ‘ਚ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਨੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਾਂ।

‘ਬਦਲੇ ਰੰਗ ਸਮੇਂ ਦੇ’ ਮੇਰਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ‘ਅਜੀਤ’ ਵਿਚ ਕਾਲਮ ਛਪਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਕੀ ਪੰਨੇ ‘ਤੇ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ-ਦੋ, ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਵੀ ਛਪੀਆਂ। ਇਹ ਕਾਲਮ ਲਗਾਤਾਰ ਚਾਲੀ ਹਫ਼ਤੇ ਚੱਲਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ‘ਚੋਂ ਅੱਠ ਲੇਖ ਮੈਂ ਚੁਣੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਿਆ। ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਤੀਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਪਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

—ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ

ਅਰਪਿਤਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ

ਮੁੱਲ: 130/-

ਬਦਲੇ ਰੰਗ ਸਮੇਂ ਦੇ

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ

ਬਦਲੇ ਰੰਗ ਸਮੇਂ ਦੇ

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ

ਬਦਲੇ ਰੰਗ ਸਮੇਂ ਦੇ

– ਕਥਾ-ਅਕਥਾ –

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ

ਅਰਪਿਤਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ

Badle Rang Samen de

(Fiction)

BY

Buta Singh Chauhan

Shaheed Bhagat Singh Nagar

BARNALA (PUNJAB)

Mob.: 98143-80749

E-mail: bootasinghchauhan@gmail.com

ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰ
ਜਗਮੇਲ ਸਿੰਘ
ਦੇ ਨਾਂ...

ਸਰਵਰਕ

ਮਨਦੀਪ ਕੁਮਾਰ ਚਰਖਵਾਲ

ਤੀਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ

2020

ਅਰਪਿਤਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ,
ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ,
ਬਰਨਾਲਾ

ਛਾਪਕ

ਅਰਨਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਪਟਿਆਲਾ

ਮੁੱਲ: 130/- ਰੁਪਏ

ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਸਿਰ ਜੋਗੀ ਛਾਂ (ਗਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
ਖਿਆਲ ਖੁਸ਼ਬੋ ਜਿਹਾ (ਗਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ (ਗਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
ਤਿੰਨ ਰੰਗ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਦੇ (ਤਿੰਨ ਗਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਨਾਵਲ

ਸੱਤ ਰੰਗੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ

ਸਾਥ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ

ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਦੁੱਖ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹੁੰਦੇ

ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ

ਚਿੱਟਾ ਪੰਛੀ (ਕਾਵਿ ਕਹਾਣੀਆਂ)

ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਡੇਕ (ਕਵਿਤਾਵਾਂ)

ਤਿੰਨ ਦੂਣੀ ਔਠ (ਕਹਾਣੀਆਂ)

ਬਾਲ ਨਾਵਲ

ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ

ਅਨੁਵਾਦ

ਮੌਤ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ

ਪੱਥਰ ਨਾ ਪਿਘਲੇ

ਜੰਗਲ ਦੀ ਹੂਕ

ਲਕਸ਼ਣ ਗਾਇਕਵਾੜ

(ਮਰਾਠੀ ਲੇਖਕ)

ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਚੁਰਾਹੇ ਦੇ ਦੀਵੇ (ਸੀ.ਡੀ.)

ਅੰਬਰ ਮੋੜ ਦਿਓ (ਸੀ.ਡੀ.)

(ਸੁਰ-ਤਾਲ 'ਚ)

(ਯੂ-ਟਿਊਬ 'ਤੇ ਉਪਲਬਧ)

ਤਤਕਰਾ

➤ ਜੇ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਨਾ ਹੁੰਦਾ	9
➤ ਪੱਥਰ ਪਿਘਲ ਗਏ	32
➤ ਮੁਰਗੀ ਪੱਗ ਬਣ ਗਈ	46
➤ ਰੇਤ ਨਿਗਲ ਗਈ ਹੀਰਾ	59
➤ ਰੰਗ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ	73
➤ ਸੈਂਕੜੇ ਬਨਾਮ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ	90
➤ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦਾ ਦਾਅ	110
➤ ਹੁਣ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਵੇਖਣੀ	125

ਜੇ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਨਾ ਹੁੰਦਾ

ਸਾਈਕਲਾਂ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕੀ ਆਇਆ। ਸਭ ਕੁਝ ਉਲਟ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪਿੰਡੋਂ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਔਠ ਵਾਲੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਦਾ ਤੀਜਾ ਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ।

‘ਰਾਹੀ ਚੱਲ ਅਕੇਲਾ
ਤੇਰਾ ਮੇਲਾ ਪੀਛੇ ਛੂਟਾ
ਰਾਹੀ ਚੱਲ ਅਕੇਲਾ।’

ਸਕੂਲ ਟੱਪਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਗੀਤ ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਹ ਬਹੁਤਾ ਵਗਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਮੇਰੇ ਗੀਤ ਯਾਦ ਸੀ। ਉਹ ਗਾਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮੂਹਰਦੀ ਸਾਈਕਲ ਕੌਣ ਕੱਢ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਜਾਂ ਅੱਗੋਂ ਕੌਣ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਇਹ ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੀਤ ਦੀ ਮਸਤੀ ਭਾਰੂ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਾਮਸਰ ਟੋਭੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਸਾਈਕਲ ਇਕ ਉੱਖਲੀ 'ਚ ਵੱਜਿਆ। ਮਗਰਲੇ ਚੱਕੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਹੌਲੀ ਕਰ ਲਿਆ।

ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਹਵਾ ਠੀਕ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਮਠ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਆਈ। ਸਾਈਕਲ ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਕੰਧ ਨਾਲ ਪਿਆ ਪੰਪ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਹਵਾ ਭਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਪਰ ਬਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨੰਦ ਦੇ ਚਾਰ ਕੁ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਕਦਮ ਹੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਤੇ ਪਏ 'ਤੇ ਛੱਤ ਆ ਡਿੱਗੀ ਹੋਵੇ।

ਉਹ ਲਾਣੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜੋ ਦੱਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸੁਣ-ਸੁਣ ਮੇਰਾ ਮਨ ਡੁਬਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਹੋਇਆ ਕੀ? ਉਹ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਸੰਗਰੂਰ ਖੇਡਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਨੇ। ਪਰ ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਹ ਕੀ ਹੋਇਆ?

ਕੈਲੇ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਖੜ੍ਹਦਾ। ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹੱਟ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮਨ 'ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦਾ ਡਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਅੱਗਾ-ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਹੱਟਾਂ ਵਾਲੇ ਜਿਥੇ ਕੈਲੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕੈਲਾ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੀ ਝੋਪ ਮੰਨਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਗੜਵੀ ਚੁੱਕੀ। ਮੂੰਹ ਧੋਣ ਲਈ ਹਾਲ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਦੋਵਾਂ ਗਿਲਾਸਾਂ 'ਚ ਚਾਹ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਚਾਹ ਦੀ ਘੁੱਟ ਭਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਹਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ‘ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਬੰਦੇ ਓਂ ਸਰਪੰਚ ਸਾਅਬ! ਆਹ ਫਰਸ਼ ਅਜੇ ਕੱਚਾ ਈ ਰੱਖੀ ਬੈਠੇ ਓਂ।’

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਚਿੜੀ ਦੀ ਗਰਦਨ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਚਾਕੂ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਸਮਾਂ ਗਸ਼ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਵੱਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਹਾਲ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ 'ਚ ਚੁੱਪ ਪਸਰ ਗਈ। ਚੁੱਪ ਤੋੜਨ ਲਈ ਉਹਨੇ ਆਪ ਹੀ ਕਿਹਾ, ‘ਏਹ ਤਾਂ ਥੋਡੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਐ। ਪਰ ਕਰਾਂ ਕੀ। ਜੇ ਏਸ ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ 'ਤੇ ਓਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਕੀ, ਮੈਂ ਸੌ ਵਾਰ ਪੱਥਰ ਲਵਾ ਦਿੰਦਾ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਹੀ ਦੱਸ। ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੀ ਸੰਘੀ ਕਿਵੇਂ ਘੁੱਟਾਂ। ਹੀਆਂ ਈ ਨੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਬਹੁਤੀ ਲੰਘ ਗੀ। ਥੋੜੀ ਰਹਿ ਗੀ। ਕਾਹਨੂੰ ਕੀਤੀ ਕਰਾਈ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰਨੈਂ।’....

‘ਰੰਗ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ’ ਵਿਚੋਂ

ਸਾਈਕਲ 'ਚ ਹਵਾ ਭਰ ਕੇ ਮਨ 'ਚ ਆਈ, ਹੱਟ 'ਤੇ ਜਾਵਾਂ ਹੀ ਨਾ। ਪਰ ਜਾਏ ਬਿਨਾਂ ਸਰਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੜਕੇ ਉੱਠ ਕੇ ਮੈਂ ਢਿੱਲਵਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਕਮੀਜ਼-ਪੈਂਟ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਕਿਸੇ ਗਿਣਤੀਦਾਰੀ 'ਚ ਵਿਆਹ ਸੀ।

ਹਵਾ ਭਰ ਕੇ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਤੋਰਿਆ। ਮਨ ਕਰੜਾ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਹੋਣੈ, ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਜੋ ਕਹੇਗਾ, ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਸੁਣੀ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਦੋ-ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਬੋਲੇਗਾ, ਆਪੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਵੇਗਾ।

ਤਪੇ ਆਏ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਾਨਸਾ ਤੋਂ ਸਿਲਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਆ ਕੇ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੰਮ ਕਿੱਥੇ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਵਿਹਲੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਮੇਵੇ ਨੇ ਹਰਦੇਵ ਘੁਮਿਆਰ ਦੇ ਰੋਹੜੇ ਨਾਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਮੈਂ ਛੋਲਿਆਂ 'ਚ ਨਿਗੂ ਰੱਖਾਂ। ਝਾਰਦੇ-ਝਾਰਦੇ ਧਾਨਕੇ ਅੱਖੀਂ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ ਬਿੰਦ ਲਾਉਂਦੇ ਐ। ਆੜ੍ਹਤੀਆ ਕਿਤੇ ਭੇਜੇ। ਜਾਈਂ ਨਾ।”

ਚਾਰ ਬੋਰੀਆਂ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਰਦੇਵ ਲਾਹ ਕੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸਰੂਪ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਟੀਨ ਦੇ ਛੱਪਰ ਹੇਠ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਸਰੂਪ ਆਇਆ। ਉਹਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਸੀ। ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼। ਕੱਦ ਮਧਰਾ। ਉਹਦੇ ਝੋਲੀ ਵਾਲਾ ਕੁੜਤਾ-ਪਜਾਮਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਉਹ ਕੋਰੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਉਹਨੇ ਦੁਕਾਨ 'ਚੋਂ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੂੰ ਸੀਤੇ ਦਾ ਮੁੰਡੈ?”

ਮੈਂ ਬਾਣ ਦੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਦੱਸਿਆ, “ਮੇਵੇ ਦਰਜ਼ੀ ਦਾ ਭਾਈ ਆ।”

ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਮੇਰੇ ਅੱਧੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਦੀ ਬੁਸ਼ਰਟ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਾਟਰਾਈ ਦੀ ਪੈਂਟ। ਪੈਰੀਂ ਤਿੱਖੀ ਚੁੰਝ ਵਾਲੀ ਗੁਰਗਾਬੀ। ਵਾਲ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਵਾਹੇ ਹੋਏ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਪਤਲੀ ਤੀਵੀਆਂ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਹਿੰਦਾ, “ਕਿਤੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੂੰ?”

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ।

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਠੰਡੇ ਹੋਏ ਲੱਗੂ। ਜੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਣ ਜਾਣਦੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦੋ ਪਜਾਮੇ ਈ ਸਿਉਂ ਦੇ।”

ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਦੁਕਾਨ 'ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਰੁਘਨੇ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ।

ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਆਇਆ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਮਸ਼ੀਨ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਪਜਾਮੇ ਸਿਉਂਦੇ-ਸਿਉਂਦੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸਰੂਪ ਦੇ ਭਾਈ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੀ ਸਾਹਮਣੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਦਰਾਜ ਦਾ

ਇਕ ਦਰਜ਼ੀ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਜ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸੇ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਮੈਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪਜਾਮੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੁਸ਼ਰਟਾਂ ਵੀ।

ਦੁਕਾਨ ਵਿਚਦੀ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਲੰਘਣ ਲੱਗਿਆ, ਸਰੂਪ ਕਹਿੰਦਾ, “ਦਰਾਜ ਆਲੇ ਦਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ। ਆਪਣੇ ਘਰੇ ਗੰਗਾ ਆ ਗਈ ਆਪ ਈ। ਕੋਟ-ਪੈਂਟ ਵੀ ਸਿਉਣ ਜਾਣਦੇ ਏਹ। ਨਾਲੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੈ।”

ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਇਕਦਮ ਰੁਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਕੋਟਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਬਾਨ ਚੱਕਣ ਜੋਗਰਾ ਤਾਂ ਹੈ ਨੀਂ ਏਹ। ਕੋਟ ਕਿੱਥੋਂ ਬਣਾ ਦੂ?” ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੇ ਮੋਟੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਇਕਦਮ ਖੁੱਲ੍ਹੇ।

ਮੇਰੀ ਹਾਸੀ ਨਿੱਕਲ ਗਈ। ਸਰੂਪ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਚਲਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਵੇਖ। ਹੱਥ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦੈ ਕਦੋਂ ਮਾਰਦੈ?”

ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਜਾਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਹੀ ਕਿਹਾ, “ਤੜਕੇ ਆ ਜੇ ਫੇਰ ਏਹ।”

ਸਰੂਪ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਸਿਲਾਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਉਂਦਾ-ਆਉਂਦਾ ਮੈਂ ਹੀਰੇ ਦਖਾਣ ਨੂੰ ਲੱਕੜ ਦਾ ਛੱਟਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਆਇਆ। ਆ ਕੇ ਮੇਵੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਉਹਨੇ ਬਹੁਤਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਭਰਿਆ। ਏਨਾ ਈ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਾਲ ਕੇ ਵੱਡੇ ਕਰ 'ਤੇ ਤੁਸੀਂ। ਹੁਣ ਜਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰੋ।”

ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਬਚੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਂ ਮੇਵੇ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦੇ ਚਾਹੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਵਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦੇ।”

ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਆਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ।

ਤੜਕੇ ਮੈਂ ਮੱਖਣ ਦੇ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਛੱਟਾ ਲੱਦਿਆ। ਮੇਵਾ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਚਾਹ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਬੈਠਾ-ਬੈਠਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਔਹ ਛੋਟੇ 'ਤੇ ਪਈ ਮਸ਼ੀਨ ਚੱਕ ਲੈ। ਇਕ ਕੈਂਚੀ ਲੈ-ਲੈ ਜਿਹੜੀ ਮਰਜ਼ੀ।”

ਮੈਂ ਛੋਟੇ 'ਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਧਰ ਕੇ ਟਿਊਬ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠਾ।

ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਸਰੂਪ ਚੰਦ ਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਵੀ ਖਾਸੇ ਜੁਆਕ ਸਨ। ਛੇ-ਸੱਤ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢਕਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢ 'ਚ ਚਉ ਵਾਲਾ ਰਘਵੀਰ ਮਾਸਟਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਦਿਆਵੰਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂਦੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤਪੇ ਤੇ ਪਿੰਡ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਵਧਣ ਲੱਗਿਆ।

ਮੈਂ ਤੜਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਆਥਣੇ ਮੁੜਦਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਉੱਠ ਕੇ ਵੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੇਰੀ ਭਰਜਾਈ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਵੀ ਤੜਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉੱਠ ਕੇ ਆਵਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ। ਮੇਵਾ ਅਫੀਮ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਹੱਡ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜੁੜਦੇ। ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ।

ਉਹ ਨਿਆਈਆਂ 'ਚ ਗਿਆ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੁੜਦਾ। ਕੋਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੈਸ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਬਿਜਲੀ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੈਸ ਲੈ ਲਈ। ਉਹ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਚਾਹ ਵੀ ਪੀਈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਵਾਲੇ ਮੀਟਰ ਵੱਲ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ।

ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਫ਼ਿਊਜ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਸੁਨਿਆਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਫੇਰ ਤਿੰਨ ਦੁਕਾਨਾਂ ਰਫ਼ਿਊਜ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਦਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠੇ। ਜੇ ਸਨ ਵੀ, ਉਹ ਟੈਰੀਕਾਟ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਝਿਜਕ ਕੇ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਕਟਾਈ ਵੇਲੇ ਕੈਂਚੀ ਕੰਬਦੀ।

ਤਪੇ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਕੈਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਮੇਰੇ ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤ ਗੁਰਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਰਿਦਰ ਰਫ਼ਿਊਜ਼ੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰਨਾਮ ਮੈਨੂੰ ਸੱਦਣ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਦਾ ਬੰਦਾ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਤੇਜ਼। ਬੋਲ ਉੱਚਾ ਤੇ ਤਿੱਖਾ। ਉੱਭਰਵੀਂ ਹਿੱਕ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ 'ਚ ਸੋਨੇ ਦੇ ਛਾਪਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਉਹਦੀ ਖਿਲਰਵੀਂ ਪਲੰਥੀ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਏਹ ਬਚੀ ਮੇਰੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂ ਦੂ? ਏਦੂੰ ਵੱਡਾ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਪਾਲੀ ਲਗਦੈ।” ਉਹ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਗੁਰਨਾਮ ਬੋਲਿਆ, “ਜੇ ਏਹਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੇ ਲਏ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਸੰਵਾ ਦਿਆਂ, ਮੰਨੇਂਗਾ ਫੇਰ?”

“ਅੱਛਾ! ਅੱਛਾ! ਫੇਰ ਤਾਂ ਐਂ ਕਹਿ ਅੱਖ ਨਾਲ ਉਡਦੇ ਕਬੂਤਰ ਲਾਹੁੰਦੈ।” ਉਹ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਨਾਪ ਲਿਆ। ਸੁਰਿਦਰ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਕੱਪੜਾ ਕਿਹਾ, ਉਹਨੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਦੋ ਕੁਝ ਲਏ ਸਨ। ਦੋ ਚਾਦਰੇ। ਦੋਵੇਂ ਟੈਰੀਕਾਟ ਦੇ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਸੁਰਿਦਰ ਗੋਲ ਸਿਰ੍ਹਾਣੇ 'ਤੇ ਸਿਰ ਧਰੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕਦਮ ਉਠਿਆ। ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਓ ਜੀ! ਆਓ ਜੀ! ਧੰਨ ਭਾਗ ਸਾਡੇ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਆ ਗੇ।”

‘ਆਏ ਤਾਂ ਸੁਰਿਦਰ ਦੀ ਹੱਟ 'ਤੇ ਸੀ। ਆਹ ਬੋਡਾ ਬਚੀ ਲੈ ਆਇਆ। ਹੁਣ ਵੇਖਦੇ ਆਂ ਸਪੱਲੀਆ ਕਿਹੋ ਜਾ ਡੰਗ ਮਾਰਦੈ।’

‘ਏਹ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ ਤੁਸੀਂ। ਕੱਪੜੇ ਉੱਚੇ-ਨੀਵੇਂ ਹੋ ਗੇ, ਪੈਸੇ ਮੈਥੋਂ ਲੈ ਜਿਓ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਆਏ ਕਦੋਂ?’

‘ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗੇ। ਸਾਰੇ ਕੇਸਾਂ 'ਚੋਂ ਬਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਮੈਂ। ਹੁਣ ਸਮਝ ਆਈ ਐ। ਮਾੜੇ ਬੰਦਿਆਂ 'ਚ ਰਲ ਕੇ ਅੱਧੀ ਉਮਰ ਗਾਲ ਲਈ। ਹੁਣ ਮੌਜ ਨਾਲ ਖੇਤ ਕੰਮ ਕਰਾਈਦੈ। ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਵਿਆਹਾਂਗੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਰੁੜ੍ਹਦੀ ਹੋ ਜੂ।’

ਮੈਂ ਕੈਲੇ ਦਾ ਪੱਕਾ ਮੇਚ ਲਿਆ।

ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਪਹਿਰੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਗਿਆ ਦੋ ਘੰਟੇ ਸੌਂ ਕੇ ਆਉਂਦਾ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਗਾਹਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਸੁਰਿਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਟੀ ਖਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਸੁਰਿਦਰ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਹਰੀ ਨੂੰ ਚਾਹ ਕਹਿ ਆਇਆ।

ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਸੁਰਿਦਰ ਕੈਲੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਓਹਲਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ।

ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਉੱਤਰਿਆ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਕਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕੁਝਤਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਛੱਡਵਾਂ ਚਾਦਰਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਟੌਰ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ।

ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਉਹਦੀ ਤੋਰ 'ਚ ਝੋਲ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਸੀ।

ਜਿੰਦਣ ਕੈਲਾ ਕੱਪੜੇ ਲੈਣ ਆਇਆ। ਓਦਣ ਵੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਸੁਰਿਦਰ ਹੀ ਸੀ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਘਰੇ ਸੌਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੁਰਿਦਰ ਨੇ ਫੇਰ ਚਾਹ ਮੰਗਵਾਈ। ਉਹ ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ।

ਸੁਰਿਦਰ ਗਾਲੜੀ ਸੀ। ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਪੁਛਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਦੱਸੀ ਗਿਆ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਉਹਨੇ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਹਸਦਾ-ਹਸਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸੀ ਗਿਆ, ‘ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ। ਹਵਾ ਚੱਲੀ ਤੋਂ ਜਾਂਦੇ। ਹਵਾ 'ਚ ਪਏ ਬੰਦੇ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਉਠਦੇ ਨੀਂ। ਨਾ ਬੁੜ੍ਹੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਪੈਰ-ਵੱਢਵੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਐਂ ਤੁਰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਰਜਾਈਆਂ ਹੋਣ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਬੂਤ 'ਚ ਵੜ ਜਾਂਦੇ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਕਰ ਈ ਨੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ, ਬਿਗਾਨੇ ਘਰੇ ਆਏ ਆਂ ਜਾਂ ਆਵਦੇ।’

‘ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਡਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕੇਸ ਵੀ ਸੀ ਥੋਡੇ 'ਤੇ?’

‘ਹਾਂ ਹੈਗੇ ਸੀ।’

“ਓਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ?”

“ਬਣਨਾ ਕੀ ਹੁੰਦੇ। ਡਾਕੇ ਤੇ ਚੋਰੀ ਦਾ ਪਿੱਛੋਂ ਬਣਦਾ ਕੁਸ਼ ਨੂੰ। ਅੱਬਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮੌਕੇ ਦਾ ਗਵਾਹ ਈ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ। ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤਰੀਖ ਵੇਲੇ ਦੋ ਵਾਰੀ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢ ਦੇਈ ਦੀਆਂ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦੇ ਪੈਰ ਉੱਖੜ ਜਾਂਦੇ। ਗਵਾਹੀ ਪੁਲਿਸ ਆਲਿਆਂ ਨੇ ਕਰਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਅੜਦਾ ਦਿਸਦਾ, ਪੁਲਿਸ ਰਾਹੀਂ ਬੋਚ ਲੈਂਦੇ ਸੀ।”

ਕੈਲੇ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਮਕ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਾਏਦਾਨ 'ਤੇ ਕਾਲੇ ਬੂਟ ਲਾਹੇ ਤੇ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਉਹਨੇ ਕੈਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਖ ਮਿਲਾਈ। ਗੱਲੇ ਕੋਲੋਂ ਬਹੀ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਐਨਕ ਲਾ ਕੇ ਖਾਤਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਗੂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਕੈਲੇ ਨੇ ਮੌਕਾ ਤਾੜਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਲਾਈ ਦੇ ਪੈਸੇ ਕੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਉਹਨੇ ਅਜੇ ਪਿੱਠ ਭੰਵਾਈ ਸੀ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦਾ, “ਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਏਹਦਾ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰੀਂ ਓਏ। ਏਹ ਤਾਂ ਖੋਹਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹੈ। ਇਕ-ਦੋ ਬੰਦੇ ਵੀ ਮਾਰੇ ਐ ਏਹਨੇ। ਏਹੇ ਜੀ ਦੀ ਖੱਟੀ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਉਈਂ ਚੰਗੈ।”

ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਰੁਕਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸੁਣ ਲੈ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ। ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦਿਸੇ ਏਥੇ।”

ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਘਰੇ ਜਾਂਦਾ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਸਾਹ ਆਉਣ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਪੈਂਟ ਦੀ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਸਿਗਰਟਾਂ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਕਢਦਾ। ਥਾਲੀ 'ਚੋਂ ਸੀਖਾਂ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਿਗਰਟ ਲਾਉਂਦਾ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸੂਟੇ ਇਕੱਠੇ ਖਿਚਦਾ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰਲ ਥਾਂਣੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ।

ਅੱਧੀ ਸਿਗਰਟ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਲੋਰ 'ਚ ਆਉਂਦਾ। ਦੋਹਾਂ ਉਂਗਲਾਂ 'ਚ ਅੜਾਈ ਸਿਗਰਟ ਤੋਂ ਚੁਟਕੀ ਨਾਲ ਸੁਆਹ ਝਾੜ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਜਾਹ ਬਚੀ! ਹਰੀ ਨੂੰ ਦੁੱਧ 'ਚ ਪੱਤੀ ਕਹਿ ਕੇ ਆ।”

ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਅਕਸਰ ਕੈਲਾ ਆ ਜਾਂਦਾ।

ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੀ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੀ। ਨਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੂੰ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਜੋ ਪੁੱਛੀ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦਾ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਰ ਲੈਂਦੇ। ਗੱਲ ਲੰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਲਗਦੀ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਅੱਡੇ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਬਹਿੰਦਾ। ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਬਾਰ 'ਤੇ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਰਹਿੰਦੀ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਨੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚਦੀ ਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦਾ ਮਨ ਕਾਹਲਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਦੇਖੀਂ ਬਚੀ। ਐਧਰੋਂ ਬਾਈ ਤਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ?”

ਕੈਲਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਸਮਝਦਾ। ਉੱਠ ਕੇ ਕੱਢਵੀਂ ਜੁੱਤੀ ਪਾਉਂਦਾ, “ਚੰਗਾ ਸੇਠਾ! ਕਦੇ ਫੇਰ ਸਹੀ।”

ਉਹ ਬੜੇ ਤੋਂ ਉਤਰਦਾ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਉਹਨੂੰ ਜਾਂਦੇ

ਨੂੰ ਕੋਇਆਂ ਥਾਈਂ ਵੇਖਦੇ।

ਰਫ਼ਿਊਜ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਅਨਾਜ ਮੰਡੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ-ਦੋ-ਦੋ, ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਲੀਆਂ। ਆਥਣੇ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੀ ਹੱਟ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੇ ਬਨੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਖਹਿਣ ਲਗਦਾ, ਮੈਂ ਅੱਡਾ ਸਾਂਭ ਦਿੰਦਾ।

ਗਊਸ਼ਾਲਾ ਟੱਪ ਕੇ ਕੈਲੇ ਕਾ ਬਾਹਰਲਾ ਬਗਲ ਸੀ। ਸੜਕ ਵਾਲੇ ਬਾਰ 'ਤੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਦਲਾਣ ਸੀ। ਮਗਰਲੀ ਬੀਹੀ 'ਤੇ ਦੋ ਬੈਠਕਾਂ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੈਲੇ ਕਾ ਘਰ ਸੀ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੈਲੇ ਦੇ ਇਕ-ਦੋ ਪੈਂਗ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਸੜਕ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਸਾਈਕਲ ਮੂਹਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਸੜਕ 'ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਝੋਲਾ ਮੈਂ ਲਾਹ ਲੈਂਦਾ।

ਮੈਂ ਨਲਕੇ 'ਤੇ ਮੂੰਹ-ਹੱਥ ਧੋਣ ਲਗਦਾ। ਉਦੋਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਪੈਂਗ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ। ਫੜਾਉਣ ਵੇਲੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਲੈ ਓ ਬਚੀ! ਹੋ ਤਰਾਰੇ 'ਚ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲਾਲੇ ਦੀ ਹੱਟ 'ਤੇ ਬਿੱਲੀ ਦਾ ਪਾਂਚਾ ਜਾ ਘਕਾਈ ਜਾਨੈਂ। ਲੱਤਾਂ ਜੁੜ ਜਾਣਗੀਆਂ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਦੀਆਂ। ਖਾਇਆ-ਪੀਆ ਵੀ ਕਰ ਕੁਛ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ।”

ਫੇਰ ਅਚਾਨਕ ਉਹਨੂੰ ਬੈਠਕ 'ਚ ਪਿਆ ਤਾਇਆ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਦਾ, “ਉਏ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹ ਬਹੀ ਦਿਆ ਤਿਉਰਾ ਤੂੰ ਵੀ! ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅੰਦਰ ਪਿਆ ਪਤਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਨੈ।”

“ਕਰਨਾ ਕੀ ਐ ਮੈਂ? ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਜਪੀਦੈ। ਹੋਰ ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਗਰਦਾਉਰੀਆਂ ਕਰਨੀਐਂ। ਸਿਵੇ 'ਚ ਲੱਤਾਂ ਨੇ ਹੁਣ। ਪਤਾ ਨੂੰ ਕੇ ਦਿਨ ਦੀ ਜਿੰਦਗਾਨੀ ਐ।” ਕਹਿੰਦਾ-ਕਹਿੰਦਾ ਉਹਦਾ ਤਾਇਆ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ।

ਉਹ ਉਹਦਾ ਮੰਜਾ ਲਿਆ ਕੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਡਾਹ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਪੈਂਗ ਪਾ ਕੇ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਸਾਹ 'ਚ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਧੁੜਧੜੀ ਲੈਂਦਾ, ਕੈਲਾ ਉਹਨੂੰ ਗੰਢੇ ਦੀ ਫਾੜੀ ਦਿੰਦਾ।

ਇਕ-ਇਕ ਪੈਂਗ ਹੋਰ ਲਗਦਾ। ਕੈਲਾ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ। ਤਾਏ ਨੂੰ ਇਕ ਪੈਂਗ ਹੋਰ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਪੀ ਕੇ ਗਲਾਸ ਅਲਮਾਰੀ ਦੀ ਬੀਂਢਲ 'ਤੇ ਧਰਦਾ। ਕੈਲਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੁਣ ਸੁਣਾ ਫੇਰ ਤਾਇਆ! ਬਿੱਲੇ ਆਲੀ ਗੱਲ।”

ਉਹ ਟਲਦਾ, “ਕਿੰਨੇ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਸੁਣਾਈ ਐ। ਹੁਣ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਇੱਕੋ ਗੱਲ 'ਚ ਕੀ ਪਿਆ। ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਪਾਣੀ ਰਿੜਕੀ ਜਾਓ। ਕੀ ਨਿੱਕਲਦੈ ਉਹ 'ਚੋਂ।”

“ਤਾਇਆ! ਨਿੱਕਲਦਾ ਕਿਉਂ ਨੂੰ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਮਖਿਆਲ ਕਦੇ ਪੁਰਾਣਾ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਕੌੜਾ।”

ਤਾਇਆ ਹਿਡ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ, “ਚਲ ਏਹ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਐ। ਪਰ

ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉੱਠਿਆ ਤਾਂ ਹੁਣ ਮੈਥੋਂ ਜਾਂਦਾ ਨੂੰ। ਜਹੇ ਜਾ ਮੂੰਹ ਹੋਵੇ, ਗੱਲ ਓਹੇ ਜੀ ਕਰੇ ਬੰਦਾ। ਚੰਗਾ ਲਗਦੇ।”

ਉਹ ਤਾਏ ਨੂੰ ਇਕ ਪੈਂਗ ਹੋਰ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ, “ਲੈ ਫੇਰ ਸੁਣ।” ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਰੂੜੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਿੱਲ ਦੇ ਸਹੁਰੀਂ ਜਾ ਵੜਦੀ।

ਸੂਰਜ ਡੁੱਬ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਾਹ ਪੈਂਦਾ।

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੋਂ ਮਿਸਤਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਦਿਹਾੜੀਏ ਵੀ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਜਣੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸਿਉਣ ਵੀ ਆਉਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਛੜਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ।

ਮੈਂ ਘਰੇ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਮੇਵਾ ਤੇ ਮੱਖਣ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ‘ਚ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪੀਣ ਲਾ ਲੈਂਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੇਵੇ ਦੇ ਹੱਥ ਮੈਂ ਪੈਂਗ ਫੜਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੋਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਘਰ ਦੀ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਐ ਉਏ?”

ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਪਾੜ ‘ਚੋਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ।

ਫੇਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਕਈ ਦਿਨ ਹੋ ਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਸੰਤੋ ਕਾ ਗੋਰਾ ਦਸਦਾ ਸੀ। ਤੇਰਾ ਸਾਈਕਲ ਤਪੇ ਆਲੇ ਕੈਲੇ ਕੇ ਬਾਰ ਮੂਹਰੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਉਹ ਬੰਦਾ ਚੰਗਾ ਨੂੰ। ਹੁਣ ਨਾ ਖੜ੍ਹੀ ਓਹਦੇ ਕੋਲੇ। ਬੰਦਾ ਜਹੇ ਜਾ ਹੋਵੇ। ਓਹੇ ਜੇ ਬੰਦਿਆਂ ‘ਚ ਰਹੇ। ਮਾਰ ਪੈਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿੰਦੀ।”

ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੈਲੇ ਦਾ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਏਹਨੂੰ ਠਾਈਏ ਕਿਵੇਂ ਹੁਣ। ਇਹ ਬਾਈ ਦਾ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਡਰ ਮੰਨਦੇ। ਉਹ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਰੇ।”

ਪਰ ਕੈਲੇ ਨੂੰ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਮੂਹਰਦੀ ਲੰਘਦਾ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਆ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗਦਾ। ਗੱਲਾਂ ਓਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਦੱਸਣ ਵੇਲੇ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।

ਮੇਰੇ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਪੈਰ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰ ‘ਚ ਮਹਿੰਦਰ ਤੇ ਸੂਰਜੀਤ ਚੰਗੇ ਟੇਲਰ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਬਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ‘ਚ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ‘ਚ ਵੀ। ਜਿਹੜੇ ਗਾਹਕ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਹੋਰਾਂ ਟੇਲਰਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਦਰਜ਼ੀਆਂ ‘ਚੋਂ ਇਕੱਲਾ ਮੈਂ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਮਹਾਜਨੀ ਗਾਹਕ ਪੈਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ।

ਗੋਹਰੇ ਦਰਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਮਾਨਸਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਟੇਲਰ ਕੋਲ ਉਹਨੇ ਖਾਸੇ ਸਾਲ ਲਾਏ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਮਾਨਸਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਥੇ ਮੈਂ ਕਦੇ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਤਪੇ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ‘ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਦੁਕਾਨ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਮਹਿੰਗੇ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗਾ ਕੱਪੜਾ ਵਿਕਦਾ। ਪਰ ਵਿਕਿਆ ਕੱਪੜਾ ਬਹੁਤਾ ਅਣ-ਸਿਉਂਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਗੋਹਰੇ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ-ਇੰਦਰ। ਉਹ ਕਢਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੱਦ ਲੰਮਾ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੱਟ ਕੇ ਰਖਦਾ। ਪੈਂਟ-ਬੁਸ਼ਰਟ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ। ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਅੱਖ ਉੱਚੀ ਰਖਦਾ। ਗੱਲ-ਗੱਲ ‘ਤੇ ਨਾਸਾਂ ਫਰਕਾਉਂਦਾ।

ਇੰਦਰ ਮੈਨੂੰ ਜਿਥੇ ਮਿਲਦਾ। ਕੱੜ-ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਕਢਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਣ ਲਈ ਬੁਲਾਉਂਦਾ। ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਮੈਨੂੰ ਤਾੜ ਕੇ ਲੰਘਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ, ਉਹ ਇਉਂ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ?

ਉਹਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ‘ਤੇ ‘ਤੂੰ-ਤੂੰ ਮੈਂ-ਮੈਂ’ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ।

ਤਪੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅੱਡੇ ‘ਤੇ ਰਘਵੀਰ ਭੂਤ ਦਾ ਠੋਕਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪਊਆ ਲਿਆ। ਅਹਾਤੇ ‘ਚ ਵੇਖਿਆ। ਦਾਰੂ ਪੀਣ ਵਾਲਿਆਂ ‘ਚ ਇੰਦਰ ਵੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੀਜੇ ਮੇਜ ‘ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ।

ਮੈਂ ਇਕ ਪੈਂਗ ਪਾਇਆ। ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗਿਆ। ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਨੇ ਉਹਨੇ ਕਈ ਖੰਘੂਰੇ ਮਾਰੇ। ਫੇਰ ਮੁੱਛਾਂ ‘ਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹੱਥ ਵੀ ਫੇਰਿਆ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਉਥੇ ਨਾ ਬੈਠਾ। ਅਹਾਤੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ‘ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਉਂ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਉਹਨੇ ਖੰਘੂਰੇ ਕਿਉਂ ਮਾਰੇ? ਮੁੱਛਾਂ ‘ਤੇ ਹੱਥ ਕਿਉਂ ਫੇਰਿਆ!

ਗਾਹ ‘ਚ ਮੇਰੇ ਮਨ ‘ਚ ਗੱਲ ਆਈ। ਜਾ ਕੇ ਮੇਵੇ ਤੇ ਮੱਖਣ ਨੂੰ ਦੱਸਾਂ। ਪਰ ਮਨ ਨੇ ਢੇਰੀ ਢਾਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਉਲਾਂਭੇ ਦੇਣ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਹਿੱਕ ਕੱਢ ਕੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਉਹ ਲੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਤੋ ਕੇ ਟੱਬਰ ਨਾਲ ਮੇਵੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਰੋਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਘਰੇ ਬੈਠਾ ਵਿਹੁ ਘੋਲੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰ ਨਾ ਚੁਕਦਾ।

ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਲੰਘੇ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਅਹਾਤੇ ‘ਚ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਘੂਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਹੁਣੇ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਹੋਵਾਂ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮਨ ਉੱਖੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਤਮਾ ਕੱਪੜੇ ‘ਚ ਘੁਲਦੀ ਨਾ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਕੰਮ ਕਰਦੇ। ਮਨ ਅਹਾਤੇ ‘ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਆਥਣੇ ਸੂਰਜ ਅਜੇ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਟਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਡਾ ਸਾਂਭਿਆ। ਕੈਲੇ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਘਰੇ ਆਇਆ, ਉਹਦੇ ਤਾਏ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਮਗਰਲੇ ਘਰੇ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬਾਹਰੋਂ ਉਹਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ। ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ

ਦੇਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਹੋਰ ਗੱਲ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕਰਾਂਗੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਗੱਲ ਕੀ ਹੋਈ ਐ।”

ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੁਣੇ ਭਾਲੀਏ ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ? ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਿਦੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਆਲੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਹੋਊ। ਵੱਡਾ ਨਵਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀਆ।”

ਉਹ ਅੰਦਰ ਗਿਆ। ਦੋ ਗਲਾਸਾਂ 'ਚ ਦਾਰੂ ਪਾ ਲਿਆਇਆ।

ਦੂਜਾ ਪੈਂਗ ਪੀਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਹਿੰਦਾ, “ਛਿਤਰੋਲ ਤਾਂ ਸਾਲੇ ਦੀ ਆਪਾਂ ਜਦੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰ ਦੀਏ। ਉਹਦੇ ਕਹੇ ਤੋਂ ਠਾਣੇ ਆਲਿਆਂ ਨੇ ਰਪਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣੀ। ਚਾਰ ਦਿਨ ਧੱਕੇ ਖਾ ਕੇ ਆਪੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲੂ। ਪਰ ਆਪਾਂ ਅਜੇ ਘਿਉ ਸਿੰਧੀ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਕੱਢ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਆਂ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਦੁਪਹਿਰੇ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਚਾਹ ਕਹਿ ਆਇਆ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ। ਕੈਲੇ ਨੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹਦੀ ਰਮਜ਼ ਸਮਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਚਾਹ ਪੀਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆ ਫੇਰ ਚੱਲੀਏ ਬਚੀ। ਕੱਢੀਏ ਤੇਰਾ ਕੰਡਾ।”

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੇਰੇ ਬਰਾਬਰ ਤੁਰ। ਐਂ ਈਂ ਤੁਸੀਂ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਆਲੇ ਮਾਰ ਖਾਨਿਓਂ। ਡਰੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਡਰ ਤੇ ਪਾਲਾ ਬੰਦਾ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਮੰਨ ਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੱਗੀ ਜਾਂਦੈ।”

ਫੇਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੇਨੂੰ ਪਤੈ ਤੇਰਾ ਕੀ ਰੋਲੈ ਇੰਦਰ ਨਾਲ?”

“ਏਹੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜੇ, ਗੱਲ ਮੁੱਕ ਨਾ ਜਾਵੇ?”

ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਣ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਨੈਂ। ਦਿਮਾਗ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਵੀ ਲਾਇਆ ਕਰ। ਇਹ ਤਪੇ ਆਲੇ ਛੀਬੇ ਤੈਨੂੰ ਜਰਦੇ ਨਹੀਂ। ਡੱਕਰਨ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇ ਐ ਤੈਨੂੰ।” ਉਹਨੇ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਕਿਹਾ।

ਮੇਰੇ ਕਿਵਾੜ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ।

ਉਹਨੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ, “ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹਿ। ਮੇਰੇ ਬਰਾਬਰ ਤੁਰ। ਕੇਰਾਂ ਕਹੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲੇ, ਬੰਦਾ ਓਹੀ ਹੁੰਦੈ।”

ਇੰਦਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਆਈ, ਕੈਲੇ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਿਹਾ, “ਐਵੇਂ ਨਾ ਡਰੀ ਕਿਸੇ ਸਾਲੇ ਤੋਂ। ਮੈਂ ਨਾਲ ਆਂ ਤੇਰੇ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਡਰਦੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਐ। ਅੱਗੋਂ ਜੁੱਤੀ ਨਾ ਕੱਢੇ। ਅਗਲਾ ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਆ ਚੜ੍ਹਦੈ।”

ਇੰਦਰ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸੁਣ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਲੰਘੇ। ਜਦੋਂ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਫੇਰ ਉਹਦੀ ਹੱਟ ਮੁਹਰਦੀ ਲੰਘੇ। ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ। ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਆਥਣੇ ਸੂਰਜ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਟਾਂ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਨਾਲ ਖਹਿਣ ਲੱਗਿਆ। ਅੱਡਾ ਸਾਂਭ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਾਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਠੇਕੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅਧੀਆ ਤੇ ਬੀਅਰ ਦੀ ਬੋਤਲ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਐਂ ਰਿਹਾ ਕਰ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗੂੰ ਖਿੜ ਕੇ। ਮੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਝਾਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇਰੇ ਵੰਨੀਂ। ਜਾਨੀਂ ਬਣ ਕੇ ਰਿਹਾ ਕਰ। ਜੇ ਕਦੇ ਹੁਣ ਉਹ ਤੇਰੇ ਵੰਨੀਂ ਝਾਕਿਆ। ਵੰਗਣਾ ਪਾ ਕੇ ਹੁਣੇ ਬਾਂਹ 'ਚ।”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਤਾਏ ਦਾ ਮੰਜਾ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਅੰਦਰੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਸੀ ਦੇ ਦੋ ਪੈਂਗ ਲਵਾਏ ਤੇ ਤਾਏ ਨੇ ਬਿੱਲੋ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਰ ਲਈ। ਛਿਪੇ ਦਿਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ 'ਤੇ ਰਾਤ ਪੋਚਾ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਤੁਰ ਆਇਆ। ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਮੈਨੂੰ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਇੰਦਰ ਦਿਸਦਾ ਰਿਹਾ।

*

ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ ਵਿਕਦਾ। ਮੈਂ ਉਹ ਫੜਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਟੈਰੀਕਾਟ ਵਿਕਦਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਘਰ ਮੈਥੋਂ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੇ। ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦੇ ਘਰੇ ਲਾਉਂਦਾ। ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਕੀ ਕੱਪੜੇ ਕੱਟ ਲਿਆਉਂਦਾ।

ਕੁੜੀਆਂ ਮੈਥੋਂ ਮਾਨਸਾ ਵੀ ਕੱਪੜੇ ਸੰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਤਪੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਸੂਟ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਪਾਇਆ ਨਾ ਵੇਖਦਾ। ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਹੁੰਦਾ। ਆਪ ਸੂਟ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਕੱਢਦਾ।

ਮਾਨਸਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਉਂ ਕਰਦਾ। ਮੇਰਾ ਭਣੋਈਆ ਗੁਰਚਰਨ ਫਾਲੇ ਵਾਂਗ ਤਪਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਨੂੰਹੋਂ ਸੁਟਦਾ, “ਸਾਲਿਆ ਚੰਗੇ-ਭਲੇ ਅਗਲੇ ਕੱਪੜੇ ਲੈ ਗੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਮਰਿਆ ਸੱਪ ਗਲ ਪਾਉਣ ਦੀ। ਖੁੱਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਮੜ੍ਹਨ ਤਾਈਂ ਜਾਨੈਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ। ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਓਨੇ ਈ ਦਿੰਦੇ ਐ। ਮੋਟਾ ਦਲ ਦੇ, ਚਾਹੇ ਪਤਲਾ ਦਲ ਦੇ।”

ਪਰ ਤਪੇ ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ। ਹੱਥੀਂ ਸਿਉਂਤੇ ਕੱਪੜੇ ਨਿਰਖ ਕੇ ਗੁਨਾਹ ਕੱਢਣੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਸ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਪਿੰਡ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਣ ਜਾਂਦਾ। ਤੜਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਾ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਗੋਹੇ-ਕੂੜਿਆਂ, ਮੈਲੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੇ ਚੁੱਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਕਾਈਆਂ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਦਾਦੀਆਂ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਲੱਗੇ ਨਿੰਮ ਜਾਂ ਤੂਤਾਂ ਬੱਲੇ ਉੱਘਦੀਆਂ। ਘਰ 'ਚੋਂ ਤੋਰਾ-ਫੇਰਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ। ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਨਾਪ ਦੇ ਕੇ ਕੱਪੜੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀਆਂ। ਕੱਪੜਾ ਬਚਦਾ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਕੱਪੜੇ ਸੰਵਾਉਂਦੀਆਂ।

ਜੇ ਕਿਸੇ ਘਰੇ ਇਕੱਲੀ ਕੁੜੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਵੀ ਇਉਂ ਕਰਦੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਘਰੇ

ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਮਾਵਾਂ ਕੋਲੋਂ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਮੇਚ ਦਿਵਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦੀਆਂ, “ਭਾਈ! ਤੂੰ ਏਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾ ਸੁਣਿਆ ਕਰ। ਏਹ ਤਾਂ ਕਮਲੀਐ। ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨੂੰ ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਧੀ-ਪੁੱਤ ਸਹੁਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਪਹਿਨੇ-ਪੱਚਰੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦੈ। ਸਾਡੇ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਰੰਗ ਆਲੇ ਲੀੜੇ ਵੀ ਨੂੰ ਸੀ ਪਾਉਣ ਦਿੰਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਔਤਰੇ ਦੀਆਂ ਤੰਦੂਰ 'ਚ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗੂੰ ਫਸਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੀਐਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਆ ਗਿਆ।”

ਜੇ ਕਿਸੇ ਘਰੇ ਇਕੱਲੀ ਕੁੜੀ ਹੁੰਦੀ। ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਮੂਹਰੇ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਕੁੜੀ ਆ ਖੜ੍ਹਦੀ।

ਮਾਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ। ਪਰ ਕੁੜੀ ਦਾ ਮੱਥਾ ਸੁੰਗੜਦਾ। ਖਿਝੀ ਹੋਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਉਂਗਲਾਂ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਮੀਚ ਕੇ ਮੂਹਰਲੀ ਉਂਗਲ ਲੰਬੀ ਕਰਕੇ ਮਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਕਰਕੇ ਉੱਤੇ ਥੱਲੇ ਕਰਦੀ। ਫੇਰ ਹੱਥ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮਦਾਰੀ ਦੇ ਡੋਰੂ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿਰ ਵੀ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਸ਼ਰਾਰਤ ਹੁੰਦੀ।

ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਮੇਵਾ ਬੋਲਦਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਜੱਟ ਮੇਰੀ ਮਸ਼ੀਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਲਗਦਾ, ਮੇਵਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਵਦੇ ਔਡੇ 'ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਣੇ ਬਹੁਤ ਸੌਖੇ ਐ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਈ ਸਿਉਂ ਦੂ। ਪਰ ਬਿਗਾਨੇ ਘਰੀਂ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂ ਸਕਦਾ। ਕੁੜੀਆਂ ਕੱਚਾ ਕੋਹੜ ਹੁੰਦੀਐਂ। ਐਵੇਂ ਨਾ ਗਲ ਪਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ। ਜੱਟ ਵੱਢ ਕੇ ਰਾਈਏ ਆਲੀ ਨਹਿਰ 'ਚ ਸਿੱਟ ਦੇਣਗੇ। ਸੁਣਦੈਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ....ਕਿ ਨਹੀਂ.... ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਾਂ। ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭੁਲੇਖੇ 'ਚ ਫਿਰਦਾ ਹੋਵੇਂ।”

ਮੈਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸੁਣਦਾ। ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ। ਨਾ ਬਹੁਤਾ ਮਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ। ਨਾ ਧੀ ਵੱਲ। ਅੱਧ-ਵਿਚਾਲੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ।

ਪਰ ਕੁੜੀਆਂ, ਕੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਵੇਲਾ-ਕੁਵੇਲਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ-ਪਾੜ ਝਾਕਦੀਆਂ। ਹਸਦੀਆਂ ਵੀ। ਨਾ-ਸਮਝੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਦੀ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ।

ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਕੱਪੜੇ ਲੈਣ ਵੀ ਜਾਂਦਾ। ਫੜਾਉਣ ਵੀ। ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਵੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤੜਕੇ ਘਰ ਦਾ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਨਾ ਮਿਲਦਾ। ਆਥਣੇ ਜਾਂਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਏਵੇਂ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਘਰੇ ਮੈਂ ਤੜਕੇ ਵੀ ਗਿਆ। ਆਥਣੇ ਵੀ। ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ, ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਅੱਗਾ ਘੇਰਿਆ, “ਐਨੇ ਗੇੜੇ ਮਾਰਦੈਂ ਉਏ ਸਾਡੀ ਬੀਹੀ 'ਚ? ਏਧਰ ਕੀ ਧਰਿਐ ਤੇਰਾ? ਹੁਣ ਆਈਂ ਤੂੰ ਮੁੜ ਕੇ। ਫੇਰ ਵੇਖੂੰ ਤੈਨੂੰ।”

“ਆਉਣ ਨੂੰ ਕੀ ਐ। ਬੀਹੀ ਤੇਰੇ ਪਿਉ ਦੀ ਐ? ਤੂੰ ਆਵਦਾ ਬਾਰ ਲਾ ਕੇ ਰੱਖੀਂ। ਅੰਦਰ ਵੜਿਆ ਫੇਰ ਕਰੀਂ ਗੱਲ।”

“ਸਾਡੇ ਕਿਵੇਂ ਵੜੇਗਾ ਤੂੰ। ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨ ਦਿਆਂਗੇ ਸਾਲੇ ਦੀਆਂ।”

ਉਹਨੂੰ ਬੋਲਦੇ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਆਈ। ਉਹਦੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਉਹਦਾ ਬੋਲ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਹੋਇਆ, “ਹੁਣ ਆਈਂ ਤੂੰ। ਦਿਖਾਵਾਂਗੇ ਪੰਜੀ ਦਾ ਭੋਣ। ਪਟੇ ਜੇ ਵਾਹ ਕੇ ਨਿੱਤ ਆ ਜਾਂਦੈ, ਕੁੜੀਆਂ ਤਕਾਉਣ। ਜੇ ਓਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਕਣ-ਕੰਡਾ ਹੈ ਨੂੰ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਨੂੰ ਮਰ ਗੇ? ਲੱਲ੍ਹੇ ਲਾਹ ਦਿਆਂਗੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਡਾਂਗਾਂ।”

ਗੱਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕੀ ਕਰਾਂ?

ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਉਵੇਂ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ ਦੇ ਖੰਘੂਰੇ ਮਾਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮਨ 'ਚ ਆਈ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਘਰੇ ਜਾ ਕੇ ਦੱਸਾਂ। ਫੇਰ ਸੋਚਿਆ, ਘਰ ਦੇ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ ਉਹਨੂੰ? ਅਖੀਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਓਸੇ ਦੀ ਕਰਾਉਣੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ।

ਕਈ ਦਿਨ ਮੈਂ ਓਧਰ ਨਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੁੜੀ ਆਲੇ ਘਰੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਕੇ ਗਏ, ਜਾਣਾ ਪਿਆ।

ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਉ ਮਸ਼ੀਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਗਰੋਂ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਦੁਪਹਿਰਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਕੁੜੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਔਹ ਨੁੱਕਰ ਆਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਬੜਾ ਭੂਸਰਿਆ ਫਿਰਦੈ।”

“ਕਿਉਂ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ?”

“ਗੱਲ ਕੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਥੋਡੇ ਘਰੇ ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ ਮੈਨੂੰ।”

“ਉਹ ਮਚਦੈ ਤੇਰੇ 'ਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਚ ਕੀ ਐ। ਹੋਰ-ਹੋਰ ਝਾਕਦਾ ਹੁੰਦੈ ਮੇਰੇ ਵੰਨੀਂ। ਆਡਲ ਜਾ। ਪਰ ਤੂੰ ਡਰੀਂ ਨਾ ਉਹਤੋਂ। ਮੈਂ ਨਾਲ ਆਂ ਤੇਰੇ।”

“ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ?”

“ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਹੁਣ ਘੇਰਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੀਂ। ਮੈਂ ਪਵਾਉਂ ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਜੁੱਤੀਆਂ। ਹਲਕਿਆ ਕੰਜਰ ਆਪ ਫਿਰਦੈ। ਵੱਢਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇ। ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਦਾ ਸਾਲਾ।”

“ਔਹ ਲੱਗੀ ਤੋਂ ਬੁਝਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ। ਜਦੋਂ ਸਾਡਾ ਯੱਥ ਪੈ ਕੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਓਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੂ ਤੈਨੂੰ। ਸੱਪ ਦੀ ਲੀਹ ਮਗਰੋਂ ਕੁੱਟੇ, ਚਾਹੇ ਨਾ ਕੁੱਟੇ। ਕੋਈ ਫਰਕ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ?”

“ਪਰ ਮੈਂ ਕਰਾਂ ਕੀ?”

“ਕਰਨਾ ਕੀ ਐ। ਹੁਣ ਜੋ ਕਰਨੈ, ਉਹ ਮੈਂ ਈ ਕਰੂੰ।”

“ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ?”

“ਕਰਨਾ ਕੀ ਐ। ਨਾ ਚੋਰ ਲੱਗੇ ਨਾ ਕੁੱਤਾ ਭੌਂਕੇ। ਕੱਪੜੇ ਈ ਸਿਉਣੇ ਐ। ਬੋਡੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹੋਏ।”

ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੋਰਾਂ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ ਤੇ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦੀ, “ਇਹ ਗੱਲ ਫੇਰ ਕਹੀਂ ਇਕ ਵਾਰੀ। ਨਾ ਕਹਿ ਇਕ ਵਾਰੀ? ਇਹ ਜੋ ਕਹਿਨੈ, ਇਹ ਤੂੰ ਕਹਿਨੈ? ਜੇ ਕਹਿਨੈ ਤਾਂ ਸਹੁੰ ਖਾ ਕੇ ਕਹਿ...ਨਾ ਕਹਿ...ਹੁਣ ਚੁੱਪ ਕਿਉਂ ਕਰ ਗਿਆ?”

ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, “ਮੈਂ ਨਿਆਣੀ ਨੂੰ। ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਸਮਝਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਪਤਾ ਮੇਰਾ ਹਰੇਕ ਸੂਟ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਕਿਉਂ ਸਿਉਂ ਕੇ ਦਿੰਨੈ।”

ਗੱਲ ਅਜੇ ਹੋਰ ਲਟਕਦੀ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਚਾਹ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਈ।

ਕਈ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਢਿੱਡ 'ਚ ਰੱਖੀ ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਕੈਲੇ ਕੇ ਬਗਲ 'ਚ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦਾ-ਸੁਣਦਾ ਬੇ-ਧਿਆਨਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਅਜੇ ਹਟਿਆ ਨੂੰ ਛੀਬਾ ਪੰਗੇ ਲੈਣ?”

“ਉਹ ਤਾਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਫਿਰਦੇ ਆਵਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਸਾਕ ਕਰਨ ਨੂੰ।”

“ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ। ਉਹਦਾ ਰੁਪਈਆ ਵੀ ਫੜਾਂਗੇ। ਕਾਹਨੂੰ ਨਰਾਜ਼ ਕਰਨੈਂ। ਆਪਾਂ ਜੰਮੇ ਈ ਏਸ ਕੰਮ ਲਈ ਆਂ। ਹੋਰ ਆਪਾਂ ਕਿਹੜਾ ਮਾਲਾ ਫੇਰਨੀ ਐਂ। ਟੋਭੇ ਆਲੇ ਰਾਜਗਿਰੀ ਸਾਧ ਵਾਂਗੂੰ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੱਸ ਦੀਂ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ। ਜੇ ਫੇਰ ਵੀ ਨਾ ਟਲਿਆ। ਮੈਂ ਵੇਖੂੰ ਕੀ ਕਰਨੈਂ।”

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦਸਵੀਂ ਲਗਦੀ। ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੰਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆ ਖੜ੍ਹਦੇ। ਕਈਆਂ ਦੀ ਘੁੱਟ ਪੀਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਗੱਲਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ 'ਚ ਨਾ ਜਾਂਦੇ।

ਦਿਨ ਖੜ੍ਹੇ ਮੈਂ ਅੱਡਾ ਸਾਂਭ ਦਿੱਤਾ। ਕੈਲਾ ਬਗਲ 'ਚ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਮੁੰਡੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਅੱਜ ਈ ਚਲਦੇ ਆਂ ਆਪਾਂ। ਦੇਖਾਂ ਅਹੇ ਜਾ ਕਿਹੜਾ ਸੂਰਮੈਂ।”

ਕੈਲਾ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਨਿੰਮਾਂ ਬੱਲੇ ਆ ਖੜ੍ਹੇ। ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਉਹਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਬਦਮਾਸ਼ੀ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਵੀ ਸੀ। ਉੱਠਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਉਹਨੇ ਤਪੋ ਕਹਿੰਦੇ-ਕਹਾਉਂਦੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਬਾਣੀਏ ਕੁੱਟੇ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਬਿੰਦ ਕੁ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੈਲੇ ਆਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖਿੱਲਰੇ ਬੰਦੇ ਉਹਦੇ ਦੁਆਲੇ ਆ ਖੜ੍ਹੇ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ। ਨੰਦ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਕੈਲੇ ਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਠੀਕ ਐ।”

ਨਗਰ ਖੇੜੇ ਦੇ ਹਾਲ ਪੁੱਛ ਕੇ ਕੈਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬੋਡੇ ਪਿੰਡ ਆਲਾ ਪਾਤਾ ਫੌਜੀ ਆ ਗਿਆ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟ ਕੇ ਜਾਂ ਨਈਂ। ਉਹ ਸੰਗਰੂਰ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਰਿਹੈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ।”

ਕੈਲੇ ਨੇ ਨੰਦ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਪਰ ਪਾਤੇ ਕਾ ਮਿੰਦਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਅਜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕੁਸ਼ ਚਿਰ ਉਹਦਾ।”

“ਲੇਖੂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕੀ ਕਰਦੇ ਐ ਫੇਰ?”

“ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕੱਢਣ ਆਲੇ ਨੂੰ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ 'ਚ ਹਿੱਸਾ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਉਹ। ਘਰੋਂ ਖੇਤ, ਖੇਤੋਂ ਘਰੇ।” ਮੁਖਤਿਆਰੇ ਦਰਜ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਹੋਰ ਫੇਰ ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਅੱਜ?” ਨੰਦ ਨੇ ਗੱਲ ਦਾ ਰੋਅ ਬਦਲਿਆ।

“ਬੋਡੇ ਪਿੰਡ ਆਲੇ ਆਹ ਬਚੀ ਕਰਕੇ ਆਇਆਂ।” ਕੈਲੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ, “ਇਹ ਪੱਕਾ ਯਾਰ ਐ ਮੇਰਾ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਮਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ 'ਚ ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਨੂੰ ਜੰਮੇ। ਪਰ ਫਰਕ ਕੋਈ ਨੂੰ ਸਾਡੇ 'ਚ।”

ਫੇਰ ਕੈਲਾ ਨੰਦ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਹਨੂੰ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਬੋਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਕਾਹਨੂੰ ਪੈਣੈ ਨਿੱਕੀ ਜੀ ਗੱਲ 'ਚ।”

ਕੈਲੇ ਨੇ ਅਜੇ ਨੰਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੀ ਸੀ, ਇਕੱਠ 'ਚੋਂ ਖੜ੍ਹਾ-ਖੜ੍ਹਾ ਮੁੰਡਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ, ਕਦੋਂ ਖਿਸਕ ਗਿਆ।

ਤੜਕੇ ਕੈਲੇ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਆਉਣ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ? ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੇਵਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੇਰੇ ਲੱਛਣ ਠੀਕ ਨੂੰ ਇਹ। ਅਹੇ ਜੇ ਬੰਦੇ ਸੋ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਬੰਨ੍ਹੀਦੇ ਮਰਜਾਂ ਗੇ। ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ। ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ। ਘਰੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ।”

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ।

*

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਖਾਸੇ ਘਰ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮੇਵੇ ਕੋਲ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਆਉਂਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਅੱਧੀ ਗੱਲ ਮੇਵੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਬਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦਾ। ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।

ਇਉਂ ਦੂਜੇ-ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ।

ਫੇਰ ਅਚਾਨਕ ਸਾਡੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੇਵੇ ਕੀ ਰੋਟੀ ਝਲਾਨੀ 'ਚ ਪਕਦੀ। ਸਾਡੀ ਵਿਹੜੇ 'ਚ।

ਮੱਖਣ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਜੈਲਾ ਚੰਦੇ ਠੇਕਦਾ। ਮੱਖਣ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਛਾਪੇ ਹੋਏ ਚੰਦੇ ਦੇ ਕੇ ਆਉਂਦਾ।

ਮੇਰੀਆਂ ਦੋ ਸਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਛੂਛਕ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਦੇ ਸਕੇ। ਮੱਖਣ ਨੇ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਤੋਂ ਕੱਪੜਾ ਲਿਆ। ਖਾਤਾ ਮੇਰਾ ਪੁਆ ਦਿੱਤਾ।

ਬਹੀ ਥੱਲੇ ਆਇਆ ਮੈਂ ਗਾਹਕਾਂ ਨਾਲ ਲਾਡਲਾ-ਘੱਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਧਾਗਾ-ਸੂਤਾ ਲਿਆ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਪੈਸੇ ਬਚਦੇ, ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੀ ਬਹੀ ਹੌਲੀ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, “ਹੋਰ ਕੀਹਤੋਂ-ਕੀਹਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈਣੇ ਐਂ ਤੇ?”

ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਨਾਂ ਗਿਣਾ ਦਿੰਦਾ। ਪਰ ਕੈਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾ ਲੈਂਦਾ।

ਕੈਲੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਵੀ ਸੀ। ਇਕ ਛੋਟਾ ਵੀ। ਭਤੀਜੇ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਮੈਂ ਸਿਉਂਦਾ। ਪੈਸੇ ਕਦੇ ਨਾ ਮੈਂ ਮੰਗੇ ਸੀ। ਨਾ ਉਹਨੇ ਦਿੱਤੇ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮੰਗਣ ਦਾ ਹੀਆਂ ਪੈਂਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਛੂਛਕ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਰੀ। ਉਹ ਇਕਦਮ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਾਕ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਤਾਂ ਹੈ ਬਚੀ। ਤੋਤੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਹਟੇ ਆਂ। ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਦੇ ਵੀ ਖਾਸੇ ਪੈਸੇ ਹੋਏ ਪਏ ਐ। ਸੁੰਦਰ ਰਛਿਊਜ਼ੀ ਔਡ ਮਾਨ ਨੂੰ। ਤੂੰ ਅਜੇ ਸਸਤਾਅ ਕੁਸ਼ ਦਿਨ। ਆਉਣ ਦੇ ਕੋਈ ਮੌਕਾ। ਸਾਰੇ ਲਾਂਭੇ ਲਾਹ ਦਿਆਂਗੇ ਤੇਰੇ।”

ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਕਹਿਣ ਜੋਗਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਉੱਚੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਹੋਰ੍ਹੇ-ਹੋਰ੍ਹੇ ਵੇਖਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਦੱਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਐਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਕੰਮ ਲੋਟ ਆਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਕਰਦਾਂ ਤੇਰਾ ਪੱਕਾ ਹੱਲ। ਮੰਜੇ ਦੀ ਚੂਲ ਜੀ ਹਿੱਲੀ ਜਾਵੇ। ਚੰਗੀ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ। ਬੰਦਾ ਸੌਂਦੇ ਤਾਂ ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼ 'ਤੇ। ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ ਪਾਸੇ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ। ਹਿਲਦਾ ਨੂੰ ਉਹ।” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਬੈਠਕ 'ਚ ਗਿਆ। ਅੰਦਰ ਪਏ ਤਾਏ ਨੂੰ ਪੈਂਗ ਵੀ ਦੇ ਆਇਆ। ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਆ ਲੈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦਿੰਨੈਂ ਤੈਨੂੰ। ਯਾਦ ਰੱਖੇਂਗਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ। ਹੁਣ ਨਾ ਚੋਰ ਲੱਗੇ। ਨਾ ਕੁੱਤਾ ਭੌਂਕੇ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਯਾਰ ਵੀ ਹੋਣ ਤੇ ਕੋਲੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ। ਪਤਾ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ, ਕੀਹਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਜੇ।”

ਮੈਂ ਉਹਤੋਂ ਚਾਕੂ ਫੜਿਆ। ਬਟਨ ਦੱਬਿਆ। ਉਹ ਐਂ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਫਿਲਮਾਂ 'ਚ ਬਦਮਾਸ਼ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਹਤੋਂ ਚਾਕੂ ਫੜ ਕੇ ਪੈਂਟ ਦੀ ਮੂਹਰਲੀ ਜੇਬ 'ਚ ਪਾ ਲਿਆ। ਤਿੰਨ ਕੁ ਉਂਗਲਾਂ ਜੇਬ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਤੜਕੇ ਉੱਠਣ ਸਾਰ ਮੈਂ ਉਹ ਵੱਡੀ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਪੈਂਟ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਬੁਸ਼ਰਟ ਰਖਦਾ। ਤੜਕੇ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਕੱਟਣ ਲਗਦਾ। ਕੱਪੜਾ ਤਾਣ ਕੇ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਚਾਕੂ ਕਢਦਾ। ਆਸਾ-ਪਾਸਾ ਵੇਖ ਕੇ ਫੱਟੇ ਥੱਲੇ ਧਰਦਾ। ਉਵੇਂ ਆਬਣੇ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ।

ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘੇ। ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਇੰਦਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ। ਨਾ ਪਿੰਡ ਵਾਲਾ

ਮੁੰਡਾ। ਸੋਚਦਾ, ਦੋਵਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸਹੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬਚੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜੱਗ ਲੈ ਕੇ ਆ ਨਲਕੇ ਤੋਂ।”

“ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਪਿਆ ਦੇਣ ਆਲਾ। ਆਪੇ ਲੈ ਆ ਜਾ ਕੇ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਚਾਹ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਘਰੋਂ ਰੋਟੀ ਲਿਆਉਣ ਨੂੰ।

ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ‘ਬਚੀ’ ਕਹਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਏਹ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਤੈਨੂੰ ਹੋਈ ਕੀ ਜਾਂਦੇ ਉਏ? ਅਗਲੇ ਨੂੰ ਖੇਸੀ ਵਾਂਗੂੰ ਝਾੜਨ ਲੱਗਿਆ ਮਿਟ ਲਾਉਨੈਂ। ਜੇ ਚਾਰ ਪੈਂਟਾਂ ਵੱਧ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਗਲ ਤਾਂ ਨੂੰ ਪੈਣਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ। ਹਰੇਕ ਬੰਦਾ ਇੱਜ਼ਤ ਧਰਾਉਂਦੈ। ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਜੇ ਨੂੰ ਹੁੰਦੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਿਉ ਵੀ ਟੱਕਰ ਜਾਂਦੇ ਮੂਹਰੋਂ।”

ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹਨੂੰ ਮੇਰਾ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਬੁਰਾ ਲੱਗਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਦਿਨ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਜਿਹੜਾ ਪਿੱਛਾ ਭੁੱਲ ਜੇ, ਉਹਨੂੰ ਔਗਾ ਨੂੰ ਝਲਦਾ। ਮੈਂ ਵੀਹਾਂ ਨਾਲ ਐਂ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖੀ ਐ।”

*

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੜਕੇ ਆਇਆ। ਸੜਕ 'ਤੇ ਥੱਲੇ ਵਿਛਾਉਣ ਵਾਲੀ ਦਰੀ ਝਾੜੀ ਤੇ ਔਡਾ ਲਾਇਆ। ਇਕ ਬੁਸ਼ਰਟ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਮੈਂ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਲੱਕ ਅਤੇ ਫੱਟੇ 'ਤੇ ਧਰਿਆ।

ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਪੂਛ ਲਾ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ-ਪੜ੍ਹਦਾ ਬੋਲੀ ਵੀ ਜਾਂਦਾ। ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਚ ਖੁਭਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਚਾਕੂ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਫੱਟੇ ਥੱਲੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਖਾਸੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਉਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪਾਸੇ ਧਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਜਾਹ ਉਏ ਚਾਹ ਕਹਿ ਕੇ ਆ ਹਰੀ ਨੂੰ।”

ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਸਰੂਪ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਚਾਹ ਕਹਿ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਗੁਰਗਾਬੀ ਲਾਹੁਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਬੱਦਲ ਵਾਂਗ ਗਰਜਿਆ, “ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿ ਏਥੇ ਈ। ਅੰਦਰ ਨਾ ਆਈਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਝਟਕਾ ਵੱਜਿਆ। ਸੋਚਿਆ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਏਹਨੂੰ ਇਕਦਮ? ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਜੇ ਏਥੇ ਰਹਿਣੈ, ਬੰਦੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਬਣ ਕੇ ਚਾਕੂ ਚੱਕ। ਓਸ ਭੜ੍ਹਏ ਦੇ ਮੱਥੇ ਮਾਰ ਕੇ ਆ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਮੌੜ ਕੇ ਆਉਣਾ। ਚੱਕ ਟਿਡ-ਫਹੜੀ ਆਵਦੀ। ਤੈਨੂੰ ਹੱਟਾਂ ਦਾ ਤੌੜਾ ਨੂੰ। ਸਾਨੂੰ ਦਰਜੀਆਂ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨੂੰ। ਚੱਲ ਏਥੋਂ। ਹੋਰ ਈ ਲੱਛਣ ਫੜ ਲੇ। ਜੰਮ ਮੁੱਕਿਆ ਨੂੰ ਅਜੇ। ਬਦਮਾਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇ, ਭੈਣ...।”

ਮੈਂ ਓਵੇਂ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੁਬਾਨ

ਸੁੱਕਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਲਝੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਸੁਣੀ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ? ਮੈਂ ਕੀ ਕਿਹੋ। ਚੱਕ ਚਾਕੂ। ਫੜਾ ਕੇ ਆ ਓਹਨੂੰ। ਨਹੀਂ ਚੱਕਣਾ। ਚੱਲ ਤੁਰ ਏਥੋਂ। ਚੱਕ ਟਿਡ-ਫਹੁੜੀ।”

ਉਹ ਬੋਲ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁੱਤਾ ਲਲਕਰਨ ਵਾਂਗ ਹੱਥ ਵੀ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਚਾਕੂ ਮੋੜਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਚੁੱਕਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਲੇ ਦੇ ਘਰੇ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਤਾਏ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖੇਤ ਐ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਰੇਤਲਾ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੈਡਲ ਮਾਰਨ ਵੇਲੇ ਪਾਸਾ ਮਾਰ ਕੇ ਜੋਰ ਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਹਲਕੀ-ਹਲਕੀ ਹਵਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਚੋਅ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਿੱਕ, ਕੱਛਾਂ ਅਤੇ ਮੌਰ ਭਿੱਜ ਗਏ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉੱਠਿਆ। ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸੀਰੀ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਚ ਕਿੱਕਰ ਦਾ ਸੂਲਾਂ ਵਾਲਾ ਝੋਕਾ ਲਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

“ਓ ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਐ ਬਚੀ? ਕਿਵੇਂ ਮੁੜ੍ਹਕੋ-ਮੁੜ੍ਹਕੀ ਹੋਇਆ ਆਉਨੈਂ ਦੁਪਹਿਰੇ-ਦੁਪਹਿਰੇ? ਕੋਈ ਹੁਣ ਤੀਜਾ ਤਾਂ ਨੂੰ ਟੱਕਰ ਗਿਆ?” ਉਹ ਬੋਲਿਆ।

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਕੇ ਚਾਕੂ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਹੱਸਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਤੂੰ ਪਕਦਾ ਜਾਨੈਂ। ਪਰ ਜਮਾਂ ਈ ਅੰਦਰੋਂ ਚੁਣੇ ਵਰਗਾ ਕੱਚਾ ਨਿਕਲਿਆ।”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਮੈਥੋਂ ਚਾਕੂ ਫੜਿਆ। ਹਥੇਲੀ 'ਤੇ ਧਰਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਖੁੱਦੇ ਵਾਂਗ ਉਛਾਲ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਏਹ ਕਿੱਡਾ ਕੁ ਵੱਡੇ? ਦੱਸ ਕਿੱਡਾ ਕੁ ਐ? ਐਵੇਂ ਲਾਲਾ ਮੋਕ ਮਾਰ ਗਿਆ। ਏਦੂੰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਚੀਰਨ ਨੂੰ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਐ।”

ਉਹ ਫੇਰ ਸਿੱਧਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ, “ਵਾਹ ਉਏ ਬਚੀ! ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ ਤੇਰੀਆਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੀ ਦਾ ਕੀ ਬਣਾਉਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦਾਂ ਤੈਨੂੰ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਐਂ ਡਰ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਇਹਦੀ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸੱਤ ਬਣਦੀ ਹੁੰਦੀ ਐ।”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲੈ ਮੇਰੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸੀ ਨੂੰ ਸੀ। ਠਾਣੇ ਆਲੇ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਐ ਮੈਨੂੰ। ਨਾਲੇ ਮੇਰੇ ਚੇਲੇ-ਬਾਲਕਿਆਂ ਨੂੰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੜਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਹੁਣ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਦੇ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਤੈਨੂੰ...ਪੁਲਿਸ ਆਖਰ ਪੁਲਿਸ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਉਹਨੂੰ ਉੱਠਦੀ ਟਿੱਡੀ-ਪਲਪੀਹੀ ਦਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦੇ। ਠਾਣੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਅੱਖਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਸਾਰਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦੇ ਕਿੱਥੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹੈ। ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਨਾ ਕਰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ।”

ਸੀਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ।

ਉਹ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਐਵੇਂ ਨਾ ਡਰ ਲਾਲੇ ਤੋਂ। ਆਥਣ ਨੂੰ ਚਾਰ ਝੁੰਗੇ ਨੂੰ ਵਿਕਦੇ ਉਹਦੀ ਹੱਟ 'ਤੇ। ਨੌਸਰਾਂ ਕਰਦੇ। ਅੱਜ ਈ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦੇ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਹੱਟਾਂ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨੂੰ। ਓਹਨੂੰ ਦਰਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਤੋੜਾ ਨੂੰ। ਤੂੰ ਸੋਚ ਕੇ ਦੱਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ, ਕੀਹਦੀ ਹੱਟ 'ਤੇ ਬਹਿਣੈ। ਓਥੇ ਬਹਾ ਦੂੰ। ਕੋਈ ਲਾਲਾ ਨੂੰ ਮੋੜਦਾ ਮੇਰੀ ਗੱਲ।”

ਉਹ ਚਾਕੂ ਮੋੜਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਕੇਰਾਂ ਰੱਖ ਲੈ। ਆਥਣੇ ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਲੈ ਜੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਜੇ ਮੈਂ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਫੇਰ ਲੜ੍ਹ। ਨਾਲੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਪਤਾ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ।”

“ਐਥੇ ਆ ਨਾ, ਐਥੇ। ਹੁਣ ਬਣੀ ਐ ਗੱਲ।”

ਫੇਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੂੰ ਵੀ ਕਮਲੈਂ। ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਕੁਛ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ। ਚਾਕੂ ਤੂੰ ਘਰੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰ। ਜਦੋਂ ਮੁੰਡੇ ਆਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾਵੇਂ। ਉਦੋਂ ਲਿਜਾਇਆ ਕਰ। ਜਦੋਂ ਨੇਰੀ ਆਵੇ। ਬੰਦਾ ਓਹਲਾ ਓਦੋਂ ਕਰੇ। ਆਪੇ ਵੀ ਸੋਚ ਲਿਆ ਕਰ ਕੁਸ਼। ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ-ਕੀ ਸਿਖਾਈ ਜਾਊ ਤੈਨੂੰ। ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਰਾਹ ਦੱਸਣ ਆਲਾ ਹੁੰਦੇ। ਤੁਰਨਾ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਨੇ ਆਵਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

ਮੈਂ ਸਿਰ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਹਰੀ ਚਾਹ ਆਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਐ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨੂੰ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਘੰਟਾ-ਘੰਟਾ ਜੱਕੜ ਮਾਰ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਹੁਣ ਜੇ ਆਵੇ। ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠਾ ਰਹੀਂ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਬੋਲੂ। ਦੋ ਵਾਰੀ ਬੋਲੂ। ਉਹ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਮੂੰਹ 'ਚ ਪਾ ਜੂ। ਬਾਹਲਾ 'ਗਾਹਾਂ ਵਧਿਆ। ਮੈਂ ਬੈਠੈ।”

ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਲੰਘੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬਗਲ ਮੂਹਰੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਦੋ-ਦੋ ਪੈਂਗ ਪੀਤੇ। ਮੈਂ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਸਰਕਿਆ, “ਜੇ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਪੁਛਦੈਂ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਝਲਦਾ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ। ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਣ ਆਲੇ ਹੋਣ। ਏਥੇ ਈ ਦੇ ਦਿਆ ਕਰ ਮੈਨੂੰ। ਏਥੇ ਈ ਸਿਉਂ ਕੇ ਫੜਾ ਜਿਆ ਕਰੂੰ ਮੈਂ।”

ਉਹ ਹੱਸਿਆ, “ਏਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਦਸਦੈਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਪਤੈ ਮੈਨੂੰ। ਅਹੇ ਜੇ ਸੌ ਲਾਲੇ ਜਾਗਦੇ ਪੈਂਦੀ ਪਾਏ ਐ ਮੇਰੇ। ਚਲ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਸ਼ ਛੱਡ-ਛੱਡਾ ਤਾ, ਇਹ ਅੱਡ ਗੱਲ ਐ। ਪਰ ਜੇ ਐਡੀ ਗੱਲ ਐ, ਦੋ ਦਿਨ ਉਹਦੇ ਘਰੇ ਦਬਕੇ 'ਚ ਬੈਠਾ ਰਹੂੰ। ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਹਿ ਦਈਂ। ਨਾਲੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਨੇ ਲਾਲੀ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਝਾਂਜਰ ਵੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣੀ ...ਜੇ ਛੱਡ 'ਤੀ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਕਹੀਂ ਮੈਨੂੰ।”

ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਨਿਭਣ ਲੱਗਿਆ।

*

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਇਆ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁੰਡਾ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਕੱਦ ਲੰਬਾ। ਚਿੱਟਾ ਕੁੜਤਾ-ਪਜਾਮਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ। ਤਿੱਖੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਉਹਨੇ

ਇਕਦਮ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਵੇਖਣੀ ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਲੱਗੀ।

ਕੈਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੈਂਗ ਦਿੱਤਾ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਮੀਟ ਵਾਲਾ ਪਤੀਲਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਚੁੱਪ ਕਰੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਆ ਕੇ ਪਛਤਾਇਆ। ਇਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਕੈਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੋਰ ਫੇਰ ਬਚੀ! ਸਭ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਐ? ਕੰਮ ਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ? ਕੰਮ ਐਂ ਕੋਈ ਦੱਸ। ਸੰਗ ਨਾ। ਇਹ ਬੰਦਾ ਆਪਣਾ ਈ ਐ।”

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

“ਚੰਗਾ ਫੇਰ ਮੈਂ ਚਲਦਾਂ।” ਉਠਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਚੰਗਾ ਫੇਰ।” ਉਹ ਬੋਲਿਆ। ਪਰ ਉੱਠਿਆ ਨਹੀਂ। ਅੱਗੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਤੱਕ ਛੱਡਣ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਕਈ ਦਿਨ ਮੈਂ ਨਾ ਗਿਆ।

ਖਾਸੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸੜਕ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਦਿਸਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਮੂਹਰਲੇ ਚੱਕੇ ਦੇ ਉੱਤੇ ਆ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਹੋਂਡਲ ਫੜ ਕੇ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਐਂ ਅੱਡ ਹੋਣ ਆਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਉਂ ਕਰਦੈਂ ਬਚੀ? ਆਇਆ ਨੂੰ ਕਿਤੇ? ਦੱਸ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਐ। ਜੇ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਗਲਤੀ ਐ, ਚਾਰ ਮਾਰ ਜੁੱਤੀਆਂ ਲਾਹ ਕੇ। ਇਕ ਗਿਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦੀ। ਪਰ ਯਾਰੀ ਤਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਨੂੰ ਫਿਰਦਾ ਕਿਤੇ?”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ! ਨਹੀਂ! ਏਹ ਗੱਲ ਨੂੰ।”

ਅਸੀਂ ਦਾਰੂ ਪੀਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਦਾ ਮਨ ਬੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਪੈਂਗ ਪੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਦੂਜਾ ਪੀ ਕੇ ਤੀਜਾ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਕੀ ਕਰੀਏ ਬਚੀ। ਰਾਤ-ਦਿਨ ਮੱਥਾ ਮਾਰੀਦੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ। ਸਾਲਾ ਬਚਦਾ ਈ ਕੁਸ਼ ਨੂੰ। ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਈ ਨੂੰ ਲੋਟ ਆਉਂਦੇ। ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਡੀ ਮਾੜੀ ਐ। ਸਾਰੀ 'ਚ ਕਰਾਹ ਲਾਉਣ ਆਲੈ। ਸਮਝ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਕੀ ਕਰੀਏ।”

ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਕੈਲਾ ਹੋਵੇ ਹੀ ਨਾ। ਹੋਰ ਹੀ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਮੇਰੇ ਮੂਹਰੇ ਆ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਉਹਦੇ ਤਾਏ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ। ਉਹ ਭੱਜ ਕੇ ਪਿਆ, “ਪਤੰਦਰਾ ਦੋ ਮਿੰਟ ਠਹਿਰ ਵੀ ਜਾਇਆ ਕਰ। ਗੱਲ ਵੀ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਿੰਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ। ਅਜੇ ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੱਥਾ ਡੰਮ੍ਹ ਕੇ ਹਟਿਆਂ ਤੇਰਾ। ਘੜੀ-ਬਿੰਦ ਜਰਾਂਦ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰ। ਅੱਗ ਮਚਾ ਦਿੰਨੈਂ ਪੁੜੇ 'ਤੇ, ਅੱਗ ਨੂੰ ਮਚਾ ਦਿੰਦਾ।”

ਤਾਏ ਦੀ ਮੁੜ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਉਹ ਪੈਂਗ ਪਾਉਣ ਲੱਗਿਆ। ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਬੋਤਲ ਦਾ ਮੂੰਹ ਗਲਾਸ 'ਤੇ ਧਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਦਾ ਮਨ ਉਖੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਦੇ ਉਹ ਆਵਦੇ ਭਾਈ ਭੂਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜ ਲੈਂਦਾ। ਕਦੇ ਤੋਤੇ ਦੀ...ਪਰ ਸਿਰੇ ਨਾ ਲਾਉਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਵਾ-ਤਵਾ ਬੋਲਣ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਨੇਰਾ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ

ਤੁਰ ਆਇਆ।

ਕਈ ਦਿਨ ਮੈਂ ਗਿਆ ਨਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਦੇ ਤਾਏ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਆਇਆ ਸੀ ਏਥੇ ਲੰਮਾ ਜਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗਿਐ।”

ਕੈਲਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਵੀ ਹੁਣ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਠੀਕ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ।

ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਫੇਰ ਉਹ ਬਗਲ ਮੂਹਰੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਓਦਣ ਓਵੇਂ ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਾਰੂ ਪਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ। ਓਵੇਂ ਤਾਏ ਨੂੰ ਛੇੜਿਆ। ਓਵੇਂ ਉਹਤੋਂ ਬਿੱਲੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛੀਆਂ। ਓਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਤੱਕ ਛੱਡਣ ਆਇਆ। ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਵੀ ਆਈ। ਮੈਂ ਮਸਾਲਾ ਭੁੰਨ ਕੇ ਰੱਖੂੰ। ਤਿੰਨ ਪਾ ਮੀਟ ਲਿਆਈ। ਪਾਈਆ-ਪਾਈਆ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਈ ਐ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਅਜੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਡਾ ਵਧਾਇਆ। ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗਾਂ ਆਲੇ ਝਟਕਈ ਤੋਂ ਮੀਟ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਜਾ ਫੜਾਇਆ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਉਥੇ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਓਦੇਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਨੂੰ ਸੀ। ਥੋਡੇ ਪਿੰਡ ਆਲਾ ਪਰਮਜੀਤ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਦੱਸੀਐਂ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ।”

ਫੇਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਪਤੰਦਰਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਜਿਆ ਲਗਦੈਂ। ਭਜਦਾ ਬੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸਕੂਲ 'ਚ ਤੂੰ। ਪੜ੍ਹਾਈ 'ਚ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ।”

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਕੈਲੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਆਪਾਂ ਏਹਨੂੰ ਨਾਲ ਨਾ ਲੈ ਚੱਲੀਏ?”

“ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣੈ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਸੰਗਰੂਰ ਜਾਣੈ।”

“ਓਥੇ ਕੀ ਐ?”

“ਓਥੇ ਖੇਡਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਭੱਜਾਂਗੇ। ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਭਜਾਵਾਂਗੇ। ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਊ ਸਖ਼ਤ। ਜਿਹੜਾ ਮੂਹਰੇ ਨਿੱਕਲ ਗਿਆ। ਓਡਾ ਵੱਡਾ 'ਨਾਮ ਮਿਲੂ।”

ਮੈਂ ਉੱਠਣ ਲੱਗਿਆ, ਕੈਲਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੜਕੇ ਬਚੀ ਨੌਂ ਵਜੇ ਆ ਜੀ। ਐਥੇ ਈ ਸੈਕਲ ਖੜ੍ਹਾ ਜਾਂ ਗੇ। ਆਉਣ-ਜਾਣ ਕਰਨੈਂ ਬੱਸ ਆਪਾਂ। ਬਾਰਾਂ-ਇਕ ਵਜੇ ਮੁੜ ਆਵਾਂਗੇ।”

ਪਿੰਡ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਗਰੂਰ ਖੇਡਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ? ਕਾਹਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ? ਤਪੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਹੋਈਆਂ ਨੂੰ। ਨਾ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਦਾਰੂ

ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਟਿੱਚਰਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਮਨ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਮਨ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਘਰੇ ਰੁਕਾਂ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ? ਮਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਉਹ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਦਾਰੂ ਪੀਤੀ 'ਚ ਮੂਰਖ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਨੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਘਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅਜੇ ਮੈਂ ਅੱਡਾ ਲਾ ਕੇ ਪੈਂਟ ਕੱਟੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਆਏ। ਪਰ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੇ। ਕੈਲਾ ਬੋਲਿਆ, “ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਖੜ੍ਹਾ ਨਾ ਫੇਰ ਬਚੀ? ਅਸੀਂ 'ਡੀਕਦੇ ਰਹੇ ਤੈਨੂੰ।”

ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਮੱਘਰ ਨੂੰ ਕੱਪੜਾ ਵਿਖਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੱਘਰ ਦਾ ਟੱਬਰ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ। ਓਹੀ ਥਾਨ ਉਹ ਬੱਲੇ ਸੁਟਦਾ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਪਨ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ। ਮੱਘਰ ਦੇ ਟੱਬਰ ਅੱਗੇ ਖਿਲਾਰ ਦਿੰਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਕੀ ਕਹਾਂ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਖ ਮੇਰੇ 'ਚ ਸੀ।

ਕੈਲਾ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਉਏ ਸੁਣਿਆ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ? ਚੱਲ ਚੱਲੀਏ। ਆਉਣ-ਜਾਣ ਕਰਨੈਂ ਬੱਸ ਆਪਾਂ। ਕਿਹੜਾ ਘਰ ਪਾਉਣੈ ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ।”

ਮੈਨੂੰ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ, ਜੇ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ।

ਨਾਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਾਹਲ ਕੀਤੀ। ਕੈਲੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਆ ਯਾਰ ਚੱਲੀਏ। ਐਵੇਂ ਕਿਉਂ ਬੇ-ਇਜ਼ਤੀ ਕਰਾਈ ਜਾਨੈਂ ਏਹਤੋਂ। ਏਹ ਜਾਤ ਅਹੇ ਜੀ ਈ ਹੁੰਦੀ ਐ।”

ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਬੋਲਿਆ, “ਵਧੀਆ ਕੀਤਾ ਤੂੰ। ਹੁਣ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਮੁੜ ਕੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲੇ ਏਹ।”

ਆਥਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਕੈਲਾ ਠੀਕ ਲਗਦਾ। ਕਦੇ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ। ਕਦੇ ਮਨ 'ਚ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ। ਕੈਲਾ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਦਾ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਿੰਬੜਨਾ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਨਾ ਚਿੰਬੜਦਾ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਝਗੜਨਾ ਸੀ।

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਦਾ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕੰਮ ਦੇਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਦਿੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ।

ਆਥਣ ਤੱਕ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਠੀਕ ਲਗਦਾ। ਫੇਰ ਸੋਚਦਾ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਜੇ ਹੱਟ 'ਤੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਗੱਲ ਬਣੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਹੁਣ ਟੁੱਟਣ ਆਲਾ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਅਹਿਸਾਨ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ। ਆਪਣਾ-ਆਪ ਘਟੀਆ ਲਗਦਾ। ਇਸੇ ਉਧੇੜ-ਬੁਣ 'ਚ ਸੂਰਜ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਆ ਝੁਕਿਆ।

ਮੈਂ ਅੱਡਾ ਸਾਂਭਿਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਠੋਕੇ ਮੂਹਰੇ ਸਾਈਕਲ ਆ ਲਾਇਆ।

ਪਉਆ ਮੁੱਕਿਆ, ਅਹਾਤੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ। ਸਾਈਕਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਇਆ। ਕੈਲੇ ਕਾ ਬਗਲ ਆਇਆ। ਅੰਦਰੋਂ ਅਰਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਹੋਣਗੇ। ਫੇਰ ਸੋਚਿਆ, ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਹੋਵੇ! ਤੂੰ ਕੀ ਲੈਣੈ! ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਮੁੱਕ ਹੀ ਗਈ।

ਪਿੰਡ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਨ 'ਚ ਓਹੀ ਉਧੇੜ-ਬੁਣ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਕਦੇ ਉਹ ਠੀਕ ਲਗਦਾ। ਕਦੇ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਠੀਕ ਲਗਦਾ। ਕਦੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਠੀਕ ਲਗਦਾ।

ਤੜਕੇ ਉੱਠ ਕੇ ਮੈਂ ਢਿੱਲਵਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਪੈਂਟ-ਕਮੀਜ਼ ਬਣਾਈ। ਪਰ ਤਪੇ ਸਾਈਕਲਾਂ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਮਨ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅੰਦਰਲੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਸੋਚਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਕੈਲੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਮਨ 'ਚ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਜਦੋਂ ਬਾਬੇ ਮੱਠ ਤੱਕ ਗੱਲ ਖਿਲਰੀ ਪਈ ਐ। ਮੰਡੀ 'ਚ ਕਿਉਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਊ।

ਭਾਸ਼ਾ ਪਿੰਡਤ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਜੀਹਨੂੰ ਤੜਕੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੱਟਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਦਾ-ਖੜ੍ਹਦਾ ਗਾਜਰਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਵਾਂਗ ਖਿਲਾਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਸਾਈਕਲ ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਲਾਇਆ। ਮਸ਼ੀਨ ਲਾਹ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹੇ-ਖੜ੍ਹੇ ਨੇ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਹੀ ਸੀ। ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਨੇ ਇਕਦਮ ਅਖਬਾਰ ਪਾਸੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇਉਂ ਝਾਕਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਖਾ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ। ਬੋਲਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹਨੇ ਅਖਬਾਰ ਪੂਣੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ, “ਆਹ ਪੜ੍ਹ ਲੈ ਆਵਦੇ ਯਾਰ ਦੀ ਕਰਤੂਤ। ਹਸਪਤਾਲ 'ਚ ਪਏ ਐ ਸੰਗਰੂਰ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਛੱਲੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਭੰਨੇ। ਕੱਲ੍ਹ ਜੇ ਮੈਂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਲਗਦਾ ਬਦਮਾਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪਤਾ। ਵਿਚੇ ਭੁੱਗਾ ਤੇਰਾ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ।”

ਮੇਰੀ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਫੱਟੇ ਪਿੱਛੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦਰੀ ਚੁੱਕੀ। ਸੜਕ 'ਤੇ ਝਾੜ ਕੇ ਅੱਡਾ ਲਾਇਆ। ਅਖਬਾਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਕੱਲ੍ਹ ਸੰਗਰੂਰ ਗਏ ਸੀ। ਇਕ ਬੈਂਕ 'ਚ ਇਕ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਤਨਖਾਹ ਕਢਾਉਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤਨਖਾਹ ਕਢਾ ਕੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਕੈਲੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ 'ਚ ਸਕੂਟਰ ਦੀ ਚੇਨ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਬੈਗ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕੈਲਾ।

ਬੈਂਕ ਦੇ ਡਿੱਗੇ ਪਏ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਨੇ ਰੋਲਾ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੋਕ ਭੱਜਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਉਹ ਭੱਜਦੇ-ਭੱਜਦੇ ਇਕ ਗਲੀ ਪੈ ਗਏ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਗਲੀ

ਅੱਗੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਜ਼ੂਮ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਹੰਭ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਲੈ ਗਈ ਸੀ।

ਆਥਣ ਤੱਕ ਜਿਥੇ ਚਾਰ ਬੰਦੇ ਖੜ੍ਹਦੇ। ਏਹੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਡਿਤ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, ‘ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਉਏ ਨਾਲ਼। ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ ਉਹਦੇ ਬਿਨਾਂ? ਚਲ ਹੁਣ ਪਤਾ ਤਾਂ ਲੈ ਆ। ਫੇਰ ਵੀ ਯਾਰ ਸੀ ਤੇਰਾ।’

ਸੁਰਿੰਦਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਪਤਾ ਕੀ ਲੈਣੈ? ਯਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਐਂ ਤਾਂ ਚਾਰ ਗਜ਼ ਕੋਰਾ ਲੱਠਾ ਮੈਂ ਪਾੜ ਦਿੰਨੈ। ਸਿਉਂ ਦੇ ਕੁੜਤਾ-ਪਜਾਮਾ ਜਾਂਦੀ ਵਾਰ ਦਾ।”

ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਨਿੱਕਲੀ। ਕੈਲਾ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਟੁੱਟ ਗਈ ਸੀ।

ਪੱਥਰ ਪਿਘਲ ਗਏ

ਮੈਨੂੰ ਲਛਮਣ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਿਹਾ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਏਥੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਅਜਿਹੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਉਹਨੂੰ ਤੜਕੇ-ਤੜਕੇ ਟਕੇ ਵਰਗਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਦਸ ਵਜੇ ਉਹ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਗਏ ਸਨ। ਛੇ ਵਜੇ ਤੜਕੇ ਉੱਠ ਕੇ ਲਛਮਣ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੱਠਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ? ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ।

ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹਤੋਂ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਾਂ। ਪਰ ਉਹ ਮੇਰਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਤੜਕੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨੇ ਪਵਨੇ ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਥੜੇ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਟੂਟੀ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਸੁੱਕਣੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਜਾ ਕੇ ਦਾੜੀ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ਼ ਵੀ ਕਟਵਾ ਆਇਆ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਪਵਨੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਲਛਮਣ ਦੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਜੇ ਉਹ ਲਛਮਣ ਨਾਲ਼ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਆਹ ਦਿਨ ਨਾ ਦੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ।

ਕਾਊਂਟਰ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਕੱਟਦੇ-ਕੱਟਦੇ ਦੀ ਮੇਰੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚ ਪਈਆਂ ਅਣ-ਬਣੀਆਂ ਬੁਸ਼ਰਟਾਂ-ਪੈਂਟਾਂ ਵੱਲ ਗਈ। ਮੈਂ ਨਾਪ ਵਾਲੀ ਕਾਪੀ ਫਰੋਲੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਇਕਰਾਰ ਅੱਠਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਲਛਮਣ ਪੰਜ-ਛੇ ਬੁਸ਼ਰਟਾਂ ਰੋਜ਼ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਕੰਬਿਆ। ਇਹ ਚਾਲੀ-ਪੰਜਾਹ ਬੁਸ਼ਰਟਾਂ ਕੌਣ ਬਣਾਵੇਗਾ?

ਏਡੀ ਛੇਤੀ ਹੋਰ ਕਾਰੀਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ।

ਲਛਮਣ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲ਼ਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੰਮ ਦੀ ਭਾਲ਼ 'ਚ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਰਨਾਲੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਮੇਰੇ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਤਪੇ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਪੁੱਛੀ ਸੀ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਪੁਰਬਾ ਟੇਲਰ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ। ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਪਾਈ ਹੋਈ ਬੁਸ਼ਰਟ ਵੇਖੀ। ਕਛ

ਤੇ ਕਾਲਰ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੀਂ ਗੋਲ ਜੇਬਾਂ। ਇਕ ਵੀ ਟਾਂਕਾ ਵਿੰਗਾ-ਟੇਢਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾੜਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਜੇ ਕਮੀਜ਼ ਮੈਨੇ ਡਾਲ ਰਖੀ ਹੈ, ਮੈਨੇ ਹੀ ਬਣਾਈ ਹੈ! ਮਾਸਟਰ ਜੀ।”

“ਅੱਛਾ ਅੱਛਾ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

ਉਹਦੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਿਆਂ-ਪੀਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਕ ਬੁਸ਼ਰਟ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਧਾਗਿਆਂ ਵਾਲੇ ਡੱਬੇ 'ਚੋਂ ਉਹਨੇ ਧਾਗਾ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ। ਉਹਦੇ 'ਚੋਂ ਵੀ ਉਹਦੀ ਅਕਲ ਝਲਕਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਬੁਸ਼ਰਟ ਬਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਉਹਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਚਾਲ ਹੋਰਾਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਪੈਣ ਲੱਗੀ।

ਉਹਨੇ ਬੁਸ਼ਰਟ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਖਾਈ। ਰੇਟ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਉਹਨੇ ਕੀਤੀ। ਨਾ ਮੈਂ। ਉਹਨੂੰ ਕੰਮ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਾਰੀਗਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਸਿਲਾਈ ਤੈਅ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।

ਉਹ ਮਧਰੇ ਕੱਦ ਦਾ ਸੀ। ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਮੋਟੇ। ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਸੀ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਟੇ-ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਵਾਹੇ ਹੋਏ। ਉਹਦੇ ਪੈਂਟ ਕਮੀਜ਼ ਤੰਗ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਮਸ਼ੀਨ ਚਲਾਉਂਦਾ। ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਵਾਲ਼ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਮਸ਼ੀਨ ਚਲਾਉਂਦਾ-ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ਼ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਵਾਲ਼ਾਂ ਨੂੰ ਥਪ-ਥਪਾਉਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਉਂਦੀ। ਰੂਹ ਕੱਪੜੇ 'ਚ ਘੁਲਦੀ। ਉਹਦੀ ਫੇਰ ਨੀਵੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੇਰ ਮੂਹਰੇ ਆਏ ਵਾਲ਼ ਪਿਛਾਂਹ ਕਰਕੇ ਥਪ-ਥਪਾਉਂਦਾ।

ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇਜ਼ ਸਨ। ਪੈਰਾਂ ਵਾਲ਼ੀ ਮਸ਼ੀਨ 'ਤੇ ਉਹ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉਹਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਵੀ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਇਕ ਬੁਸ਼ਰਟ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਲਗਦੇ ਤਾਜੇ ਵਾਲ਼ੇ ਹਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਖ਼ਾਲੀ ਪਲਾਟ 'ਚ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕ-ਦੋ ਬੀੜੀਆਂ ਪੀ ਕੇ ਮੁੜਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਓਹੀ ਬਿਜਲੀ ਵਾਲ਼ੀ ਤੇਜ਼ੀ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਆਉਂਦੀ।

ਚਾਰ ਵਜੇ ਤੱਕ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਬੁਸ਼ਰਟਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਉਹ ਮਸ਼ੀਨ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਉੱਤਰਦਾ। ਸ਼ਰਟਾਂ ਦੀ ਕਾਜ਼-ਤਰਪਾਈ ਕਰਦਾ ਤੇ ਬਟਨ ਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਦਿਨ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ, “ਏਕ ਕਮੀਜ਼ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਔਰ ਕਾਟ ਦੀਜੀਏ।”

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਬੁਸ਼ਰਟਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਉਹਦੇ ਕਾਲਰ ਦੀਆਂ ਨੌਕਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਲਰ ਲਾਉਣ ਵੇਲ਼ੇ ਕਾਣਾ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਸਾਰੇ ਕਾਜ਼ ਇੱਕੋ ਜੇ ਹੁੰਦੇ। ਬਟਨ ਹੇਠਾਂ ਬਣਾਈ ਡੰਡੀ

ਕਾਜ਼ ਪਾਟਣ ਨਾ ਦਿੰਦੀ। ਉਹ ਕੰਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਮਝਦਾ। ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਕੰਮ ਨੂੰ ਮਨ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਹਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਪਲਾਟ 'ਚ ਬੀੜੀਆਂ ਫੂਕੀ ਜਾਂਦਾ। ਮਨ ਫੇਰ ਵੀ ਨਾ ਖਿੜਦਾ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਗੋੜਾ ਲਾ ਕੇ ਆਉਂਦਾ। ਸੁਖਦੇਵ ਹੋਟਲ ਵਾਲ਼ੇ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚਾਹ ਪੀਣ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਸ਼ੀਨ 'ਤੇ ਬਹਿੰਦਾ। ਉਹਦਾ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕੁਝ ਬੋਲਦਾ ਵੀ ਨਾ। ਦੂਜੇ ਕਾਰੀਗਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਔਖ ਮੰਨਦਾ।

ਕੰਮ ਦਾ ਕਸ਼ਾਅ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ। ਮੇਰਾ ਚੇਲਾ ਬਲਵਿੰਦਰ ਨੌਂ-ਦਸ ਵਜੇ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਕੋਲ਼ ਬਹਿੰਦਾ। ਹੇਠਾਂ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਫ਼ੌਜੀ ਦੇ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਰੋਟੀ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ। ਕੰਮ ਨਾ ਮੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਚਾਹ ਵੀ ਕਰਕੇ ਦੇਈ ਜਾਂਦਾ।

ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਥਣੇ ਬਠਿੰਡੇ ਫ਼ਿਲਮ ਵੇਖਣ ਜਾਂਦੇ। ਫ਼ੌਜੀ ਚੌਕ 'ਚ ਉੱਤਰ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਤੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਤੱਕ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਮਾਲ ਰੋਡ 'ਤੇ ਫ਼ਿਲਮ ਵੇਖਦੇ।

ਲਛਮਣ ਦਿੱਲੀ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੂਹਰਦੀ ਹੋ ਕੇ ਟਿਕਟਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਕੱਦ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਭੀੜ 'ਚ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਘੁਸ ਕੇ ਫ਼ਿਲਮ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਟਿਕਟਾਂ ਲੈ ਆਉਂਦਾ।

ਪੈਸੇ ਖਰਚਣ 'ਚ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਬੇ-ਕਿਰਕ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਹਫ਼ਤੇ ਦਾ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਕਮਾ ਲੈਂਦਾ। ਖਰਚ ਮਸਾਂ ਸੌ ਕੁ ਰੁਪਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਜੇ ਫ਼ਿਲਮ ਦੇ ਅੱਧੇ ਟਾਈਮ 'ਚ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲੈਣ ਲਗਦਾ। ਉਹਦੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਪੈਸੇ ਮੈਂ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਫ਼ਿਲਮ ਮੁਕਦੀ। ਅਸੀਂ ਥੀ-ਵੀਲਰ ਲੈ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਰਾਤ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਤਪੇ ਉੱਤਰ ਕੇ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਆ ਸੌਂਦੇ।

ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਲ਼ੇ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਦੂਰੀ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਵੇਲ਼ੇ-ਕੁਵੇਲ਼ੇ ਨਿਭਣਾ ਸੀ। ਕੰਮ ਦੇਣ ਵਾਲ਼ਾ ਹੁੰਦਾ, ਅਸੀਂ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਕਰਦੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਡੀ ਵੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਤੜਕੇ ਭੁਗਤਾਉਣ ਵਾਲ਼ੇ ਕੱਪੜੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਹੁੰਦਾ।

ਉਹਤੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੰਮ ਦੇਣ ਵਾਲ਼ਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕੋਲ਼ਿਆਂ ਵਾਲ਼ੀ ਪ੍ਰੈਸ ਭਖਾਈ। ਪਰ ਲਛਮਣ ਤੋਂ ਬੁਸ਼ਰਟ ਮੱਚ ਗਈ। ਗਾਹਕ ਲਈ ਮੈਂ ਨਵੀਂ ਬੁਸ਼ਰਟ ਬਣਵਾ ਕੇ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਬੁਸ਼ਰਟ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਨੇ ਉਧੇੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਪ ਦੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਉਸ ਹਫ਼ਤੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮਾਸਟਰ ਜੀ! ਆਪ

ਜਲੀ ਹੂਈ ਸ਼ਰਟ ਕੇ ਪੈਸੇ ਕਾਟ ਲੀਜੀਏ। ਹਮੇਂ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੜਤਾ।”

“ਬੁਸ਼ਰਟ ਮੇਰੇ ਸੇ ਭੀ ਜਲ ਸਕਤੀ ਥੀ। ਆਪ ਕੇ ਪੈਸੇ ਔਰ ਮੇਰੇ ਪੈਸੇ ਕਿਆ ਦੇ ਹੈ?”

ਉਹਨੇ ਹਿੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਹਲਕਾ-ਹਲਕਾ ਹੱਸਣ ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਪ ਕੀ ਯੇ ਬਾਤ ਮੁਝੇ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਸੋਚਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਨੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਭੀ ਕਾਮ ਕਿਆ। ਅੰਬਾਲਾ ਔਰ ਦਿੱਲੀ ਮੇਂ ਭੀ। ਆਪ ਜੈਸਾ ਮਾਸਟਰ ਮੁਝੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾ। ਕਾਮ ਦੇਨੇ ਵਾਲਾ ਹੋਤਾ। ਉਨਕੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਔਰ ਹੋਤੀ ਥੀ। ਮੈਂਦਾ ਪੜਤਾ ਥਾ। ਮਾਲਕ ਔਰ ਕੇ ਔਰ ਹੋ ਜਾਤੇ ਥੇ।”

ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਾਰੀਗਰ ਵਿਵੇਕ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਵਧਦੀ ਨੇੜਤਾ ਕਾਰਨ ਔਖਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁਸ਼ਰਟਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦੁੱਗਣਾ ਸਮਾਂ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁੜਤੇ ਸਿਉਣੇ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਲਫਮਣ ਨਾਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਫੇਰ ਵੀ ਵਟਿਆ-ਵਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖ ਕੇ ਉਹ ਮਨ ਸੰਭਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਦਰੇ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾਈ ਰਖਦਾ। ਉਹਦੀ ਚੁੱਪ ਤੇ ਮੱਥੇ ਦੀਆਂ ਤਿਉੜੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦਸਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।

ਉਹ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਿਜਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਚਲਦਾ-ਚਲਦਾ ਰੇਡੀਓ ਇਕਦਮ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਖਿਲਰਿਆ ਸੰਗੀਤ ਕਿਸੇ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਦਾ। ਪਰ ਵਿਵੇਕ ਹੱਥ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ 'ਤੇ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਹੱਥੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗਾਉਣ ਲਗਦਾ, “ਛੱਡ ਗਈ ਯਾਰ ਪੁਰਾਣੇ, ਨਵਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗ ਰਲ ਗਈ। ਰਲ ਗਈ...ਬਈ ਨਵਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗ ਰਲ ਗਈ...”

ਮੈਂ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਟਕੋਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨੀ ਰਿਫ਼ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਰੱਖੜੀ ਦਾ ਦਿਨ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਤਾਜੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਚੰਨਣਵਾਲ ਤੋਂ ਆਈ ਸੀ। ਜਾਂਦੀ-ਜਾਂਦੀ ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਗਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤੜਕੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕੱਟਿਆ। ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਲਈ ਸਾਈਕਲ ਚੁੱਕਿਆ। ਲਫਮਣ ਕਹਿੰਦਾ, “ਅਗਰ ਆਪ ਕੋ ਬੁਰਾ ਨਾ ਲਗੇ। ਹਮ ਵੀ ਚਲੇਂ ਆਪ ਕੇ ਸਾਥ ਬਹਿਨ ਸੇ ਰਾਖੀ ਬੰਧਵਾਨੇ?”

ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਬੂ ਨਾਈ ਦਾ ਸਾਈਕਲ ਮੰਗ ਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਤੱਕ ਇਧਰਲੀਆਂ-ਉਧਰਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਗਏ।

ਆਵਾਜਾਈ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾ

ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੜਕ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੇ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਕਪਾਹਾਂ-ਨਰਮੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਫੁੱਲ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਖੇਤ 'ਚ ਚੜ੍ਹੀ ਵੀ ਬੀਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਰਮਣੀਕ ਨਜ਼ਾਰਾ ਲਫਮਣ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਉੱਤਰਿਆ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਮਾਸਟਰ ਜੀ! ਆਪ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗਾਓ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਤੇ? ਆਪ ਕਾ ਗਾਓ ਮੇਂ ਘਰ ਭੀ ਹੈ ਔਰ ਫਿਰ ਭੀ ਆਪ ਦੁਕਾਨ ਮੇਂ ਸੋਤੇ ਹੋ। ਐਸੀ ਕਿਆ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ ਆਪ ਕੀ?”

“ਆਨੇ-ਜਾਨੇ ਮੇਂ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੋਤਾ ਥਾ। ਗਾਓ ਸੇ ਦੁਕਾਨ ਮੇਂ ਆਨੇ ਕੀ ਜਲਦੀ, ਔਰ ਦੁਕਾਨ ਸੇ ਗਾਓ ਜਾਨੇ ਕੀ ਜਲਦੀ ਕਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਦੇਤੀ ਥੀ।”

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, “ਏਕ ਬਾਤ ਔਰ ਭੀ ਥੀ। ਹਮਾਰਾ ਭਾਈਓਂ ਕਾ ਜ਼ਮੀਨ ਕਾ ਝਗੜਾ ਚਲਤਾ ਹੈ। ਕਭੀ-ਕਭਾਰ ਝਗੜਾ ਹੋਤਾ ਰਹਿਤਾ ਥਾ।”

“ਅੱਛਾ! ਅੱਛਾ! ਯੇ ਹੂਈ ਨਾ ਬਾਤ।”

ਪਿੰਡ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਰਮਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਿਵਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸਾਈਕਲ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਮੋੜੇ। ਗੋਰੀ ਦੀ ਬਾੜੀ ਟੱਪ ਕੇ ਜਦੋਂ ਟੋਭਾ ਲੰਘੇ, ਅਸੀਂ ਸਾਈਕਲਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਰੇ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੋਲ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਬੈਠੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਤੇ ਲਫਮਣ ਨੇ ਵੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਾਣੀਏ ਦੀ ਹੱਟ ਕੋਲ ਗਏ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲਾਲ ਢੁੰਡੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ, “ਇਹ ਛੀਂਬਿਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਦਸਦੇ ਐ ਮੰਡੀ 'ਚ। ਪੈਸੇ ਵੀ ਦਸਦੇ ਐ ਦੁੱਗਣੇ-ਤਿਗੁਣੇ ਲੈਂਦੇ ਹੋਰਾਂ ਦਰਜ਼ੀਆਂ ਤੋਂ।”

“ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਝੁੱਗਾ ਪੈਂਟ 'ਚ ਦੇਈ ਫਿਰਦੇ, ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਪਿੰਡ 'ਚ ਛੀਂਬਿਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ।” ਇਹ ਬੰਮਣ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ।

ਘਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲਫਮਣ ਨੇ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚ ਪੈਰ ਧਰਿਆ, ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛਲਕਦੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਬੁੱਕਲ 'ਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਲਫਮਣ ਨੂੰ ਵੀ। ਉਹ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਅੱਗਿਉਂ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਉੱਠ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚ ਸਾਡੇ ਲਈ ਮੰਜਾ ਡਾਹ ਦਿੱਤਾ।

ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਚਾਹ ਬਣਾਈ। ਫੇਰ ਉਹ ਖੀਰ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਦੋ ਬਾਟੀਆਂ ਲੈ ਆਈ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਬਾਟੀ ਲਫਮਣ ਮੂਹਰੇ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹਮ ਇਤਨੀ ਨਈਂ ਖਾ ਸਕੇਂਗੇ ਬਹਿਨ ਜੀ। ਹਮ ਸੁਬਹ ਹੋਟਲ ਸੇ ਪੂੜੀਆਂ ਖਾ ਕਰ ਚਲੇ ਥੇ।”

“ਖਾ ਲੈ, ਖਾ ਲੈ ਵੇ ਵੀਰਾ। ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਐ? ਏਨੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਗੋਗਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ।”

ਲਫਮਣ ਨੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ, “ਆਧੀ ਕਰ ਦੋ ਬਹਿਨ ਜੀ।”

“ਵੇ ਖਾ ਲੈ, ਖਾ ਲੈ ਵੀਰਾ। ਜੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਨੂੰ ਨੱਕ ਮਾਰਦੈਂ। ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਮੋਟਾ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ।”

ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭਾਬੀ ਮੇਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਧਰ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚ ਜਿੱਧਰ ਵੀ ਵੇਖਦਾ। ਓਪਰਾ-ਓਪਰਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰੀ। ਪੱਕੀ ਸਥਾਤ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਵੀ ਹੋਰ੍ਹੇ-ਹੋਰ੍ਹੇ ਲੱਗੀਆਂ।

ਮੇਰੇ ਹੱਥ 'ਚ ਖੀਰ ਦੀ ਬਾਟੀ ਸੀ। ਬੇ-ਧਿਆਨਾ ਹੋ ਕੇ ਖਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਘਰੇ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ। ਲੱਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਏਸੇ ਘਰ 'ਚ ਕਦੇ ਏਨੇ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ।

ਖੀਰ ਮੁੱਕੀ। ਮਨ ਕਾਹਲਾ ਪੈਣ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ। ਭੈਣ ਇਕ ਥਾਲੀ 'ਚ ਗੁੜ ਦੀਆਂ ਰੋੜੀਆਂ ਤੇ ਰੱਖੜੀਆਂ ਧਰ ਲਿਆਈ। ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ 'ਚ ਗੁੜ ਦੀ ਰੋੜੀ ਪਾਈ ਤੇ ਫੇਰ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹੀ। ਹਲਦੀ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਵੀ ਲਾਇਆ। ਓਵੇਂ ਉਹਨੇ ਲਛਮਣ ਦੇ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, “ਰਹਿਣ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਵੀਰਾ। ਅਜੇ ਤੇਰਾ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਐਂ। ਜਦੋਂ ਪੈਰ ਲਾ ਗੇ ਭਾਵੇਂ ਸੌ ਦੇ ਦੀਂ।”

ਪਰ ਮੈਂ ਪਿਘਲੇ ਮਨ ਨਾਲ ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਉਹਨੂੰ ਪੈਸੇ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰੀ ਗਿਸ ਨਾਲ ਲਛਮਣ ਨੇ ਵੀ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਦੇਣੇ ਚਾਹੇ ਪਰ ਉਹਨੇ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ।

ਮੁੜਨ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਟੱਪੇ, ਲਛਮਣ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਪ ਕੀ ਬਹਿਨ ਭੀ ਆਪ ਜੈਸੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ ਮੁਝੇ ਅਬ ਤਕ ਕਿਸੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੀਆ। ਹਮ ਦਿੱਲੀ ਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਬਾਰੇ ਮੇਂ ਔਰ ਹੀ ਸੋਚਤੇ ਥੇ। ਪਰ ਯਹਾਂ ਦੇਖਾ ਤੋ ਬਾਤ ਹੀ ਔਰ ਹੈ।”

ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਲਛਮਣ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ। ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ 'ਚ ਉਹਨੇ ਕਾਫੀ ਪੈਸੇ ਜੋੜ ਲਏ ਸੀ। ਰੋਟੀ, ਚਾਹ ਦਾ ਉਹਦਾ ਬਹੁਤਾ ਖਰਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਚਾਹ ਆਉਂਦੀ, ਪੈਸੇ ਮੈਂ ਦਿੰਦਾ।

ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੱਕ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਹ 'ਚ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਲਈ ਵੀ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ। ਗੱਡੀ ਚੱਲੀ, ਉਹ ਦੂਰ ਤੱਕ ਤਾਕੀ 'ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਉਹਨੇ ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗਾਹਕਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਲੰਮੇ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।

ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਛਮਣ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵਿਹਲੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਵੀ

ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪਤਲਾ ਸੀ ਤੇ ਰੰਗ ਕਾਲਾ।

ਉਹਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਲਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ 'ਚ ਸੋਚਿਆ, ਲਛਮਣ ਉਹਦੇ ਕਰਕੇ ਟਿਕਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਲਛਮਣ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਡਰਾਈਵਰੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਝਟਕਾ ਲੱਗਿਆ। ਲਛਮਣ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਪ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਇਸਕੋ ਕਿਸੀ ਟਰੱਕ ਪੇ ਡਰਾਈਵਰ ਰਖਵਾ ਦੇ। ਹਮ ਰਹਿਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਏਕ ਕਮਰਾ ਲੇ ਲੇਂਗੇ।” ਰੋਟੀ ਵੀ ਵਹਾਂ ਬਨਾ ਲੀਆ ਕਰੇਂਗੇ।”

ਲਛਮਣ ਦਾ ਭਾਈ ਹਰ ਵੇਲੇ ਵਿਹਲਾ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਿੰਦੇ-ਝੱਟੇ ਹਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਪਲਾਟ 'ਚ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਬੀੜੀਆਂ ਪੀ ਕੇ ਮੁੜਦਾ। ਉਹਦੀ ਝਾਕਣੀ ਏਨੀ ਪਾਟਵੀਂ ਸੀ, ਅੱਖ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਨ ਲਗਦਾ।

ਅਸੀਂ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਲਛਮਣ ਵੀ ਹਾਸੇ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਕੁਸਕਦਾ ਤੱਕ ਨਾ। ਓਵੇਂ ਖਾਲੀ-ਖਾਲੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦਾ ਮਨ ਅਕਦਾ। ਪਵਨੇ ਕੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅਖਬਾਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗਦਾ। ਉਹਦੇ ਚਾਰ ਕੰਮ ਸਨ, ਬੀੜੀ ਪੀਂਦਾ, ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ ਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ।

ਲਛਮਣ ਉਹਨੂੰ ਚਾਹ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦਾ। ਆਪ ਕਹਿਣ ਜਾਂਦਾ। ਕੰਮ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ 'ਚ ਰਲਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਔਠ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਇਆਂ ਨੂੰ। ਔਠਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ....

ਪਰ ਉਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਦਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਓਨੀਂ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਨਹੁੰ ਭਰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਰਕਿਆ। ਉਹਦੇ ਇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਅੜੇ ਪੈਰ ਮੈਨੂੰ ਖਿਝ ਚਾੜ੍ਹਦੇ। ਪਰ ਕਰ ਕੀ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਲਛਮਣ ਦਾ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਲਗਦਾ।

ਟਰੱਕ ਯੂਨੀਅਨ ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟਰੱਕਾਂ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਗਾਹਕ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਕੋਈ ਲੱਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਉਂਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਵਿਆਹ ਦਾ ਕੰਮ ਭੁਗਤਾਇਆ। ਰਾਤ ਦੇ ਨੌਂ ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਸੀ। ਲਛਮਣ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਬੋਤਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਇਕ-ਇਕ ਪੈਂਗ ਲੱਗਿਆ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੇ ਆਪ ਕੇ ਬਾਰੇ ਮੇਂ ਕਾਫੀ ਲੋਗੋਂ ਸੇ ਬਾਤ ਕੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਵੋਹ ਮਾਨਤੇ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਨੇ ਅਗਰ ਯਹਾਂ ਰਹਿਨਾ ਹੈ, ਔਰ ਬਤਾਓ ਕਿਆ ਕਾਮ ਕਰ ਸਕਤੇ ਹੋ?”

ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਮੈਨੇ ਕਭੀ ਔਰ ਕਾਮ ਕੀਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਤੁਮ

ਔਰ ਦੇਖ ਲੈ ਕੁਝ ਰੋਜ਼, ਸ਼ਾਇਦ ਕਾਮ ਬਨ ਜਾਏ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੋਵੀ ਲਾਇਸੈਂਸ ਭੀ ਹੈ। ਔਰ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਭੀ ਕਭੀ ਨਹੀਂ ਹੁਆ ਮੇਰੇ ਸੇ। ਅਗਰ ਕੋਈ ਚਾਹੇ ਤੋ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਟਰੱਕ ਚਲਾ ਕਰ ਦਿਖਾ ਦੂਂਗਾ।”

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਲਛਮਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਵਾਧੂ ਹੱਦ ਨਾਲ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਉਲਝਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੀੜੀ ਪੀ ਕੇ ਆਉਂਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਔਖ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਉਬਾਸੀ ਲੈਂਦਾ। ਪੀੜੀ ਬੀੜੀ ਦੀ ਬਦਬੋ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਫੈਲਦੀ।

ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਰਦਾਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਤਾੜਵੀਂ ਔਖ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਨਾ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਹਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਉਪਰ-ਥੱਲੇ ਜਾਂਦੀ।

ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸਭ ਕੁਝ ਜਰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਨ 'ਚ ਆਈ। ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਕਹਾਂ, ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝਾਵੇ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸੀ। ਤਪਾ ਭਾਵੇਂ ਮੰਡੀ ਸੀ ਪਰ ਮਾਹੌਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਉਹ ਅਕਦਾ। ਲਛਮਣ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਤੇ ਲਛਮਣ ਉਹਦੀ ਪੁੱਛੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਦੇਈ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਗੱਲ ਕਰਦਾ, ਉਹਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਵੀ ਭਰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ-ਜਵਾਬ ਲਛਮਣ ਹੱਥੋਂ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਬੁਸ਼ਰਤਾਂ ਘਟਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਉਹ ਤੜਕੇ ਉੱਠ ਕੇ ਨਗਤੇ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਪੂਰੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਆਉਂਦੇ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ। ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਉਹ ਆਪ ਬੋਤਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ। ਕਦੇ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਲਾਉਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਖ਼ਾਲੀ ਬੋਤਲਾਂ ਵਧਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਲਛਮਣ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੇ ਭਾਈ ਕਾਰਨ ਕੰਮ ਤਾੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਅੱਗੇ ਜੇ ਕਦੇ ਉਹ ਬੁਸ਼ਰਤਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਹਲਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਪੈਂਟ ਬਣਾਉਣ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਪੈਸ ਵਾਲੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਪੈਂਟ ਦੀਆਂ ਸਿਲਾਈਆਂ ਚੰਗੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਕ ਪੈਂਟ ਵੱਧ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਬਦਲੇ 'ਚ ਉਹਦਾ ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ।

ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਵਾਧੂ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਪੈਂਟ ਮੈਥੋਂ ਦੂਰ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਭਾਈ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮਨ ਖਿਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਅੱਗੇ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਪੈਂਟਾਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕੱਟ ਕੇ ਮੈਂ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਵੀ ਤਿੰਨ ਰਹਿ ਗਈਆਂ

ਸਨ। ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਵਧਦੀ। ਇਕ-ਔਧ ਪੈਂਟ ਹੋਰ ਘਟ ਜਾਂਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੋਂ ਰਹਿ ਗਏ। ਚੇਲੇ ਤੇ ਕਾਰੀਗਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਲਛਮਣ ਦੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਬੋਤਲ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਤੌਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੇ ਬੜੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਲਛਮਣ ਭਾਈ! ਇਸਕਾ ਕਿਸੀ ਟਰੱਕ ਪੇ ਕਾਮ ਨਹੀਂ ਬਨ ਸਕੇਗਾ। ਸਭੀ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਕੇ ਹਾਥ ਗਾਡੀ ਦੇਨੇ ਸੇ ਡਰਤੇ ਹੈਂ। ਅਬ ਕਿਆ ਕੀਆ ਜਾਏ?”

“ਆਪ ਦੋ-ਚਾਰ ਰੋਜ਼ ਔਰ ਵੇਖ ਲੀਜੀਏ। ਅਗਰ ਫਿਰ ਭੀ ਕਾਮ ਨਾ ਬਨਾ ਤੋ ਹਮ ਦੇਖੋਗੇ ਕਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ।”

ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਪਿੱਠ ਭੰਵਾ ਕੇ ਤੜਕੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੁਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾਲ ਦੇ ਧਾਗੇ ਮਿਲਾਉਣ ਜਾ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਦਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜੇਗਾ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਲਛਮਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਟਿਕਿਆ ਰਹੇ।

ਮੰਡੀ 'ਚ ਵੀ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਧੰਗੜ ਝੱਲ ਕੇ ਉਹ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹੋਰਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਉਹ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕੰਮ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਨਿਰਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੱਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਗਲੀ। ਦੋ ਰੁਪਏ ਬੁਸ਼ਰਤ ਤੇ ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਪੈਂਟ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਮੈਂ ਵੱਧ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਤਪੇ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ 'ਚ ਹੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰੀਗਰ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜਦੇ। ਉਹ ਵਿਹਲਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਮੇਰੀ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨਦਾ। ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਅੜ੍ਹਕਦਾ। ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਵਾਬ ਦੇ ਜਾਂਦਾ।

ਜਦੋਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਤਪੇ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਰੱਖਣੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬਰਨਾਲੇ ਆਪਣੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਵਾਲੇ ਟੇਲਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਬਾਹਰੋਂ ਕਾਰੀਗਰ ਆਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ।

ਲਛਮਣ ਦਾ ਭਾਈ ਮੁੜਿਆ। ਕਾਉਂਟਰ 'ਤੇ ਬੋਤਲ ਧਰ ਕੇ ਉਹਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਭੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਵਿਵੇਕ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ 'ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗੇ।

ਮੈਂ ਵਿਵੇਕ ਵਾਲੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਨ। ਲਛਮਣ ਨੇ ਸੁਖਦੇਵ ਦੇ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਸਬਜ਼ੀ ਤੇ ਦਹੀਂ ਮੰਗਵਾ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਭਾਈ ਬਚਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਮੂੰਗੀ ਦੀ ਤਲੀ ਹੋਈ ਦਾਲ ਵੀ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ।

ਇਕ ਪੈਂਗ ਪੀਣ ਪਿੱਛੋਂ ਲਛਮਣ ਦੇ ਭਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਆਪ ਕੇ ਯਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਸੇ ਮਾਹੌਲ ਬਹੁਤ ਔਛਾ ਹੈ।”

“ਵੋਹ ਕੈਸੇ?” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਹਮਾਰੇ ਵਹਾਂ ਤੋ ਦੁਕਾਨ ਕਾ ਮਾਲਕ ਕਾਰੀਗਰੋਂ ਸੇ ਸੀਧੇ ਮੂੰਹ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਤਾ।”

“ਹਮਾਰੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਉਨ ਮੇਂ ਸੇ ਨਈਂ ਹੈ। ਇਸੀ ਲੀਏ ਮੈਂ ਯਹਾਂ ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਟਿਕਾ ਹੂੰ। ਆਇਆ ਤੋ ਏਕ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਘੁੰਮਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਥਾ। ਔਰ ਇਨਕੇ ਪਿਆਰ ਨੇ ਬਾਂਧ ਲੀਆ। ਇਸੀ ਲੀਏ ਟਿਕਾ ਹੁਆ ਹੂੰ।” ਲਛਮਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ।

ਉਹ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਉੱਠੇ। ਮੈਂ ਇਕ-ਇਕ ਪੈਂਗ ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਕਾਊਂਟਰ 'ਚੋਂ ਰਜਾਈ-ਗਦੈਲਾ ਕੱਢਿਆ। ਰਜਾਈ ਮੈਂ ਆਪ ਉੱਤੇ ਲੈਣ ਲਈ ਰੱਖ ਲਈ ਤੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛੀ ਦਰੀ 'ਤੇ ਪੈਂਟਾਂ ਤੇ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮਿਆਂ 'ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਵਿਛਾ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਕਾਊਂਟਰ ਧੱਕ ਕੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਸੌਣ 'ਚ ਕੋਈ ਔਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ।

ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਲਾ ਕੇ ਆਏ। ਮੈਂ ਕੁੰਡਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

“ਮਾਸਟਰ ਜੀ! ਉਪਰ ਸੋ ਜਾਓ। ਆਪ ਫਿਰ ਭੀ ਹਮ ਸੇ ਬੜੇ ਹੈਂ। ਹਮ ਰੋਜ਼ ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ। ਆਪ ਹਮਾਰੀ ਬਾਤ ਮਾਨਤੇ ਹੀ ਨਈਂ?”

ਮੇਰੇ ਨਾਂਹ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਦਰੀ ਵਿਛਾਈ। ਲਛਮਣ ਨੇ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚੋਂ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਪੈਂਟਾਂ ਤੇ ਕੋਟਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕੱਪੜੇ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛਾਏ। ਉੱਪਰ ਲੈਣ ਲਈ ਗਦੈਲਾ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲਛਮਣ ਨੇ ਤਖ਼ਤੇ ਭੇੜ ਕੇ ਕੁੰਡਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਮਾਸਟਰ ਜੀ! ਲਾਈਟ ਬੁਝਾ ਦੂ?”

“ਜੈਸੇ ਆਪ ਕੀ ਮਰਜ਼ੀ।” ਮੈਂ ਪਏ-ਪਏ ਨੇ ਹੀ ਕਿਹਾ।

ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਕੱਟਣ ਲਈ ਉੱਠਿਆ। ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਧੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਾਪਿਸ ਆਇਆ, ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅਧ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ ਬੜੇ ਭੇੜੇ ਲੱਗੇ। ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਰਾਤ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਹੋਣ ਹੀ ਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਹੀ ਕਿਧਰੋਂ ਆ ਕੇ ਸੌਂ ਗਏ ਹੋਣ।

ਸੜਕ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ-ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭਾਤ ਫੇਰੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਘੜਿਆਲ ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਲੰਘਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਲਛਮਣ ਉੱਠਿਆ। ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛਾਏ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਮਾਰੀਆਂ।

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਕਾਊਂਟਰ ਕੰਧ ਨਾਲੋਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਕੱਟਣ ਲੱਗਿਆ। ਪਰ ਲਛਮਣ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਰੱਖੇ ਤੇ ਬੇ-ਝਿਜਕ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਵੈਸੇ ਤੋ ਮਾਸਟਰ ਜੀ! ਹਮੇਂ ਸੁਬਹ-ਸੁਬਹ ਐਸੀ ਬਾਤ ਨਈਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ। ਲੇਕਿਨ ਹਮ

ਆਜ ਸ਼ਾਮ ਸਾਤ ਵਾਲੀ ਗਾਡੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹੈਂ। ਅਬ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਕਾ ਯਹਾਂ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲਗਤਾ। ਉਸਕੋ ਕਾਮ ਮਿਲ ਜਾਤਾ। ਔਰ ਬਾਤ ਥੀ। ਅਬ ਕਮਾਈ ਅਕੇਲੇ ਕੀ। ਹਮ ਕਿਆ ਬਚਾ ਪਾਏਂਗੇ? ਇਸੀ ਲੀਏ ਹਮ ਜਾ ਰਹੇ ਹੈਂ। ਬੁਰਾ ਮਤ ਮਾਨਨਾ।”

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਕੈਂਚੀ ਕੰਬੀ। ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਇਕਦਮ ਕੱਚ ਦੇ ਗਲਾਸਾਂ ਦੀ ਪਾਲ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣੇ ਅਣ-ਕਿਆਸੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਝੂਠਾ ਪੈਣ ਲੱਗਿਆ। ਫਰਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਲਛਮਣ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ। ਉਹਨੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਫੇਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਉਹ ਚਾਹ ਪੀਣ ਚਲੇ ਗਏ।

ਲਛਮਣ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਉਹਦਾ ਆਖਰੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ, ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਫਾਲਤੂ ਲੱਗਿਆ।

ਪਰ ਉਹਦਾ ਜਾਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਸਹਿ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਲੀਹੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਬੁਸ਼ਰਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਬੁਸ਼ਰਤ ਤੇ ਪੈਂਟ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ। ਬਣਵਾਈ ਦੁੱਗਣੀ ਸੀ।

ਲਛਮਣ ਦਾ ਟਕੇ ਵਰਗਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਧੋਖਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਬਾਹਰਲੇ ਕਾਰੀਗਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਫੜਿਆ ਕੰਮ ਭੁਗਤ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦੁਬਾਰਾ ਆਉਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਪਰ ਲਛਮਣ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੇ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਤਾਂ ਜਾਗ-ਜਾਗ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਭੁਗਤਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਗੱਲ-ਗੱਲ 'ਤੇ “ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ” ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਲਛਮਣ ਅੰਦਰੋਂ ਏਨਾ ਬੇ-ਕਿਰਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ!

ਲਛਮਣ ਲਈ ਮੈਂ ਬੁਸ਼ਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੱਟੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ। ਉਹਦੀ ਖ਼ਾਲੀ ਪਈ ਮਸ਼ੀਨ ਤੋਂ ਵਿਵੇਕ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਬਾਹਰਲਾ ਕਾਰੀਗਰ ਆਉਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਸਹਿ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਏ ਕਾਰੀਗਰ ਦੇ ਕੰਨ ਵੀ ਭਰਦੇ। ਵਿਵੇਕ ਇਸ ਕਤਾਰ 'ਚ ਮੂਹਰੇ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਬਾਹਰਲੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਘਾਟ-ਘਾਟ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਗਿੱਲ ਪਰਖਣ ਲਈ ਦੋ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂ ਕੇ ਆਥੇ ਚਾਰ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦੇ। ਮੈਂ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਨੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ। ਬਾਹਰਲੇ ਕਾਰੀਗਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੱਥ ਹੌਲੀ ਕਰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਰਖਦੇ, ਮੈਂ ਰੋਕਦਾ-ਟੋਕਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ 'ਚੋਂ ਵੀ ਵਿਵੇਕ

ਦਿਸਦਾ।

ਤਪੇ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰੀਗਰ ਬਾਹਰਲਾ ਕਾਰੀਗਰ ਆਉਣ 'ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਜਿੱਦਣ ਉਹਨੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਜੀਹਨੂੰ ਤੋਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਹਰਬਾ ਵਰਤਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਸ 'ਤੇ ਆਇਆ ਬੂਰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਮਨੋ-ਮਨੀਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ। ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੀ ਕੋਇਆਂ ਬਾਈਂ ਵੇਖਦੇ।

ਮੈਂ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਜਣਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਅੱਖ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ਼ ਹੋਰ ਕਾਰੀਗਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜਾ ਤੀਜੇ ਨੂੰ।

ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਆਪਣਾ ਹੋਰ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵਧਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੱਥ ਹੌਲੀ ਕਰਦੇ। ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਗਏ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਮੁੜਦੇ ਹੀ ਨਾ। ਆਥਣੇ ਵੀ ਛੇਤੀ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਬੁਸ਼ਰਟ-ਪੈਂਟ ਦਾ ਇਕ-ਅੱਧ ਰੁਪਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਧ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ।

ਅੱਜ ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਸੀ। ਕਾਰੀਗਰ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਛਮਣ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮੋਢਿਆਂ 'ਚ ਬੈਗ ਪਾ ਕੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ, ਮੈਂ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਰਾਹ 'ਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਠੇਕਾ ਆਇਆ। ਲਛਮਣ ਨੇ ਕਹਿੰਦੇ ਤੋਂ ਅਧੀਆ ਮੰਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਲਈ ਪਿਛਲੀ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਬਣੂਆ ਕੱਢਿਆ, ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੁਸ਼ਰਟ ਦੀ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਸੋਚਿਆ, ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਰਾਤਾਂ ਝਾਗਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਵੇਲੇ-ਕੁਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਨਿਭਣਾ ਮੈਨੂੰ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਉਠਾ ਲਿਆਇਆ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਭਾਈ ਨੇ ਕਹਿੰਦੇ ਤੋਂ ਅਧੀਆ ਫੜਿਆ ਤੇ ਅਹਾਤੇ ਵੱਲ ਹੋ ਤੁਰਿਆ। ਉਹ ਸਟੂਲ 'ਤੇ ਬੈਠਾ, ਨੌਕਰ ਨੇ ਉਹਦੇ ਮੂਹਰੇ ਤਿੰਨ ਗਿਲਾਸ ਲਿਆ ਧਰੇ। ਉਹਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ਼ ਇਕ ਪੈਂਗ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਪਾਇਆ। ਇਕ ਆਪ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੈਂਗ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬੋਤਲ ਦਾ ਮੂੰਹ ਗਿਲਾਸ 'ਤੇ ਧਰਿਆ, ਮੈਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੈਂਗ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ਼ ਖੜ੍ਹਨਾ ਵਾਧੂ ਲੱਗਿਆ।

ਠੇਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਚਨਾ ਰਾਮ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਠੇਕੇ 'ਚ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ਼ ਜਾ ਬੈਠਾ।

ਲਛਮਣ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਟਿਕਟਾਂ ਲੈਣ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਗੱਡੀ ਆਉਣ 'ਚ ਅਜੇ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਮਿੰਟ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਭਾਈ ਨੇ ਚੌਥਾ ਪੈਂਗ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ।

“ਇਹ ਬੰਦੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਐ?” ਬਚਨੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਾਂ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਇਹ ਰਾਤ ਵੀ ਇਥੇ ਦਾਰੂ ਪੀਣ ਆਏ ਸੀ। ਅਧੀਆ ਲਿਆ ਸੀ ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੇ।” ਫੇਰ ਬਚਨੇ ਨੇ ਅਹਾਤੇ 'ਚ ਬੈਠੇ ਲਛਮਣ ਦੇ ਭਾਈ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਔਹ ਜਿਹੜਾ ਬੈਠੇ ਕਾਲਾ ਜਾ! ਇਹ ਬੜਾ ਗਲ਼ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਮਧਰੇ ਜੇ ਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨੂੰ ਆਇਆ।”

“ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਕੀ ਸੀ?”

“ਏਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ। ਉਂ ਖਹਿਬੜਦੇ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਹਾਤੇ ਆਲੇ ਨੇ ਮਸਾਂ ਘੂਰ ਕੇ ਦਵੱਲੇ।”

ਬਚਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਰਾਤ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ੋਂ ਪੀ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਆਏ ਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਧੀਆ ਲੈਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ ਸੀ? ਮੈਂ ਅਕਲ 'ਤੇ ਭਾਰ ਪਾਇਆ। ਪਰ ਸੋਚ ਕਿਸੇ ਤਣ-ਪੱਤਣ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਕਿ ਕੱਲ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ੋਂ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ? ਅਧੀਆ ਲੈਣਾ। ਅਧੀਆ ਪੀ ਕੇ ਖਹਿਬੜਨਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਕੀ ਹੋਈ? ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਸ 'ਚ ਕਦੇ ਉੱਚੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲੇ।

ਲਛਮਣ ਟਿਕਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਉੱਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਗੱਡੀ ਸਹੀ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉੱਠਦਿਆਂ-ਉੱਠਦਿਆਂ ਉਹਦੇ ਭਾਈ ਨੇ ਇਕ-ਇਕ ਪੈਂਗ ਹੋਰ ਪਾਇਆ ਤੇ ਅਧੀਏ 'ਚ ਚਾਰ ਕੁ ਉਂਗਲਾਂ ਬਚਦੀ ਸ਼ਰਾਬ 'ਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਅਧੀਆ ਬੈਗ 'ਚ ਪਾ ਲਿਆ।

ਲਛਮਣ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਮਾਸਟਰ ਜੀ! ਆਪ ਨੇ ਬੜੇ ਭਾਈਓਂ ਜੈਸਾ ਪਿਆਰ ਦੀਆ ਹੈ ਮੁਝੇ। ਮੈਂ ਆਪ ਕੋ ਯਾਦ ਰੱਖੂਗਾ ਔਰ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਡਾਲਾ ਕਰੂੰਗਾ। ਹੋ ਸਕਾ ਤੋ ਕਾਮ ਕੇ ਲੀਏ ਭੀ ਆਊਂਗਾ।”

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨਾ, ਨਾ ਭਰਨਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਭੀੜ ਸੀ। ਲੋਕ ਅਜੇ ਵੀ ਟਿਕਟਾਂ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਜਿੱਧਰੋਂ ਗੱਡੀ ਆਉਣੀ ਸੀ, ਉਸ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਆ ਰਹੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਦੂਰੋਂ ਗੱਡੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਝੋਲੇ ਪੈਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਮੱਧਮ ਜਿਹੀ ਲਾਲ਼ ਲਾਈਟ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਆਕਾਰ ਪਲੇ-ਪਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਗੱਡੀ ਆਈ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਡੱਬੇ 'ਚ ਚੜ੍ਹੇ। ਆਪਣੇ ਬੈਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸੀਟ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਦਾ ਭਾਈ ਖਿੜਕੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਲਛਮਣ ਉੱਤਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਆ ਖੜ੍ਹਾ।

“ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਾਥ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਆ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ! ਮੈਂ ਉਸਕੀ

ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਚੁਕਾ ਸਕਦਾ। ਮੁਝੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਮੈਂ ਜਾਨਾ ਪੜ੍ਹ ਰਹਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਾ ਹੋਤੀ ਤੇ ਇਤਨੀ ਔਛੀ ਦੁਕਾਨ ਮੈਂ ਕਭੀ ਨਾ ਛੋੜਦਾ।” ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚਿੰਬੜ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਗੱਡੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਕਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਰੋਂਦਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਚੋਂ ਗੁੱਸਾ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ-ਟਕਰਾ ਕੇ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮਨ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਹਲੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਗੱਡੀ ਤੁਰੇ। ਮੈਂ ਜਾਵਾਂ।

ਗੱਡੀ ਨੇ ਕੂਕ ਮਾਰੀ। ਇੰਜਣ 'ਚੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਿਆ। ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਆਏ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾ-ਮਿਲਾ ਕੇ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀਆਂ।

ਲਛਮਣ ਕੁਝ ਸੰਭਲਿਆ। ਪੈਂਟ ਦੀ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਰੁਮਾਲ ਕੱਢ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਮਾਸਟਰ ਜੀ! ਅਬ ਮੈਂ ਚਲਤਾ ਹੂੰ, ਔਰ ਤਾਕੀ ਮੈਂ ਖੜ੍ਹੇਗਾ। ਆਪ ਮੇਰੇ ਸਾਥ-ਸਾਥ ਚਲਨਾ। ਆਜ ਆਪ ਕੋ ਮੈਂ ਏਕ ਪਤੇ ਕੀ ਬਾਤ ਬਤਾਨੀ ਹੈ।”

“ਕੌਨ ਸੀ ਪਤੇ ਕੀ ਬਾਤ? ਪਤੇ ਕੀ ਬਾਤ ਆਪ ਨੇ ਸੁਬਹ ਬਤਾ ਤੋਂ ਦੀ, ਹਮਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾ ਯਹਾਂ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲਗਤਾ, ਹਮ ਜਾ ਰਹੇ ਹੈਂ।” ਮੇਰਾ ਗੁੱਸਾ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆ।

“ਨਹੀਂ, ਯੇ ਕੋਈ ਬੜੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕਿਸੀ ਔਰ ਬਾਤ ਕੀ ਬਾਤ ਕਰ ਰਹਾ ਹੂੰ।” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਝਾਕਿਆ। ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਮੈਨੂੰ ਅਜੀਬ ਲੱਗਿਆ। ਸੋਚਿਆ, ਰਿਜ਼ਕ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰੀ ਰਖਦੀ ਹੈ।

“ਆਪ ਗੁੱਸੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਹੇ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਜੈਸੇ ਕਹਿ ਰਹਾ ਹੂੰ, ਆਪ ਵੈਸੇ ਕਰਨਾ। ਆਪ ਕੇ ਭਲੇ ਕੀ ਹੀ ਬਾਤ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜਗਹ ਕੋਈ ਔਰ ਹੋਤਾ। ਆਪ ਕੋ ਐਸਾ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਕਹਿਤਾ ਹੀ ਨਾ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਭੀ ਆਪ ਸੇ ਪਿਆਰ ਕਰਤਾ ਥਾ। ਅਬ ਭੀ ਕਰਤਾ ਹੂੰ। ਔਰ ਕਰਤਾ ਭੀ ਰਹੂੰਗਾ।”

ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਫਿਲਮੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਗੱਡੀ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਰੁਕੇ ਪਹਿਏ ਇਕਦਮ ਝਟਕਾ ਖਾ ਕੇ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤਾਕੀ 'ਚ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ। ਗੱਡੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਫੜਨ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਅਣਮਨੇ ਮਨ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਝਾਕਦਾ-ਝਾਕਦਾ ਚੱਕਵੇਂ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆ।

ਗੱਡੀ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਅਬ ਕੁਛ ਬੋਲੋਗੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?”

ਗੱਡੀ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋਈ।

ਮੈਂ ਹਲਕਾ-ਹਲਕਾ ਭੱਜਣ ਲੱਗਿਆ।

ਗੱਡੀ ਨੇ ਹੋਰ ਚਾਲ ਫੜੀ। ਮੈਂ ਹੰਭਣ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਅਬ ਕੁਛ ਬੋਲ ਤੋ ਸਹੀ?”

ਉਹਨੇ ਇਕ ਡੰਡੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਹੇਠਲੀ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਪੈਰ ਧਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਿਹਾ, “ਮਾਸਟਰ ਜੀ! ਹਮ ਆਪਕੀ ਦੁਕਾਨ ਲੂਟਨੇ ਆਏ ਥੇ। ਆਇਦਾ ਕਿਸੀ ਪਰਦੇਸੀ ਪੇ ਇਤਨਾ ਏਤਬਾਰ ਮਤ ਕਰਨਾ।”

ਮੈਂ ਇਕਦਮ ਹੌਲੀ ਹੋਇਆ। ਲਛਮਣ ਡੱਬੇ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਗੱਡੀ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਗੱਡੀ ਰੋਣਕ ਬੰਸੀ ਕਾ ਬਾਗ ਟੱਪ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਲਛਮਣ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ।

ਮੁਰਗੀ ਪੱਗ ਬਣ ਗਈ

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੁਪਹਿਰੇ ਦੇ ਵਜੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮੈਂ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦੇ ਰੀਡਰ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਕੋਈ ਕਤਲ, ਅਫ਼ੀਮ ਜਾਂ ਭੁੱਕੀ ਦੇ ਕੇਸ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦੀ ਖ਼ਬਰ ਉਸੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜਣੀ ਹੁੰਦੀ।

ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਮੈਂ ਛੱਤੇ ਹੋਏ ਵਰਾਂਡੇ ਬੱਲੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸਾਬਕਾ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਸਿਆਸਤ 'ਚ ਸਰਗਰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦੀ ਸਿਆਸਤ 'ਤੇ ਵੀ ਅੱਖ ਰਖਦੇ। ਉਹ ਜੋ ਪੁੱਛੀ ਗਏ। ਮੈਂ ਦੱਸੀ ਗਿਆ।

ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣਿਆ। ਉਹਨੇ ਹੀ ਮੈਥੋਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਨਾਂ ਦੱਸਣ 'ਤੇ ਉਹਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਉਹਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਮੋਟੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਗੱਲਾਂ, ਬੁੱਲ੍ਹ, ਹੱਥ, ਗੁੱਟ, ਨੱਕ, ਮੱਥਾ ਕੀ, ਉਹਦੀ ਡੀਲ-ਡੌਲ ਹੀ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਉਹ ਲੱਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ।

ਉਹਦੇ ਕੁੜਤਾ-ਪਜਾਮਾ ਪਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਢਿੱਲੀ ਜਿਹੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਮੇਰੇ ਭਾਣਜੇ ਦਾ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਠੀਕਰੀਵਾਲ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ। ਉਹਦੇ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਮੈਂ ਏਥੇ। ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਖਰਚੇ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਐ। ਸ਼ਾਇਦ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋ ਜੇ।”

ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਣਜੇ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਦੱਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ 'ਚੋਂ ਬੇ-ਧਿਆਨ ਹੋਇਆ।

ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਭਣੇਈਆ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਕਿੱਧਰੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਉਲਟੀ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਟਰੈਕਟਰ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਟਰਾਲੀ ਦੇ ਸੰਗਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਟਰੈਕਟਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਟਰੈਕਟਰ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਸੰਗਲ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਹੱਥ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਉਹਤੋਂ ਹੈਂਡਲ ਸਾਂਭਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਸੜਕ 'ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਵੱਜਿਆ ਸੀ ਤੇ

ਉਹਦੀ ਥਾਏਂ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਭਣੇਈਏ ਮਰੇ ਤੋਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਘਰ ਵੀ ਤੋਰਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਵੀ ਰਖਦੇ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚੌਥੀ 'ਚ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾਸ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਹੱਟ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕੀ ਕਰਨ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਅਕਸਰ ਨਾਗਾ ਨਾ ਪਾਉਂਦਾ। ਰਾਮ ਜੀ ਦਾਸ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕੋਈ ਮਰੀਜ਼ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਦਾ।

ਅਸੀਂ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾਸ ਤੋਂ ਟੀਕਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ਾਲੀ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ। ਸਕੂਲ 'ਚ ਅਸੀਂ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਪਾ ਕੇ ਮਾਸਟਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ।

ਉਥੇ ਉਹ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦੀ ਮਾਵੇ ਵਾਲੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਪੱਗ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਲਗਦੀ। ਤਿੱਖੀ ਚੁੰਝ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਤੋਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸਾਡ ਹੁੰਦੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਲੜ ਉੱਚਾ-ਨੀਵਾਂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਐਤਵਾਰ ਆਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ 'ਚ ਆਟਾ ਛਾਣਦਾ। ਮਾਵਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਬੱਠਲ 'ਚ ਘਚੱਲਦਾ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪੱਗ ਨਾ ਸੁਕਦੀ। ਅੱਚਵੀ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਮੈਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਾ ਕੇ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਧੁੱਪ 'ਚ ਆਠਰਦੀ ਪੱਗ ਵੇਖ ਕੇ ਆਉਂਦਾ। ਪੂਣੀ ਕਰਾ ਕੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣ 'ਤੇ ਲਾਉਂਦਾ। ਇਕੱਲਾ-ਇਕੱਲਾ ਲੜ ਜਚਾ-ਜਚਾ ਕੇ ਧਰਦਾ ਪਰ ਗੱਲ ਬਣੀ ਨਾ ਲਗਦੀ। ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਕਦੇ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾਸ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਬੀਹੀ 'ਚੋਂ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ। ਕਦੇ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਪਿਓਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਉਂਦਾ।

ਮੈਂ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਵਰਗੀ ਤਿੱਖੀ ਚੁੰਝ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਾਂ। ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਉਹਦੀ ਪੱਗ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲੀ-ਅੰਬਰ 'ਤੇ ਅਪਹੁੰਚ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਹਾਰਿਆ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਆਉਂਦਾ। ਖ਼ਾਸਾ-ਖ਼ਾਸਾ ਚਿਰ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀ ਪੱਗ ਮੇਰੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦੇਵੇ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੂਹਰੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵੇਖਿਆ। ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਪੱਗ ਲਾਹ ਕੇ ਉਹਦੀ ਬੁੱਕਲ 'ਚ ਮਾਰੀ, ‘ਏਹ ਕਿਤੇ ਆਵਦੇ ਵਰਗੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਐਂ ਤੋਂ? ਜੂੜ ਵੱਢ ਕੇ ਧਰ 'ਤਾ।’

ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂਦੀ ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਕਹਿੰਦੀ, “ਅਜੇ ਨਿਆਣੇ ਵੇ ਤੂੰ। ਤੇਨੂੰ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੂ। ਹਾਬੀ ਦੇ ਖਾਣ ਆਲੇ ਦੰਦ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਐ। ਵਿਖਾਉਣ ਆਲੇ ਹੋਰ। ਜੇ ਏਹਨੇ ਆਵਦੇ ਵਰਗੀ ਪੱਗ ਤੇਰੇ

ਬੰਨ੍ਹ 'ਤੀ। ਏਹਦੇ ਵੰਨੀਂ ਕੌਣ ਵੇਖੂ?"

“ਨਹੀਂ! ਨਹੀਂ ਭੈਣੇ!” ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਅਹੇ ਜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ 'ਚ ਜਾਨਾਂ, ਉਥੇ ਜੁਆਕ ਐਂ ਈ ਮੇਰੇ ਮੂਹਰੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਮੈਥੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਆਵਦੇ ਵਰਗੀ ਪੱਗ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ।”

ਪਰ ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਕਹਿੰਦੀ, “ਚਲ ਵੇ ਚਲ...ਏਹ ਪਸ਼ੂ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਜਾ ਕੇ ਚਾਰੀਂ ਤੂੰ, ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਖੇਤ ਆਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਵੇਖ! ਜਹੇ ਜਾ ਸੂਟ ਮੈਂ ਪਾਈ ਬੈਠੀ ਆਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਕਹੇ ਆਵਦੇ ਵਰਗਾ ਸੂਟ ਬਣਾ ਦੇ। ਹੁਣ ਮੈਥੋਂ ਬਣੂ ਨਹੀਂ?...ਪਰ ਠੀਕ ਐ ਭਾਈ। ਏਹਦੇ 'ਚ ਤੇਰਾ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ। ਦਖਾਣ ਓ। ਲੱਕੜ ਵੀ ਘੜੀ ਜਾਨੇਂ ਓ। ਸੱਕ ਵੀ ਤੇਸੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੰਨੀਂ ਸਿੱਟੀ ਜਾਨੇਂ ਓ। ਏਹੀ ਗੱਲ ਐ ਕਿ ਹੋਰ ਐ?”

ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਕੱਚਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਹਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਮੂਹਰੇ ਬਿਠਾ ਲਵੇਗਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਫੇਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਹੱਥ 'ਚ ਚਾਹ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਕੁ ਦੇਣੇ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ। ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੱਗ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਉਹਨੇ ਇਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਦੋਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੱਗ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਧਰ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਪੜਛੱਤੀ ਕੋਲ ਬਣੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ।

ਪੱਗ ਭਾਵੇਂ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਦੋਵੀਂ ਪਾਸੀਂ ਚੱਪਾ-ਚੱਪਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਪੱਗ ਮਗਰ ਨੂੰ ਖਿੱਚੀ ਤੇ ਮੱਥੇ ਨਾਲ ਕਸੀ ਹੋਈ ਪੱਗ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਝੁੱਲ੍ਹਣ ਲੱਗੀ।

ਮੈਂ ਹਸਦੇ-ਹਸਦੇ ਨੇ ਭਾਬੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, “ਮੋੜ ਵੇ ਪੱਗ ਮੁੰਡੇ ਦੀ। ਏਹ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਐ। ਹੋਰ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲਾਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਐਸੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਦਾ ਤੇਰੀ, ਯਾਦ ਰਖਦਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ। ਤੇਨੂੰ ਪਤੈ? ਪੱਗ ਲਾਹੁਣੀ ਕਿੰਨੀ ਮਾੜੀ ਹੁੰਦੀ ਐ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ।”

ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਵਦੇ ਵਰਗੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੱਗ ਲਾਹ ਕੇ ਦਿੱਤੀ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਤਾਏ ਸੰਤੋ ਕੇ ਘਰੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਮੁਖਤਿਆਰੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕਮੀਜ-ਪੈਂਟ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ। ਪੈਰੀਂ ਗੁਰਗਾਬੀ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਪੋਚਵੀਂ ਪੱਗ।

ਮੁਖਤਿਆਰਾ ਉਹਨੂੰ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੋਰ ਸੁਣਾ ਫੇਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾ ਕੀ

ਹਾਲ-ਚਾਲ ਐ?”

“ਠੀਕ ਐ।”

“ਜੇ ਫੇਰ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਠੀਕ ਐ। ਹੁਣ ਲਾਹ ਦੇ ਮੇਰਾ 'ਲਾਂਭਾ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਆ ਗੀ ਮੇਰੇ। ਚਿੱਟੀ ਹੋਣ ਲਾ 'ਗੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਸੰਗ ਮੰਨੇਂਗਾ ਰੁਪਈਆ ਫੜਾਉਂਦਾ।”

“ਵੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਸੋਚ ਲਿਆ ਕਰੋ। ਅੱਗੇ ਕੀ ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝੋਲੀਆਂ ਭਰ ਲੀਆਂ ਰੁਪਈਆ ਫੜਾ ਕੇ, ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਤੇਰੀ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਐ ਕੋਈ?” ਤਾਈ ਸੰਤੋ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਬੈਠੀ ਚੰਦੇ ਠੋਕ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਕੋਈ ਨਾ ਮਾਸੀ, ਕੋਈ ਨਾ। ਏਹਨੂੰ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਝਹੇਡਾਂ। ਸਾਡਾ ਕੀ ਐ? ਏਹਦਾ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ ਚਾਹੀਦੈ।”

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹ ਮੁਖਤਿਆਰੇ ਕੇ ਘਰੇ ਆਬਣੇ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆ ਜਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾ! ਰੋਟੀ ਖਾ ਲੈ।”

ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਮੁਖਤਿਆਰੇ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਬੁਰਕੀਆਂ ਤੋੜ ਕੇ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੁਖਤਿਆਰਾ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, ‘ਸਾਲਿਆ ਹੌਲੀ ਖਾ ਰੋਟੀ। ਮਗਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਕੋਈ?’

ਉਹ ਹੱਸਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚ ਬੁਰਕੀ ਸੀ। ਲੰਘਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘੁੱਟ ਭਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੂੰ ਤਾਂ ਗਿੱਲਾ ਪੀਹਣ ਪਾ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਨੈਂ। ਦੋ ਮਿੰਟ ਲਾਵੇ ਬੰਦਾ ਰੋਟੀ ਖਾਣ 'ਤੇ।” ਅੰਨ ਤਰਸਾ-ਤਰਸਾ ਕੇ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟਿਆ, ਕੀ ਸੁੱਟਿਆ?

ਉਹ ਫੇਰ ਉਵੇਂ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਮੁਖਤਿਆਰਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸਾਲਾ ਹਾਬੜਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ।”

ਉਹ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਉਂਦਾ। ਹੱਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਕਈ-ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹਦੀ ਹਾਸੀ ਮਿਸ਼ਕ-ਮੀਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਹੌਰੂ-ਹੌਰੂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ, ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਐ ਕਿਉਂ ਹੋ ਜਾਂਦੈ?

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਤਾਏ ਕੇ ਘਰੋਂ ਗਿਆ। ਚੰਦੇ ਠੋਕਦੀ-ਠੋਕਦੀ ਤਾਈ ਕਹਿੰਦੀ, “ਦੇਖ ਲਉ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ। ਜਮਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਆਲਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਸਿੱਟਿਆ ਲਿਆ ਕੇ ਦਖਾਣਾਂ ਦੇ ਘਰੇ। ਹਾਏ ਨਹੀਂ ਕਿਸਮਤੇ! ਕੌਣ ਖੁੱਭੇ ਤੇਨੂੰ?”

ਤਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਤਾਜ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ। ਦੋਵੇਂ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਮਾਸੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਲਗਦੇ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਉਹ ਬੀਹੀ 'ਚ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਲਾਹੁਣ ਜਾਂ ਪਾਉਣ ਗਈਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਭੁੱਖੀ

ਨਿਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀਆਂ। ਪਰ ਉਹ ਉਵੇਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ। ਅੱਗੇ ਜਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹ ਵੇਖਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਦਸਵੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਸਰਕਾਰੀ ਖਾਦ ਵਾਲੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ। ਉਹਨੂੰ ਸਕੱਤਰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦੇ ਬਚਨੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਬਹਾਦਰ ਵੀ ਲੱਗਿਆ ਸੀ।

ਸੁਸਾਇਟੀ ਕੋਲ ਰਮਦਾਸੀਆ ਵਿਹੜਾ ਸੀ। ਵਿਹੜੇ ਵਾਲੇ ਸੀਰ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਘਰਾਂ 'ਚ ਮੁਰਗੇ-ਮੁਰਗੀਆਂ ਵੀ ਪਾਲਦੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਲੱਲੂਆਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਜਰ ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਆਇਆ। ਗੀਝੇ 'ਚੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਰੁਪਿਆ ਕੱਢ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਹ ਲੈ ਰੁਪਈਆ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਘੁੱਟੀ ਜੀ ਪਈ ਐ। ਘੜੇਲੇ ਆਲੇ ਕੌਰ ਵੈਦ ਤੋਂ ਦਵਾਈ ਲਈ ਐ। ਉਹਨੇ ਆਂਡੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹੈ।”

ਮੈਂ ਉਹਤੋਂ ਰੁਪਿਆ ਫੜਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚ ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਦੇ ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂਦਾ ਮੇਵਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਾਜਰਾ ਤੈਨੂੰ ਖਾਸਾ ਸਿਆਣਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਏਹ ਤਾਂ ਜੁਆਕਾਂ ਆਲੀ ਗੱਲ ਕਰ 'ਤੇ ਜਮਾਂ ਤੋਂ। ਜਮਾਂ ਕੜੀ ਘੋਲ ਕੇ ਰੱਖ 'ਤੇ। ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਐਂ ਈ ਨੂੰ ਪਤਾ, ਲੁਹਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਕੋਲੇ ਕੀ ਹੋਈ ਜਾਂਦੈ।”

ਨਾਜਰ ਭਵੰਤਰਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਮੇਵੇ ਦੀ ਅੜਾਉਣੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਉਹਨੂੰ ਉਲਝਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਵਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨੂੰ? ਆਪਣੇ ਰੋਅ ਆਲੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਐ। ਓਥੇ ਤੈਨੂੰ ਏਹ ਵੀ ਪਤੈ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਲੱਗੇ ਐ? ਆਂਡੇ ਦੇ ਕੇ ਮੁਰਗੀਆਂ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਆਪਣਾ ਬਹਾਦਰ ਸਿਉਂ ਓਢੀ 'ਕੱਠੇ ਕਰ ਲਿਆਉਂਦੇ ਜੁਆਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਆਂਗੂ। ਏਸੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਰੱਖਿਐ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ। ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਚੌਂਕ ਕੱਟਦੈ ਉਹ।”

“ਅੱਛਾ ਅੱਛਾ! ਏਹ ਗੱਲ ਐ।” ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਨਾਜਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, “ਚਲ ਤੂੰ ਤਾਂ ਜਾਹ। ਆਂਡੇ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਵਿਹੜੇ ਆਲੇ ਫੜ ਕੇ ਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾ ਲੈਣਗੇ ਤੈਨੂੰ।”

ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਪਿੰਡ 'ਚ ਰੌਲਾ ਪਿਆ।

ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਤੇ ਕੇਸ ਦਰਜ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਵੀ ਰਿਹਾ।

ਆਥਣੇ ਸੀਤੇ ਬਾਣੀਏ ਦੀ ਹੱਟ ਅੱਗੇ ਸਰਪੰਚ ਲੇਖ ਰਾਮ ਤੇ ਹੋਰ ਖਾਸੇ ਜਣੇ ਰੋਜ਼ ਬਹਿੰਦੇ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੇ ਗੋਲੀਆਂ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸੁਸਾਇਟੀ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦੀ, ਠੀਕ ਸੀ। ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਰੋਅ ਮਿਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਸਹੁਰੇ ਆਂਡੇ ਖਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੁਰਗੀ ਖਾਣ ਬਹਿ 'ਗੇ।”

ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਭੰਤਾ ਬੋਲਿਆ, “ਸੀਤਾ ਰਾਮ! ਮੁਰਗੀ ਭਲਾਂ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਆਈ ਸੀ? ਦੱਸ ਮੈਨੂੰ।”

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਲੇਖ ਰਾਮ ਮਿਨ੍ਹਾ-ਮਿਨ੍ਹਾ ਹੱਸਿਆ। ਭੰਤਾ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਆਹ ਲੇਖ ਰਾਮ ਦੀ ਕਿਰਪੈ ਸਾਰੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਬਰਨਾਲਿਓਂ ਲਿਆ ਕੇ ਮੁਰਗੀ ਵੀ ਏਹਨੇ ਕੀਤੀ, ਚਾਕੂ ਵੀ ਏਹਨੇ ਦਿੱਤਾ... ਫੇਰ ਰਾਮ ਤੇਰਾ ਭਲਾ ਕਰੇ ਛੱਲੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵੀ ਗਿੱਦੜ ਛਾਂਟ-ਛਾਂਟ ਕੇ ਬਹਾਏ। ਜਦੋਂ ਮੁਰਮੂਰੇ ਖਾ ਕੇ ਗੁੱਲ ਚੱਬਣ ਲੱਗ ਪੇ, ਫੇਰ ਸੁਣੇ ਜਰਾਕੇ ਲੇਖ ਰਾਮ ਨੂੰ।”

ਲੇਖ ਰਾਮ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਵੱਡਾ ਸੀ ਤੇ ਰੰਗ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪੱਕਾ। ਦੇਹ ਭਾਰੀ। ਪਰ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ, “ਭੰਤਿਆ! ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਨੂੰ। ਸਿਗਰਟਾਂ ਪੀ-ਪੀ ਕੇ ਮੁੱਛਾਂ ਭੂਰੀਆਂ ਕਰੀ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮਗਰ ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸੌ ਲੁਹਾਰੇ-ਦਖਾਣੇ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਐ। ਜੇ ਤੇਰੇ ਆਂਗੂ ਖਰੇ-ਖੋਟੇ ਪਰਖਣ ਲੱਗ ਜੀਏ, ਜਿਹੜੇ ਪੱਲੇ 'ਚ ਦਾਣੇ ਐਂ, ਖਿੱਲਰ ਕੇ ਅਹੁ ਜਾਣ। ਛੱਜ ਰਹਿ ਜੇ 'ਕੋਲਾ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਆਂਗੂ ਖਾਲੀ।”

ਭੰਤਾ ਝਿਪਿਆ ਨਹੀਂ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਚਲ ਏਹ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਐ। ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮਗਰ ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸੌ ਕੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦੈ ਤੈਨੂੰ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਹੁਣ ਪੁਲਿਸ ਆਲਿਆਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮੂਹਰੇ ਲਾਇਆ, ਉਦੋਂ ਕੀਹਦੇ-ਕੀਹਦੇ 'ਤੇ ਠੰਡਾ ਛਿੜਕੇਂਗਾ? ਅੱਧਾ ਪਿੰਡ ਮਾਂਜਿਆ ਪਿਐ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਡੋਲ ਆਂਗੂ। ਭਾਨ ਬਾਠ ਵਰਗੇ ਐਂ ਮੂੰਹ ਲਮਕਾਈ ਫਿਰਦੇ ਐ, ਜਿਵੇਂ ਇੰਜੜ ਆਲਿਆਂ ਨੇ ਬੱਕਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਕੇ ਛੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਐਂ।”

ਭੰਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਨੜੇ ਵਾਂਗੂੰ ਹੋਰ ਉਧੜੀ ਜਾਂਦਾ। ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਨੇ ਗੱਲ ਬੋਚੀ, ‘ਭੰਤਿਆ! ਲੇਖ ਰਾਮ ਨੇ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਹੋਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਵੀ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦੀਐਂ। ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਰੋਅ ਮਿਲਦੈ। ਨਫਾ ਬਚ ਰਹੇ। ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦੈ। ਪਰ ਸੁਸਾਇਟੀ 'ਚ ਲੱਕੜ ਈ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀ 'ਕੱਠੀ ਹੋ 'ਗੀ। ਇਕ ਜੱਟ ਰਲ ਗਿਆ। ਦੂਜਾ ਛੀਂਬਾ ਤੇ ਤੀਜਾ ਦਖਾਣ। ਪਰ ਜਿਥੇ ਬਾਣੀਆਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਨੂੰ ਚਲਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ। ਜਮਾਂ ਨੂੰ ਚਲਦਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਪੈਸਾ ਤਾਂ ਧੋ-ਧੋ ਕੇ ਪੀਣਾ ਪੈਂਦੈ। ਦੰਦੀ ਨੂੰ ਵਢਾਉਂਦਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ।”

ਭੰਤਾ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਲੈ ਸਰਪੰਚਾ! ਹੁਣ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਬਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ। ਏਹ ਪਾਉ ਪੂਰੀਆਂ।”

ਪਰ ਲੇਖ ਰਾਮ ਨੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ, “ਹੁਣ ਤਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਪੈਣੀਆਂ ਸੀ, ਪੈ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਨੀਂ ਸੁਸਾਇਟੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਮੁੜ ਕੇ।”

ਲੇਖ ਰਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਿੱਕਲੀ। ਸੁਸਾਇਟੀ ਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਤਪੇ ਵਾਲੇ ਘਰ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਨੰਬਰ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਕਰਜ਼ਾ

ਲੈਣਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਉਜਾਗਰ ਬੁਢਲਾਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾ ਬੈਂਕ 'ਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਫਾਈਲ ਬਰਨਾਲੇ ਮੈਨੇਜਰ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮੈਨੇਜਰ ਫਾਈਲ 'ਚੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤਾਜ਼ੇ ਦੀ ਤਾਂ ਸੁਸਾਇਟੀ ਡਿਫਾਲਟਰ ਹੋਈ ਵੀ ਐ। ਸਬੰਧਿਤ ਦਫਤਰ 'ਚੋਂ 'ਨੋ ਇਤਰਾਜ਼' ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਲੈਣਾ ਪਵੇ।”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਜਦੋਂ ਸੁਸਾਇਟੀ ਟੁੱਟੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਸੀ।”

ਪਰ ਮੈਨੇਜਰ ਅੜੀ ਫੜੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੈਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਥੋਡੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਨੇ ਲਿਆ ਹੋਣੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਖਾਤੇ ਥੋਡਾ। ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਲੈ ਕੇ ਆ। ਫੇਰ ਤੁਰੂ ਗੱਲ 'ਗਾਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣੈ। ਆਵਦੇ ਗਲ ਫਾਹਾ ਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ?”

ਮੈਂ ਚਾਰ ਗੋੜੇ ਮਾਰ ਕੇ ‘ਨੋ ਇਤਰਾਜ਼’ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਲਿਆ। ਤਪਿਉਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਬੱਸ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਬਰਨਾਲੇ ਉੱਤਰਦਾ। ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਫਰਵਾਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਜਾਂਦਾ। ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮਣ ਲਗਦੇ। ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਮੈਂ ਗਰਮੀ 'ਚ ਮੁੜਕੋ-ਮੁੜਕੀ ਹੁੰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹਦੀ ਟੁਟੀ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਠੰਡਾ ਛਿੜਕਦੀ।

*

ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਜੁਆਕ ਵੱਡੇ ਹੋਏ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਤਪੇ ਘਰ ਦਾ ਸੌਦਾ ਲੈਣ ਆਉਂਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਈ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਵੀ ਉਹਦੀ ਆਉਣੀ-ਜਾਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਹਰੀ ਦੇ ਹੋਟਲ 'ਤੇ ਚਾਹ ਕਹਿ ਆਇਆ। ਕੱਪੜੇ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗੰਢੜੀ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠੀ।

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਭਾਈ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਉਹ ਦੱਸਣ ਲੱਗੀ, “ਨਿਕਰਮਾ ਦੇਖਣ-ਪਰਖਣ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਰੱਬ ਨੇ ਚੰਗੇ ਰਿਜ਼ਕ ਵੀ ਪਾ 'ਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਐ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਰਗੇ ਕਹੇ ਜੇ ਸੀ। ਰਹਿੰਦਾ-ਖੁੰਹਦਾ ਥੋਡਾ ਬਹਾਦਰ ਰਲ ਗਿਆ ਨਾਲ। ਜਮਾਂ ਪੁੱਠਾ ਗੋੜਾ ਦੇ ਕੇ ਹਟੇ। ਜੇ ਗੱਲ ਬਣੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਹੁਣ ਨੂੰ ਕੀ ਦਾ ਕੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਸੰਤੋ ਕਾ ਜੱਗਰ ਵੇਖ ਲਉ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਈ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੇਖ ਲੈ ਛੋਟਾ ਮੈਨੇਜਰ ਬਣਿਆ ਫਿਰਦੈ। ਜਿੱਦੋਂ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ।”

ਉਹਨੇ ਚਾਹ ਪੀਤੀ। ਉੱਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਕੋਲ ਲਾਹੀਆਂ ਚੱਪਲਾਂ ਪਾਈਆਂ

ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ, “ਚਲੋ ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਜਿੱਥੇ ਰੱਖੇ, ਓਥੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦੈ। ਬੰਦਾ ਸੌ ਕੁਸ਼ ਸੋਚਦੈ। ਪਰ ਰੱਬ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਐਂ ਨਾ।”

ਪਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਦੋਂ ਤਪੇ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਆਲੇ ਹਰੀ ਰਾਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ।

ਮੈਂ ਆਸ਼ਾ ਰਾਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਹਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਚਾਹ ਪੁੱਛੀ, ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਹੁਣੇ ਪੀ ਕੇ ਆਇਆਂ।”

“ਹੋਰ ਕੀ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਐ ਫੇਰ।”

“ਹਾਲ-ਚਾਲ ਦਾ ਹੁਣ ਪਤਾ ਈ ਐ ਤੈਨੂੰ। ਦਖਾਣ ਦੇ ਦੱਬਲੇ ਧੱਕੇ ਖਾਈ ਜਾਨੇ ਆਂ। ਪਿਓ ਦਾਦੇ ਨੇ ਕਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਸੀ ਦੇਖੀ, ਉਹ ਵੀ ਦਿਖਾ 'ਤੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕੁਸ਼ ਲਗਦੇ ਨੇ। ...ਮੈਂ ਤਾਂ ਲੇਖ ਰਾਮ ਨੂੰ ਬਥੇਰਾ ਪਿੱਟਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਨਿੱਕੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਰੱਖੇ। ਵੋਟਾਂ ਵੇਲੇ ਕੰਮ ਆਉਣਗੇ। ਆਹ ਵੇਖ ਲਉ। ਆ ਗੇ ਕੰਮ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦ ਕੱਢਣ ਲਾ 'ਤਾ। ਠੋਡੀ ਘੰਢੀ ਨੂੰ ਲਵਾ ਕੇ ਹਟਿਆ।”

ਪਰ ਫੇਰ ਉਹ ਆਖਣ ਲੱਗਿਆ “ਚੱਲ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਚਾਰ ਸਿਆੜਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਕੱਟ ਗੇ, ਆਪ ਕਿਹੜਾ ਸੁੱਖ ਭੋਗਦੇ ਹੁਣ। ਧੱਕੇ ਐ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਖਾ ਲੇ, ਬਾਹਲੇ ਖਾ ਲੇ।”

ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਚੰਦੇ ਠੇਕਣ ਆਲੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਲੈਣ ਆਉਂਦਾ। ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ‘ਸੈਕਟਰੀ ਸਾਹਿਬ’ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਉਹਨੂੰ ਖੱਜਲ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਪਰ ਨੰਦ ਕਾ ਮੇਜਰ ਬੁਰੇ ਦੇ ਬਾਰ ਤਾਈਂ ਜਾਂਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਹਰਾ ਰੰਗ ਲੈਣ ਆਇਆ, ਮੇਜਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਲਮਕਾ ਕੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹੀ। ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਅਰਦਾਸ ਮੁਕਾਉਣ ਆਲਿਆਂ ਵਾਗੂੰ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਫੇਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੈਕਟਰੀ ਸਾਹਿਬ! ਐਂ ਦੱਸੋ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਬੈਂਕਾਂ ਕਿਵੇਂ ਭਰੀਆਂ?”

ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਕੱਦ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਤਿੱਖੀਆਂ। ਹਸਦਾ-ਹਸਦਾ ਕਹਿੰਦਾ, ‘ਬੈਂਕਾਂ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਭਰਨੀਆਂ ਸੀ। ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਚੱਕ-ਧਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਬਰਨਾਲੇ ਦਫਤਰ 'ਚ ਵੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਨੂੰ ਸੀ ਗਿਆ। ਓਹੀ ਰੇਅ ਕਟਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸੀ। ਓਹੀ ਰੇਅ ਵੰਡਦੇ ਸੀ।’

ਮੇਜਰ ਨੇ ਫੇਰ ਅੱਗਾ ਵਗਲਿਆ, “ਚਲ ਰੇਅ ਤਾਂ ਉਹ ਕਟਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਏਹ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦੇ ਆਂਡਿਆਂ ਦੀ ਭੁਰਜੀ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਗੰਢੇ ਕੌਣ

ਚੀਰਦਾ ਸੀ? ਮਸਾਲਾ ਰਗੜ ਕੇ ਮੁਰਗੇ ਦੀ ਧੁਰ ਦੀ ਟਿਕਟ ਕੌਣ ਕਟਦਾ ਸੀ? ਆਂਡੇ ਕੌਣ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ? ਸਾਗ 'ਚ ਆਂਡੇ ਪਾ ਕੇ ਤੜਕਾ ਕੌਣ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ? ਜੇ ਤੜਕੀ ਦਾਲ 'ਚ ਮੱਖੀ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਟੋਪੀਆਂ ਨਾਲੀ 'ਚ ਕੌਣ ਡੋਲ੍ਹਦਾ ਸੀ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਹਾਂ? ਦੱਸਦੇ...ਦੱਸਦੇ ਐਂ ਨਾ ਕਰ। ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਕੰਮ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਤੈਂ ਤਾਂ ਜਿਹੜੇ ਠੂਠੇ ਖਾਣਾ ਸੀ ਖਾ ਲਿਆ, ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਨਾ ਡੋਬ?"

ਬਹਾਦਰ ਕੱਚਾ ਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੱਸੀ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਕਹਿੰਦੀ, "ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੇਜਰਾ ਐਵੇਂ ਏਹਨੂੰ ਕੱਚਾ ਕਰੀ ਜਾਨੈਂ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਦੱਸ। ਸੁਖਾ ਰਮਾਣਾ ਕੀਰਤਨ 'ਕੱਲਾ ਕਰਦੇ ਕਿਤੇ? ਬਲਿੰਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਢੋਲਕੀ ਵਜਾਉਂਦੇ। ਗੰਗਣ ਬਾਬਾ ਚਿਮਟਾ ਵਜਾਉਂਦੇ। ਟੱਲੀਆਂ ਰੱਬ ਤੇਰਾ ਭਲਾ ਕਰੇ ਬਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਚਿੜੀ ਬਾਬਾ ਵਜਾਉਂਦੇ। ਏਹਦਾ 'ਕੱਲੇ ਦਾ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਐ? ਰਲ ਕੇ ਗਿੱਧਾ ਪਿਆ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿ।"

"ਔਛਾ! ਔਛਾ! ਫੇਰ ਤਾਂ ਏਹ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਮਾਂ ਦਿਆਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੇ ਐਸਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ, ਮੇਰੇ ਨਾਨਕੀਂ ਉੱਗੇ ਤੱਕ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿਰ ਮਾਰਨ ਲਾ ਤੇ।" ਬਹਾਦਰ ਕੱਚਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਦੰਦ ਕੱਢੀ ਗਿਆ।

ਤੇ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਮੇਜਰ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ। ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, "ਚਾਹ ਪਿਆਓ ਵੀ ਹੁਣ ਸੈਕਟਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੰਡੇ ਆਲੀ।"

"ਚਾਹ ਪਿਆ ਤਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਅਜੇ ਕੋਈ ਕਸਰ ਰਹਿੰਦੀ ਐ ਬਾਕੀ?" ਬਹਾਦਰ ਕਹਿੰਦਾ।

"ਉਏ ਇਹ ਚਾਹ ਬੋੜਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਭੁਜੀਆ ਛਕਾਇਐ ਸੀ ਤੈਨੂੰ। ਚਾਹ ਪੀਏਂਗਾ ਫੇਰ ਸੰਘੋਂ ਉੱਤਰੂ।"

*

ਤਪੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬਰਨਾਲੇ ਆਇਆ। ਕੋਠੀ ਪੂਰੀ ਹੋਈ, ਮੈਂ ਅੰਦਰਲੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਵੱਡਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਲਵਾਇਆ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾਈਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਾਂਗ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵੀ ਟੇਢਾ ਕਰਕੇ ਲਵਾਇਆ। ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਪੱਗ ਦਾ ਮਗਰਲਾ ਪਾਸਾ ਦੀਹਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੱਗ ਅੱਗੋਂ-ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਫ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਵਰਗੀ ਫੇਰ ਵੀ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ। ਪੱਗ ਦਾ ਉਤਲਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਗੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਚੌਰਸ ਕਿਨਾਰੀ ਨਾ ਬਣਦੀ। ਕਦੇ ਮੁਹਰਲਾ ਲੜ ਘਟ ਜਾਂਦਾ। ਕਦੇ ਟੰਗਣ ਵੇਲੇ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਲੜ ਮਰੋੜੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮੋਟਾ ਲਗਦਾ।

ਪਰ ਉਹਦੀ ਪੱਗ ਦੀ ਉਤਲੀ ਕਿਨਾਰੀ ਚੌਰਸ ਹੁੰਦੀ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਲੱਕੜ 'ਤੇ ਰੰਦਾ ਲਾਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਿਰ ਢਕਣ ਵੇਲੇ ਲੜ ਕਿਨਾਰੀ ਦੇ ਹੇਠ ਇਉਂ ਦੱਬੇ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਦਰੋਂ ਗੂੰਦ ਲਾ ਕੇ ਜੋੜੇ ਹੋਣ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਬੜਾ ਰੇਤਾ ਛਾਣਿਆ ਸੀ। ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ 'ਚ

ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਸਿਲਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆਥਣ ਤੱਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਬੰਦੇ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੈਂਕੜੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਸੀ। ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੇੜਾਂ ਦੀਆਂ ਹੇੜਾਂ ਅੰਦਰ ਵੜਦੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੋਅ ਖਤਮ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਸਨ। ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਪੰਜਾਹ-ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰ ਕੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ, ਜੀਹਦੇ ਉਹਦੇ ਵਰਗੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਵੇ।

ਉਮਰ ਪੈਂਤੀਆਂ ਤੋਂ ਟੱਪੀ। ਸੋਚਣ ਲੱਗਿਆ। ਹੁਣ ਕੀ ਲੋੜ ਐ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਮੂਹਰੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਆੱਧਾ-ਆੱਧਾ ਘੰਟਾ ਲਾਉਣ ਦੀ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਬਨੇਰੇ 'ਤੇ ਕਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਂਗ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹਦਾ। ਉਹਦੀ ਟੂਟੀ ਕਹਿੰਦੀ ਲਗਦੀ, "ਹੁਣ ਦੱਸ ਕਿੱਥੇ ਜਾਏਂਗਾ ਭੱਜ ਕੇ?"

ਉਹਦੀ ਪੱਗ ਮੇਰਾ ਆਦਰਸ਼ ਬਣ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਤਪੇ ਆ ਕੇ ਵੀ ਮਨ 'ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿੱਕਲੀ। ਨਾ ਹੀ ਬਰਨਾਲੇ ਆ ਕੇ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਗਿਆ। ਮੁਖਤਿਆਰੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਬੋਘੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਡਾਕੀਏ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ 'ਚ ਦਾਰੂ ਪੀਣ ਬੈਠੇ। ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਤੋਰ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬਹਾਦਰਾ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਲੀ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਸੀ?"

"ਗੱਲ ਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਖਾਣ ਦੀ ਕਾਰਸ਼ਤਾਨੀ ਦਾ। ਪਰਦੇ ਨਾਲ ਖਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਗੱਲ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਗੜ੍ਹਪੇ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਹਨੇ 'ਠਾ' ਤਾ ਸੀ ਉਹਨੂੰ। ਉਹਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੈਕਟਰੀ ਵੀ ਹੋਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।"

ਫੇਰ ਬਹਾਦਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਸੁਸਾਇਟੀ 'ਚੋਂ ਹਟ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਬੈਂਕ 'ਚੋਂ ਜਾਅਲੀ ਦਸਤਖਤ ਕਰਕੇ ਪੈਸੇ ਕਢਾ ਲਏ ਸੀ। ਤਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਹੋਈ ਸੀ ਉਹਨੂੰ।"

ਨੰਦ ਕਾ ਜੋਰਾ ਕਹਿੰਦਾ, "ਬਹਾਦਰਾ! ਏਹ ਤਾਂ ਦਾਰੂ ਲਾਹੁਣ ਆਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇਂ ਤੂੰ। ਉਹਦੀ ਮੁਰਗੀ ਆਲੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ।"

"ਮੁਰਗੀ ਆਲੀ ਗੱਲ?...ਆਹਾ...ਆ...ਹਾ...ਆ ਹਾ...ਆ...ਹਾ...ਹਾ।" ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ। ਹੱਸਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਟੱਡਿਆ ਗਿਆ। ਜਰਖਲੀਆਂ ਜਾੜ੍ਹਾਂ ਦਿਸਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਜੋਰਾ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦਾ, "ਬੈਂਕ ਆਂਗੂ ਟੱਡ ਲਿਆ ਮੂੰਹ। ਤੂੰ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਕੇ, ਜਿਹੜੀ ਸੁਣਾਉਣ ਆਲੀ ਐ। ਲੱਕੜ ਦਾ ਹਨੂੰਮਾਨ ਜਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।"

ਬਹਾਦਰ ਸੰਭਲਿਆ। ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ, "ਆਥਣ ਜਾ ਸੀ ਭਾਈ ਓਦੇਂ। ਧੁੰਦ ਕਰਕੇ ਦਿਨ ਛੇਤੀ ਛਿਪ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, "ਮੁਰਗਾ

ਲਿਆ ਫੜ ਕੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ।” ਮੈਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਘਰੇ ਗਿਆ। ਲੱਤ ਈ ਨਾ ਲਾਈ ਕਿਸੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਸੁਸਾਇਟੀ 'ਚ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਲਿਆ ਫੜਾ ਮੈਨੂੰ ਪੈਸੇ। ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਕੋਈ ਬੰਦੋਬਸਤ।”

“ਉਹ ਭਾਈ! ਪੈਸੇ ਫੜ ਕੇ ਮੰਦੂਰੀ ਕੇ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਤਿੰਨਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਮੁਰਗੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੇ ਪੰਜ ਦਾ ਨੋਟ ਜਾ ਫੜਾਇਆ। ਪਰ ਪੰਜ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਢਿਲਕਿਆ ਜਿਆ ਮੂੰਹ ਕਰੀ ਆਵੇ।”

“ਤੂੰ ਤਾਂ ਬਹਾਦਰ ਗੱਲ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਲਈ ਜਾਨੈਂ।” ਜੋਰਾ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਮੁਰਗੀ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ?”

“ਬਣਨਾ ਕੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੰਦੂਰੀ ਦੀ ਬਹੂ ਮੁਰਗੀ ਫੜਨ ਲੱਗੀ। ਪਰ ਉਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਖੁੰਜੇ ਜਾ ਵੜੇ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਖੁੰਜੇ। ਫੇਰ ਭਾਈ ਸੈਕਟਰੀ ਸਾਹਿਬ ਫੜਨ ਲੱਗਿਆ ਮੁਰਗੀ ਨੂੰ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਤੈ ਛੋਹਲਾ ਤਾਂ ਸੀ ਉਹ। ਮੁਰਗੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੁਣ ਨੂੰ ਛਡਦਾ ਏਹ। ਉਹ ਭਾਈ ਖੁੱਡੇ 'ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਖੁੱਡੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਉਹ ਝਲਾਨੀ 'ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਝਲਾਨੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਥੂਕਾ ਮਾਰਿਆ, ਮੁਰਗੀ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੀ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਉਹ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਪਤਾ ਨੂੰ ਮੁਰਗੀ ਕੀਹਦੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਜਾ ਉੱਤਰੀ ਤੇ ਭਾਈ ਉਹ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਲੇ 'ਚ ਆਠੇਸ਼ਾਹੀ ਨੰਗ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦੈ।”

ਬਹਾਦਰ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨੰਦ ਵੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹਸਦਾ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

*

ਹੁਣ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਪੱਗ ਮੇਰੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੰਨ੍ਹੀ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ, ਉਹ ਤਾਂ ਪੂਣੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ। ਆਖਰੀ ਲੜ ਦੋ-ਢਾਈ ਉਂਗਲਾਂ ਚੌੜਾ ਸੀ।

“ਹੁਣ ਫੇਰ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੁੰਨੈ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ?” ਉਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਫੇਰ ਤਾਂ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ 'ਚੋਂ ਵਧੀਆ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ ਮੈਥੋਂ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੂੰ। ਬੜਾ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਨਿੱਕਾ ਹੁੰਦਾ। ਤੇਜ਼ੀ ਰਾਸ ਆ ਗਈ ਤੇਰੇ।”

ਉਹਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਤੇਜ਼ੀ ਉਹਦੇ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ।

ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਮੱਖਣ ਫ਼ੌਜੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਉਣ ਸਾਰ ਝੁਕ ਕੇ ਉਹਨੇ ਖਾਲਸਾ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ। ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਚੰਗਾ ਜੀ! ਫੇਰ ਮੈਂ ਚਲਦਾਂ।”

ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼ ਤੋਂ ਉਹ ਵੀ ਉੱਠਿਆ।

ਅਸੀਂ ਵਕੀਲਾਂ ਵਾਲੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚਦੀ ਲੰਘੇ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਮੇਰੀ ਵਕੀਲ ਨਾਲ ਅੱਖ ਮਿਲਦੀ। ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ। ਮੋੜਵਾਂ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਝੁਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਤਾੜ ਸਭ ਕੁਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੋ ਕਦਮ ਮੈਥੋਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਲਦਾ।

ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਗੇਟ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਆਏ। ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਮੁੜੇ, ਉਹਤੋਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੋਰ ਫੇਰ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ?”

“ਕੰਮ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ? ਬੋੜਾ-ਬਹੁਤਾ ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੀਦੈ। ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਦੇ ਘਰ ਆਲੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਧਰ 'ਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਨਾ ਚੰਗੇ ਆਂ। ਨਾ ਮਾੜੇ। ਤੇਰਾ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੈ।”

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ।

“ਹੋਰ ਫੇਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਗਾ ਜਾਂ ਤੁਰ ਗਿਆ?” ਉਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕਈ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਗਿਆ। ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਵੀ ਘੱਟ ਐ। ਪਤਾ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕੁਝ।”

ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਚੱਲੇ। ਉਹਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ, ਦੱਬਿਆ ਮੁਰਦਾ ਉਖੇੜਾਂਗਾ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖੇਗਾ। ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪਛਤਾਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਹੀ ਕਿਉਂ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਬਜਾਏ ਉਹਨੇ ਆਪ ਹੀ ਗੱਲ ਤੋਰ ਲਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣੋਂ ਝਿਜਕਿਆ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਚੱਲ ਹੁਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ। ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦੈ। ਲੀਹਾ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਕਰਕੇ ਲਾ ਲਉ। ਆਵਦੇ ਕਰਕੇ ਲਾ ਲਉ।”

ਉਹਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਚੱਲ ਛੱਡ ਹੁਣ ਪਰ੍ਹਾਂ। ਰੋਣੇ-ਧੋਣੇ 'ਚ ਕੀ ਧਰਿਆ ਪਿਆ। ਪਰ ਤੇਰੇ ਯਾਦ ਐ? ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਤੂੰ ਕਿੰਨੀ ਵਧੀਆ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ?”

“ਹਾਂ ਯਾਦ ਐ! ਪੱਗ ਤਾਂ ਕੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਨੇ। ਓਦੋਂ ਦਿਨ ਈ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉੱਡੇ ਫਿਰਦੇ ਸੀ ਹਵਾ 'ਚ। ਐਂ ਈ ਨੀਂ ਸੀ ਪਤਾ, ਦੁੱਖ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਐ।”

“ਐਵੇਂ ਨਾ ਦਿਲ ਸਿੱਟ। ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਬਣ-ਠਣ ਕੇ ਰਿਹਾ ਕਰ। ਤੂੰ 'ਕੱਲਾ ਤਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ। ਏਥੇ ਸਾਰੇ ਈ ਦੁਖੀ ਨੇ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ। ਢਕਿਆ ਢੋਲ ਐ ਸਭ ਦਾ। ਨਾ ਈ ਖੜਕੇ ਤਾਂ ਚੰਗੀ।” ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਧਰਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ।

“ਏਹ ਤਾਂ ਗੱਲ ਤੇਰੀ ਠੀਕ ਐ। ਪਰ ਬਣ-ਠਣ ਕੇ ਕਾਹਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ

ਰਹੀਏ। ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਇੱਕ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਸਾਂਭਿਆ ਨਾ ਗਿਆ। ਟੂਟੀਆਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਲਾਉਣੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਪਰ ਲਾਈਏ ਕਾਹਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ। ਸੌ ਕੁੜੀ-ਬੁੜੀ ਦਵਾਈ ਲੈਣ ਆਉਂਦੀ ਐ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਵੀ ਜਾਈਦੇ। ਜਹੇ ਜੇ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਰਹੇ। ਓਹੋ ਜਾ ਪਹਿਨੇ-ਪੱਚਰੇ। ਅੱਡ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਲੋਕ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।”

ਹਰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਛਲਕ-ਛਲਕ ਬਾਹਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਗੱਲ-ਗੱਲ 'ਚੋਂ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਚੀਸ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਜੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਗੱਲੀ ਪਿਆ ਰਿਹਾ, ਉਹਦਾ ਮਨ ਹੋਰ ਖਰਾਬ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਰ ਮੈਂ ਜਿੱਧਰ ਗੱਲ ਲਿਜਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਆਪੇ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਹਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਢਿੱਡ ਹੌਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਪਰੂਫ਼ ਖਿੱਚ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਕਾਹਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਚੰਗਾ ਫੇਰ! ਆਈ ਕਦੇ। ਆਹ ਨਾਲ਼ ਈ ਐ ਦਫ਼ਤਰ ਆਪਣਾ। ਨਰਸਰੀ ਟੱਪ ਕੇ।”

“ਆਉਂਗਾ। ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਗਾ। ਵਧੀਆ ਹੋ ਗਿਆ ਤੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ।” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਮਿੰਨੀ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਮਿਲਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਪੱਗ ਅੱਗੋਂ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਦੀ ਪੱਗ ਮੈਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੇਖੀ। ਅਗੜੇ-ਦੁਗੜੇ ਲੜ ਸਨ। ਪਿੱਛੇ ਮੋਟਾ ਟੋਰਾ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਵਾਲ਼ ਵੀ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਮੁਰਗੀ ਵਾਲ਼ੀ ਦੱਸੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਈ। ਫੇਰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੰਦ੍ਰੀ ਕੇ ਘਰੋਂ ਉਹਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਆਉਂਦੀ-ਆਉਂਦੀ ਮੁਰਗੀ ਨਾ ਭੱਜੀ ਹੋਵੇ, ਸਗੋਂ ਉਹਦੀ ਟੂਟੀ ਵਾਲ਼ੀ ਪੱਗ ਭੱਜ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਰੇਤ ਨਿਗਲ਼ ਗਈ ਹੀਰਾ

ਹੰਡਿਆਇਆ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਦਿਸ ਪਈ ਸੀ। ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ? ਕੀ ਇਹ ਬਰਨਾਲੇ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ 'ਚ?

ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆਂ ਭੁਲੇਖਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਉਹ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ। ਵੇਖਣ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾ ਦਿਸਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਸਬਜ਼ੀ ਵਾਲ਼ੀ ਰੇਹੜੀ ਤੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਸੜਕ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਫੇਰ ਰੇਹੜੀ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਭਿੰਡੀਆਂ ਦੀ ਢੇਰੀ 'ਚੋਂ ਕੱਚੀਆਂ-ਕੱਚੀਆਂ ਭਿੰਡੀਆਂ ਛਾਂਟਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

ਰੇਹੜੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਭਈਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਭਿੰਡੀਆਂ ਛਾਂਟਦੀ ਨੂੰ ਕੋੜ ਅੱਖ ਨਾਲ਼ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਭਿੰਡੀ ਪੱਕੀ ਲਗਦੀ। ਉਹ ਨਹੁੰ ਖੁਭੋ ਕੇ ਵੇਖਦੀ। ਭਈਏ ਦਾ ਮੱਥਾ ਸੁੰਗੜਦਾ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਘਰੇ ਫੋਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਦੇ ਘਰੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਕੋਲ਼ ਆਇਆ ਸੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਬਜ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਡੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਭਰੇ ਭਾਂਡੇ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਛਲਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਵੀ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਨਿਗ੍ਹਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਨੀਵੀਂ ਥਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਉਸ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਭਿੰਡੀਆਂ ਦੀ ਊਣੀ ਟੋਕਰੀ ਭਈਏ ਨੂੰ ਫੜਾਈ। ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਰਸ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ। ਭਈਏ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਸਕੂਟਰ ਵੱਲ ਆਈ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਸਕੂਟਰ ਕੋਲ਼ ਇਕ ਬੰਦਾ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਤਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਪੈਂਟ ਦਾ ਰੰਗ ਹੋਰ ਸੀ। ਬੁਸ਼ਰਟ ਦਾ ਰੰਗ ਹੋਰ ਤੇ ਪੱਗ ਦਾ ਰੰਗ ਹੋਰ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਕੋਈ-ਕੋਈ ਧੌਲ਼ਾ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ 'ਚ ਰੇਹੜੀਆਂ ਹੀ ਰੇਹੜੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਹਰ

ਰੇਹੜੀ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦ ਸਬਜ਼ੀ ਛਾਂਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੜਕ 'ਤੇ ਵੀ ਆਵਾਜਾਈ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝਾਕ ਰਿਹਾ।

ਕੁੜੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਕਹੇ ਨਿੰਵ ਕੇ ਸਕੂਟਰ ਦੀ ਹੁੱਕ 'ਚ ਭਿੰਡੀਆਂ ਵਾਲਾ ਲਿਫਾਫਾ ਟੰਗਿਆ ਤੇ ਸਕੂਟਰ ਦੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਚਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਚੁੱਕਿਆ। ਉਹਦੇ ਘਰਵਾਲੇ ਨੇ ਸਕੂਟਰ ਸਟਾਰਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਸਕੂਟਰ ਦੀ ਮਗਰਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ।

ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਤਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਤੌਰ 'ਚ ਉਹ ਲਚਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਔਖਾਂ ਦੇ ਛੱਪਰਾਂ ਦਾ ਕਸਾਅ ਢਿੱਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੋਇਆਂ ਦੇ ਉਪਰ-ਥੱਲੇ ਸੁਆਹ ਰੰਗੇ ਘੋਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰੋਂ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਸੂਟ ਤੇ ਚੁੰਨੀ ਦੇ ਰੰਗ ਦਾ ਮੇਲ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਰੂਰ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ 'ਚ ਹਲਕੇ ਟੋਪਸ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਤੀਜੀ ਉਂਗਲ 'ਚ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਛਾਪ ਸੀ। ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਬਿੰਦੀ।

ਉਹਦੇ ਘਰਵਾਲੇ ਨੇ ਸਕੂਟਰ ਤੋਰਿਆ। ਸੜਕ 'ਤੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਟੋਏ ਸਨ। ਸਕੂਟਰ ਬੁੜਕਦਾ, ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਵਾਲਾਂ 'ਤੇ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੂਈਆਂ ਵੀ ਹਿਲਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਕਿੱਥੇ ਗਏ ਉਹ ਵਾਲ? ਜਿਹੜੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ 'ਚ ਕਦੇ ਜ਼ਿੱਦ-ਜ਼ਿੱਦ ਕੇ ਉੱਗੇ ਲਗਦੇ ਸੀ ਤੇ ਚੁੰਨੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਫਣ-ਉਫਣ ਪੈਂਦੇ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਚੁੰਨੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਤਿਲੁਕਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਸਕੂਲ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੱਥੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

*

ਸੂਰਜ ਘਸਮੈਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ 'ਚ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਗੱਲਬਾਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ, ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ।

ਘਰੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ, ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਟੁੱਟੇ ਪੱਤੇ, ਧੂੜ, ਧੁੱਪ-ਛਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਮੀਆਂ-ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਹੀ ਉਡਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਵੀ ਉਡਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਢਿੱਟੇ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਵਕਤ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਆਏ ਹੁੰਦਲੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਕੋਲ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਇਕ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਹ ਕੁੜੀ ਤਪੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਕੂਲ ਰੋਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਉਹਨੂੰ ਹਸਰਤ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਅੱਠਵੀਂ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਜਮਾਤਣਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ-ਜਾਂਦੀ ਉੱਚੀ ਲਗਦੀ।

ਉਹ ਰੋਜ਼ ਤਪੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆਉਂਦੀ।

ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਵਨੇ ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਬੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਕੜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਟੂਲ ਡਾਹਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਪਵਨੇ ਕੀ ਭੱਠੀ

ਅਜੇ ਤਪ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਬਿਸਕੁਟ ਬਣਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗਾਹਕ ਅਜੇ ਰਾਹਾਂ 'ਚ ਹੁੰਦੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਪਏ ਸਟੂਲ 'ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹਲੜ ਤੇ ਵਿਆਜੜੀਏ ਆ ਬਹਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕਈ ਪਵਨੇ ਦੀ ਹੱਟ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਬੁੜ੍ਹੇ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਚੋਰ ਅੱਖ ਨਾਲ ਬੱਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸੂਟ ਤੇ ਸਾੜੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਦੂਰ ਤੱਕ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ। ਜਦੋਂ ਸੜਕ ਖ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਮੰਡੀ 'ਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੇੜ ਲੈਂਦੇ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਚੁੱਪ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਟਰੱਕ ਯੂਨੀਅਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਓਹੀ ਆ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੋਂ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਾਉਂਟਰ 'ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਕਟਦਾ-ਕਟਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਕੰਧ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਟਾਈਮ-ਪੀਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ। ਨੌਂ ਵੱਜਣ 'ਚ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਿੰਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ, ਕਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪਛੜ ਕੇ ਆਵੇ। ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਤੋਂ ਸਕੂਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉਹਨੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਨਾਪ ਰੱਖੀ ਹੋਵੇ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਵਨੇ ਦੇ ਸਟੂਲ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਵਿਹਲੜ ਤਪੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨਾ ਝਾਕਦੇ। ਸਮਾਂ ਨੌਂ ਤੋਂ ਟਪਦਾ। ਲਗਦਾ ਉਹਨੇ ਅੱਜ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ।

ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਹੁੰਦੀ। ਮਧਰੀ, ਭਾਰੀ ਤੇ ਕਾਲੀ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਾਹਲੇ ਕਦਮੀਂ ਤੁਰ ਕੇ ਰਲਦੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਔਖਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ-ਨਿਕਲ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਾਟਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਹਿੰਦੀ, “ਹੌਲੀ ਤੁਰ। ਸਕੂਲ 'ਚ ਅੱਗ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਭੱਜ ਕੇ ਬੁਝਾਉਣੀ ਐ ਤੂੰ?”

ਉਹ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਦੀ। ਹੌਲੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾਉਂਦੀ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਹਰੀ ਰਾਮ ਦੀ ਹੱਟ ਟੱਪ ਕੇ ਫੇਰ ਓਹੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ। ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਹੌਲੀ ਤੁਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ। ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਏਵੇਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਜੇੜ ਨਿਭੀ ਕਿਵੇਂ ਜਾਂਦੈ?

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਲੰਘੀਆਂ।

ਵਿਵੇਕ ਕਹਿੰਦਾ, “ਏਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੇਲ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ। ਆਉਂਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ 'ਕੱਠੀਆਂ ਨੇ।”

ਬਲਵਿੰਦਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਏਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨੇ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਡਿਤ ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ-ਪੜ੍ਹਦਾ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਉਂ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਕਾਢੂ ਕਹਾਉਨੇ ਓ। ਪਰ ਬੋਨੂੰ ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤੈ?”

ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਦੋਵੇਂ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਰੁਪਈਏ ਕੋਲੋਂ ਰੁਪਈਆ ਡਿੱਗਿਆ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਦੋਵਾਂ 'ਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਰੁਪਈਏ ਕੋਲੋਂ ਚੁਆਨੀ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਰੁਪਈਏ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਜੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਦੱਸੋ।”

ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ। ਭਾਸ਼ਾ ਫੇਰ ਉੱਤਰ ਦੀ ਹੋਇਆ, “ਏਥੇ ਹੱਟ 'ਚ ਬੈਠੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹੱਥੀ ਜੀ ਘੁੰਮਾਈ ਜਾਨੇਂ ਓ। ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚ ਲਿਆ ਕਰੋ ਦੁਨੀਆਂ ਵਸਦੀ ਕਿਵੇਂ ਐ?”

ਸਕੂਲ 'ਚ ਛੁੱਟੀ ਹੁੰਦੀ।

ਆਥਣੇ ਕੁੜੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਵਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ। ਪਰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਇਕੱਲੀਆਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਹੇਲੀ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਮੁਨਿਆਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਹੱਟਾਂ 'ਤੇ ਚੱਪਲਾਂ, ਕਰੀਮਾਂ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਨਹੁੰ-ਪਾਲਿਸ਼ਾਂ ਲੈਣ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਸਾਮਾਨ ਘਰੇ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਦੂਹਰਾ-ਤੀਹਰਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਨਾਲ ਇਕ-ਔਧੀ ਚੀਜ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਮੋੜਨ ਆਉਂਦੀਆਂ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਤੋਂ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਘਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਅ ਨਾ ਲਗਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਆਉਂਦੀਆਂ-ਜਾਂਦੀਆਂ ਆਪਸ 'ਚ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਕੋਈਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵੀ ਭਾਂਪਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਹਸਦੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਓਵੇਂ ਮੁੜਦੀਆਂ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ। ਹਲਕੇ-ਹਲਕੇ ਮੋਕ-ਔਪ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ। ਸ਼ਰਟਾਂ ਤੇ ਬੈਲ-ਵਾਟਮਾਂ ਵੀ ਪਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉੱਚੀ ਔਡੀ ਦੇ ਸੈਂਡਲ ਵੀ। ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਉਹ ਸਾਦੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਤੇ ਮਨਪਸੰਦ ਪਹਿਰਾਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਡਣ ਲਾ ਦਿੰਦੇ।

ਹਰ ਮੰਗਲਵਾਰ ਉਹ ਬਾਬਾ ਮੱਠ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਫੈਸ਼ਨ ਦੀ ਘੁੱਟ ਕੇ ਸੰਘੀ ਫੜੀ ਹੁੰਦੀ।

ਪਰ ਉਹ ਕੁੜੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ। ਸਾਧਾਰਨ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਬਹੁਤ ਫ਼ਬਦੇ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ ਸੂਟ ਕਿਸਦੇ ਸਿਉਂ ਤੇ ਹੁੰਦੇ। ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਕੱਪੜਾ ਲਟਕਦਾ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਉਹਦੀ ਦਿੱਖ ਤੇ ਕੱਪੜੇ 'ਚ ਦਿਸਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿਚਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਗਰ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਮੁੰਡੇ ਜਾਂ ਅਧਖੜ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਕਾਹਲੇ ਕਦਮੀਂ ਹੋ ਕੇ ਉਹਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘਦੇ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਦੇ।

ਕੋਈ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਲੰਘਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮੂੰਹ ਭੰਵਾ ਕੇ ਡੋਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈਂਡਲ ਸਾਂਭਦਾ।

ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਉਹਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਤੇਜ਼, ਰੰਗ ਰੂਪ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਵੇਖਣ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਵੀ। ਸੜਕ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ-ਜਾਂਦੀ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਨੀਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਂਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਦੀ। ਪਰ ਤੁਰਦੀ-ਤੁਰਦੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਲੰਬੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰਦੀ। ਸਾਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਰਾਹ 'ਚ ਮੰਦਰ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਓਥੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵੇਖਦੀ ਹੋਵੇ।

ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ ਆਉਂਦੀ। ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਈ ਨੂੰ ਹੱਟਾਂ 'ਚ ਸੌਦਾ ਤੋਲ ਰਹੇ ਜਾਂ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਚੋਰ-ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਵੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇਉਂ ਵੇਖਣਾ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਨ ਦੀ ਆੜ 'ਚ ਲੁਕ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚੋਂ ਸਾਮਾਨ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਉੱਗਰ ਬਸਾਤੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਵੇਖਦਾ। ਪਰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਪਈ ਜਾਂਦਾ।

ਤਿਲੁਕੀ ਜਾਂਦਾ।

ਸੁੱਕੀ ਜਾਂਦਾ।

ਸਕੂਲੋਂ ਛੁੱਟੀ ਹੁੰਦੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਰੌਲਾ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟ ਕੇ ਆਈਆਂ ਹੋਣ। ਉਹ ਆਉਂਦੀਆਂ-ਆਉਂਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਸਟਰਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈ-ਲੈ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਮੁਰਖ ਬਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਕੁੱਟ ਪਈ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਛੇੜ-ਛੇੜ ਕੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਹਸਦੀਆਂ। ਕੁੱਟ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭਜਦੀ। ਹੱਟੀ-ਕੱਟੀ ਹੁੰਦੀ, ਧੌਲ-ਧੌਲਾ ਵੀ ਕਰਦੀ।

ਉਹ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਖਹਿ ਕੇ ਤੁਰਦੀਆਂ। ਗਲੀ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਹਿ-ਖਹਿ ਕੇ ਤੁਰਨ ਨਾਲ ਗਲੀ ਸੁੰਗੜ-ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦੀ। ਮਸਤੀ 'ਚ ਆਈਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲ-ਕੁਬੋਲ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸੁਣ ਰਹੇ ਨੇ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਬਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਜੰਪਰਾਂ ਤੇ ਚਿੱਟੀਆਂ ਸਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰਲੇ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਜਦੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਚੌਕ 'ਚ ਆਉਂਦਾ, ਹਰੀ ਰਾਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸੰਭਲਦੀਆਂ। ਪਰ ਨਿਆਣ ਮੱਤ ਓਵੇਂ ਕਰਦੀ ਆਉਂਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਛੁੱਟੀ ਹੋਈ। ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਰਵੀ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰੀਆ ਕਾਗੀਗਰ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤਾਊ! ਸਕੂਲ ਮੇਂ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਔਰ ਚਿੜੀਆਂ ਚਿਰ-ਚਿਰ ਕਰਤੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।” ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਨਿਗ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਚੌਂਤਰਿਆਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕੁੜੀਆਂ ਤਕਾਉਣ ਆਏ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, “ਯੇ! ਸਾਲੇ

ਚਿੜੀਓਂ ਕੋ ਦਾਨਾ ਡਾਲਨੇ ਆਏ ਹੈਂ। ਇਨਕੋ ਕੋਈ ਸਮਝਾਏ। ਦਾਨਾ ਐਸੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਡਲਤਾ ਹੈ?”

“ਔਰ ਕੈਸੇ ਡਲਤਾ ਹੈ?” ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਬਾਰੇ ਕੱਚੀ-ਪਿੱਲੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨੀ ਜਾਂ ਕਰਨੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ। ਪਰ ਰਵੀ ਉਹਦੀ ਰਮਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਘਸਮੈਲੇ ਦੰਦ ਕੱਢਦਾ ਬੋਲਿਆ, “ਤਾਊ! ਯੇ ਕੁੜੀ ਆਪ ਕੋ ਫਿਰ ਬਤਾਏਗੇ, ਦਾਨਾ ਕੈਸੇ ਡਲਤਾ ਹੈ। ਅਭੀ ਤੁਮ ਬੱਚੇ ਹੋ। ਵਿਗੜ ਜਾਓਗੇ। ਹਮਾਰੀ ਤਾਈ ਕੋ ਪਤਾ ਚਲ ਗਿਆ ਤੇ ਹਮਾਰਾ ਜੀਨਾ ਹਰਾਮ ਕਰ ਦੇਗੀ।”

ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰ ‘ਚ ਉਹ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਦਾ ਸਾਹ ਘੁਟ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਈਆਂ, ਵੇਖਣ ਸਾਰ ਰਵੀ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤਾਊ! ਸੜਕ ਪੇ ਦੇਖੋ! ਪੌਣੇ ਬਾਰਾਂ ਵਜ ਗਏ ਹੈਂ। ਏਕ ਸੂਈ ਬਾਰਾਂ ਪੇ ਹੈ ਔਰ ਏਕ ਨੌਂ ਪੇ।”

ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਉਹਦੇ ਮੋਢੇ ਤੱਕ ਮਸਾਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਫੇਰ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ, ਉਹਨੇ ਤਿੱਖੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਰਵੀ ਪੈਂਟ ਪ੍ਰੈਸ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਗਿਆ।

ਮੀਂਹਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਆਉਂਦੇ। ਚੌਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਕੂਲ ਤੱਕ ਪਾਣੀ ਖੜ੍ਹਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਚੌਤਰਿਆਂ ‘ਤੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਜਾਂਦਾ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸੀਵਰੇਜ ਪੁਰਾਣਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਾਣੀ ਸੜ੍ਹਾਕਦਾ। ਪਾਣੀ ਕਾਰਨ ਗਾਹਕ ਇਧਰ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਨਾ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਥੜ੍ਹਿਆਂ ‘ਤੇ ਸਟੂਲ ਡਾਹ-ਡਾਹ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਨਗਰ ਕੌਂਸਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੇ।

ਭਾਸ਼ੇ ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਟਰੱਕ ਜਾਂ ਟਰੈਕਟਰ ਤੇਜ਼ ਲੰਘਦਾ। ਉਹ ਥੜ੍ਹੇ ‘ਤੇ ਬੈਠਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੌਲੀ ਫੇਰੇ ਦੇ ਲੈ। ਸਾਲਿਆ ਗਾਹਾਂ ਕੜਾਹ ਤਾਂ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਹੁੰਦਾ? ਭੈਣ ਦਾ ਦੀਨਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।”

ਪਰ ਟਰੱਕਾਂ ਤੇ ਟਰਾਲੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ੁਗਲ ਹੁੰਦਾ। ਮੀਂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹੱਟਾਂ ‘ਚ ਵੜਦਾ। ਉਹ ਮੁਸ਼ਕੜੀਆਂ ਹਸਦੇ। ਆਪਣੇ ਟਰੈਕਟਰ-ਟਰੱਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨ ‘ਚ ਛੱਲ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਬਚੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਵੀ ਟਰੱਕਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਸਦੇ।

ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਲਗਦਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸਾਲਾ ਫੇਰ ਆ ਗਿਆ ਵੈਰੀ। ਹੁਣ ਹੇਠਲਾ ਸਾਮਾਨ ਫੇਰ ਉਤਲੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ‘ਚ ਧਰਨਾ ਪਊ। ਭੈਣ ਦੇਣਾ ਮੀਂਹ ਘੜੈਲੇ ਪੈਂਦੈ। ਪਾਣੀ ਏਥੇ ਆ ਖੜ੍ਹਦੈ। ਹਰ ਸਾਲ ਇਹ ਕੁੱਤਖਾਨਾ ਹੁੰਦੈ। ਕਮੇਟੀ ਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ। ਭੈਣ ਦੇ ਕੁਸ਼ ਲਗਦਿਆਂ ਨੂੰ। ਸਰਕਾਰ ਜੇ ਰੁਪਈਆ ਭੇਜਦੀ ਐ, ਚੁਆਨੀ ਕਿਹੜਾ ਲਾਉਂਦੇ ਐ। ਸੌਲਟੇ ਮੇਰੇ। ਜੇ ਮੇਰੇ

ਸਾਰੇ ਹੋਵੇ, ਆਥਣ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾ ਦਿਆਂ ਭੈਣ ਦਿਆਂ ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ। ਤਪਾ ਤੇ ਲੋਕ ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੇ।”

ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਔਖ ਹੁੰਦੀ। ਸਕੂਲ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੱਥ ਮੋਢੇ ‘ਚ ਪਾਏ ਝੋਲੇ ਦੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਰਿਸਕਦੀਆਂ ਤਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੱਡੇ ਜੋੜ ਕੇ ਇਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸਲਵਾਰਾਂ ਉਤਾਹ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰਦੀਆਂ। ਸੜਕ ਵਿਚਲੇ ਪੱਕੇ ਟੋਇਆਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਗੱਡੇ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਪਈ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਵਿੰਗੇ-ਟੇਢੇ ਪੈਰ ਧਰਦੀਆਂ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ-ਜਾਂਦੀਆਂ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇ-ਵਸੀ ਵੇਖ ਕੇ ਕਮੇਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਵੀ ਕਢਦੇ। ਹਥਲੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇ-ਪਰਦ ਹੋਈਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵੀ ਤਾੜੀ ਜਾਂਦੇ।

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਪਾਣੀ ਜੇ ਪਿੰਜਣੀ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸਲਵਾਰਾਂ ਉਤਾਹ ਨਾ ਚੁੱਕਦੀਆਂ।

ਪਾਣੀ ਪਵਨੇ ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਥੜ੍ਹੇ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਤੇ ਜੁਗਰਾਜ ਦਰਜ਼ੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੱਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ-ਨੀਵੇਂ ਥੜ੍ਹੇ ਬਦਲਦੀਆਂ-ਬਦਲਦੀਆਂ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਦੁਕਾਨਾਂ ਮੁਕਦੀਆਂ। ਟਰੱਕ ਯੂਨੀਅਨ ਆਲਾ ਰਾਹ ਟੱਪ ਕੇ ਉਹ ਪੂਰਕੋਟ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬੀਹੀ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਅੱਗੇ ਉਚਾਣ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਚਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੀਂਹ ਪਿਆ। ਉਹ ਪਵਨੇ ਕੇ ਥੜ੍ਹੇ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਲੰਘਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਘੜੈਲੀ ਦੇ ਇਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਸਾਹਮਣੀ ਦੁਕਾਨ ਵਾਲੇ ਸੁਨਿਆਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਸੈਨਤ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਗੁਰਮੁਖਾ! ਐਤਕੀਂ ਮੀਂਹ ਬੜੇ ਪਏ। ਐਤਕੀਂ ਤੂੰ ਮੀਂਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੇਖੀਂ ਸਫੈਦੇ ਕਿੰਨੇ ਵਧਦੇ ਐ।”

ਉਹ ਕੁੜੀ ਭਾਵੇਂ ਰੁਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਜਾਂਦੀ-ਜਾਂਦੀ ਕਹਿ ਗਈ, “ਸਫੈਦੇ ਤਾਂ ਮੀਂਹਾਂ ‘ਚ ਸਭ ਦੇ ਘਰੀਂ ਵਧਦੇ ਐ। ਪਰ ਆਵਦੇ ਘਰੇ ਦੀਹਦੇ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਨੂੰ। ਘਰੇ ਈ ਵੇਖ ਲਿਆ ਕਰੋ। ਬਾਹਰ ਕਾਹਨੂੰ ਝਾਕਣਾ ਪਵੇ।”

ਮੁੰਡਾ ਥੜ੍ਹੇ ‘ਤੇ ਸਟੂਲ ਡਾਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸੁਣ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਦਰਤੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਦਿਆਨਤਦਾਰ ਬੰਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਥੜ੍ਹੇ ‘ਤੇ ਤਾਸ਼ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਬੱਚਤ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਹਿਣੇ ਦਾ ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਸੰਵਾਰਨ ਵਾਲਾ ਜਰਨੈਲ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਕਿਉਂ? ਆ ਗਈ ਪਤੰਦਰਨੀ

ਦੀ ਪਾਈ ਛਾਪ ਮੇਰਾ? ਜੇ ਭੀੜੀ ਐ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦੇ। ਮੈਂ ਤੇਲ ਲਾ ਕੇ ਪਾ ਦਿੰਨਾਂ।”
ਪਰ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਬਰੀਕ-ਬਰੀਕ ਦੰਦ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜਰਨੈਲ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਸਾਲਿਓ ਫੱਕਾ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਤਾਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਕਰੋ। ਖੰਡ ਐ ਕਿ ਰੇਤਾ? ਸਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਹੱਟਾਂ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ। ਆਸ਼ਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਮਾਰਦੇ ਐ। ਵੱਡੇ ਰਾਂਝੇ।”

ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਘਰੇ ਜਾ ਕੇ ਦੱਸੇਗੀ। ਉਹਦੇ ਭਾਈ ਤੇ ਬਾਪ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਕੱਦ ਸਨ, ਛੇੜਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਆ ਕੇ ਛਿਤਰੋਲ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਆਏ।

ਕੁੜੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੜ੍ਹਨ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਓਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਝਾਕੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਨਾਲ਼ ਲੰਘ ਗਈ ਸੀ। ਸਕੂਲ 'ਚ ਛੁੱਟੀ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ-ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦਾ ਮਸਾਂ ਸਾਹ 'ਚ ਸਾਹ ਆਇਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਦਾਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਬਣਦੇ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਛੁੱਟੀ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਪੁੱਛਣ ਆਉਂਦੀ। ਪਰ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਖੜਾਕ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਆ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, “ਸਾਡੇ ਕੱਪੜੇ ਬਣਗੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਜੀ?” ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਇਕ ਖਨਕ ਸੀ ਤੇ ਭੁਰਭਰਾਪਣ ਵੀ, ਜਿਹੜਾ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਮੱਕੀ ਦੇ ਆਟੇ ਵਾਂਗ ਖਿਲਰ ਜਾਂਦਾ।

ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਕਟਦਾ-ਕਟਦਾ ਇਕਦਮ ਉਤਾਂਹ ਝਾਕਦਾ। ਵਿਵੇਕ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਮਗਰਲੇ ਪਾਸੇ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚ ਚਲਦਾ ਰੇਡੀਓ ਬੰਦ ਕਰਦਾ।

ਉਹਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ਼ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਚੁੱਪ ਪਸਰ ਜਾਂਦੀ। ਲੰਘਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੈਰ ਨੂੰ ਮੋਚ ਆਉਂਦੀ। ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਕਾਰੀਗਰ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਇਕ ਵਾਰ ਵੇਖਦੇ। ਫੇਰ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਝਾਕਣ ਦਾ ਹੀਆਂ ਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਹਥਲਾ ਕੱਪੜਾ ਸਿਉਂਈਂ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਹੱਥ ਉੱਖੜੇ-ਉੱਖੜੇ ਚਲਦੇ।

ਮੈਂ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੇ-ਝਿਜਕ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਸਭ ਨਾਲ਼ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਝਿਜਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਭਾਰ ਪੈਣ ਲਗਦਾ। ਮਨ ਦੇ ਖਿੰਡਾਅ ਸਾਂਭ-ਸਾਂਭ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ। ਜੇ ਕੱਪੜੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰੀਗਰ ਨੂੰ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ 'ਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ। ਕੱਪੜੇ ਨਾ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ। ਆਉਂਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਬੁੱਧਵਾਰ ਐ। ਬਾਰ ਤੱਕ ਕੱਪੜੇ ਬਣਾ

ਦਿਆਂਗੇ।”

“ਏਦੂੰ ਅਗਲਾ ਬਾਰ ਤਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ?” ਉਹਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ।”

“ਅੱਗੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਬਾਰ ਤੋਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਹੋਏ ਐ।” ਆਖ ਕੇ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬਲਵਿੰਦਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੋਰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ! ਜੇ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਐ, ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂ?”

“ਚਾਹ ਪਿਆ ਤਾਂ ਗਈ। ਹੋਰ ਕੀ ਲਿਆ ਕੇ ਪਿਆਏਂਗਾ ਤੂੰ?” ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਅਸੀਂ ਮੁਸ਼ਕੜੀਏਂ ਹਸਦੇ ਰਹੇ।

ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਖੜ੍ਹਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਊਂਟਰ ਸਾਹਮਣੇ ਡਹੇ ਸਟੂਲ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ। ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਗਲ਼ 'ਚ ਝੋਲਾ ਪਾਈ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਬੈਠੀ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਬਾਹਰ ਝਾਕਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਬਣੇ ਹੋਂਗਰਾਂ 'ਚ ਲਟਕਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵੱਲ।

ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਝਾਕਦੀ। ਉਹਦੇ ਨੱਕ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਡੂੰਘ ਸੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉੱਚੇ ਸਨ। ਲਗਦਾ, ਜੇ ਕਦੇ ਅੱਖ 'ਚੋਂ ਇਕ ਹੰਝੂ ਵੀ ਡਿੱਗੇ, ਸਿੱਧਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਦੀ ਜੜ੍ਹ 'ਚ ਆ ਕੇ ਖਿਲਰ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੱਕਰਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਸਿਰਿਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹਲਕੀਆਂ-ਹਲਕੀਆਂ ਝੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਪਰਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਵਿਚਕਾਰ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰਖਦੀਆਂ। ਚੁੱਪ ਬੈਠਣ ਵੇਲੇ ਉਹਦਾ ਉਪਰਲਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਹੇਠਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ 'ਤੇ ਭਾਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਉਹ ਥੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੈਰ ਜਕੜੀ ਰਖਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਵਿਵੇਕ ਰੇਡੀਓ ਲਾਉਂਦਾ, ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਪਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਡਣ ਲਗਦੇ।

ਵਿਵੇਕ ਉਹਨੂੰ ਬਾਪ ਦੀ ਅੱਖ ਨਾਲ਼ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਉੱਠਿਆ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਆ ਕੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਮੂੰਹ ਮੱਥੇ ਤਾਂ ਏਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਈ ਲਗਦੈ। ਪਰ ਇਹ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਰੰਗ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਰੱਬ ਨੇ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਵੇਖੋ! ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਰਮ ਐ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਅੱਖ ਪੱਟ ਕੇ ਨਹੀਂ ਝਾਕਦੀ ਵੇਖੀ ਕਿਸੇ ਵੰਨੀ।”

ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਫੌਜੀਆ! ਭੋਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੈਂ। ਸਿਆਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਈ ਸਿਆਣੇ ਹੁੰਦੇ ਐ।”

ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ।

ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤਪੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੀ। ਦਿਨੇ ਅਸੀਂ ਵੱਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ। ਦੇਰ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬਹਾ ਕੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂਦੀ ਜਾਂਦੇ। ਆਉਣ ਸਾਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗਦੇ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂਦੇ-ਸਿਉਂਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ 'ਚ ਉੱਤਰ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਣ ਲਗਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਅਤੇ ਭਾਈਆਂ ਦਾ ਵੀ। ਉਹ ਆਪਸੀ ਮਿਲਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਫੜਾਈਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੀਆਂ। ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਮੰਡੀ ਛੋਟੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ 'ਚੋਂ ਵੀ ਮੁੰਡੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਹਿ ਕੇ ਕੱਪੜੇ ਸੰਵਾਉਂਦੇ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਉਸਦਾ ਕਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ।

ਉਹਦਾ ਬਾਪ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੱਪੜੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਆਉਂਦਾ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਪ ਅਸੀਂ ਪੱਕੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਉਹਦੇ ਬਾਪ ਦਾ ਰੰਗ ਗੋਰਾ ਸੀ। ਕੱਦ ਲੰਬਾ। ਹੱਸ-ਹੱਸ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਦਾਸ ਆਉਂਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਅੱਜ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੱਸੇਗਾ। ਉਧਾਰ ਕੱਪੜੇ ਲੈਣ ਆਏ ਗਾਹਕ ਜਦੋਂ ਘਰ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜਦੇ, ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਂਪ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਉਹ ਇਕਰਾਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਆਉਂਦੇ। ਆਪ ਦੇ ਕੇ ਜਾਂਦੇ। ਘਰੇ ਕਿਸੇ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪੈਂਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਭਾਈ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਮੀਜ਼ਾਂ-ਪੈਂਟਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਲਵਿੰਦਰ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਲੁਹਾਏ ਤੇ ਜਦੋਂ ਲਿਫਾਫੇ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਫੜਾਏ, ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੈਂ ਜੀ ਪੈਸੇ ਕੁਸ਼ ਦਿਨ ਠਹਿਰ ਕੇ ਦੇ ਕੇ ਜਾਊਂ। ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰ ਗਈ ਸੁੱਖ ਨਾਲ। ਨੰਬਰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਆਏ ਐ। ਅਸੀਂ ਕਾਲਜ 'ਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਾਉਣੇ ਉਹਨੂੰ। ਸ਼ਾਇਦ ਟੁਕੜੇ ਈ ਪੈ ਜੇ।”

ਤਪੇ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਕਾਲਜ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਜੰਗੀਰ ਦਾਸ ਨੇ ਚਾਰ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕਾਲਜ ਖੁੱਲ੍ਹਵਾਇਆ ਸੀ।

ਤਪਾ ਮੰਡੀ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਘਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ 'ਚ ਭੇਜ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਜਾਂ ਇੱਕੋ ਬੀਰੀ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕ ਇਕ-ਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਬਰਨਾਲੇ ਜਾਂ ਰਾਮਪੁਰੇ ਇੱਕੋ ਕਾਲਜ 'ਚ ਕੁੜੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਾਉਂਦੇ। ਉਹ ਰਲ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ-ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਪਰ ਹੁਣ ਏਥੇ ਕਾਲਜ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਗਰੀਬ ਤੋਂ ਗਰੀਬ ਮਾਪੇ ਵੀ ਹੋਰਾਂ

ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਸੰਕੋਚ ਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਨ ਲਾ ਦਿੰਦੇ।

ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਉਂਦੀ। ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਲੈਣ ਆਉਂਦੀ।

ਉਹਦਾ ਕੱਦ ਅਜੇ ਵੀ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੰਗ ਰੂਪ ਤੇ ਝਾਕਣ ਦਾ ਸਲੀਕਾ ਵੀ। ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਉਹਦੀ ਸੱਜੀ ਲੱਤ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੀ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੰਮ ਵਧਣ ਲੱਗਿਆ। ਕਾਰੀਗਰ ਬਾਹਰਲੇ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। ਵੱਡਿਆਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੁੰਦੇ। ਤਪੇ ਤੋਂ ਬਰਨਾਲੇ ਜਾ ਕੇ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣੀ ਭਾਰੀ ਲਗਦੀ, ਦੋ-ਚਾਰ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਰਨਾਲੇ ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਲਾ ਲੈਂਦੇ।

ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਇਕਰਾਰ ਲੰਮੇ ਕਰਕੇ ਤੇ ਰਾਤਾਂ ਝਾਗਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਮੈਂ ਸਿਲਾਈ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਗਾਹਕ ਝੜ ਗਏ। ਪਰ ਉਹ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮੇਰੀ ਕਲਾ ਦਾ ਕਦਰਦਾਨ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਹਿੰਗੀ ਸਿਲਾਈ ਦੀ ਮਾਰ ਝੱਲਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਦੇ ਮੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ 'ਚ ਉਲਝਦਾ। ਕੰਮ 'ਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿਣਾ। ਸਿਲਾਈ-ਕਟਾਈ ਖੁਭ ਕੇ ਕਰਦਿਆਂ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ, ਹਿਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਚੁੰਘੀਆਂ ਭਰਦੇ ਦੋ ਸਾਲ ਕਿਵੇਂ ਲੰਘ ਗਏ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਉ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਝੋਲਾ ਉਲਟਾਇਆ। ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਢੇਰੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਐ। ਦੁਕਾਨ ਈ ਖਾਲੀ ਕਰ ਆਏ ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ। ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਉਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਈ ਲਗਦੀ ਐ।”

“ਦੁਕਾਨ ਕਾਹਦੀ ਖਾਲੀ ਕਰਨੀ ਸੀ ਜੀ। ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਐ ਆਪਣੀ ਦਾ।”

“ਕਿਹੜੀ ਕੁੜੀ ਦਾ?”

“ਜਿਹੜੀ ਆਪਾਂ ਉਦੋਂ ਕਾਲਜ 'ਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਾਈ ਸੀ।”

“ਫੇਰ ਅਜੇ ਉਹਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਦਸਦੇ ਸੀ ਤੁਸੀਂ। ਬੀ.ਏ ਕਰਾ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਅੱਗਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਥੋਡੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਐ ਜੀ। ਪੜ੍ਹਨ 'ਚ ਵੀ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਭੂਆ ਨੂੰ ਮੰਨੀ। ਇਕ-ਦੋ ਵਾਰੀ, ਅਸੀਂ ਮੋੜੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਦੋ ਦਿਨ ਬੈਠੀ ਰਹੀ, ਅਖੇ ਤੀਹੋਂ ਕਾਲ ਸਾਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣੈ। ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਸੀ, ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਖਾਲੀ ਪੱਲੇ ਮੋੜਦੇ। ਸੋ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ।”

ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਸਹੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਥੋਨੂੰ ਪਤੈ

ਜੀ! ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਨੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ। ਅੱਢਲੀ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲਗਦੇ ਐ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਈ ਮਾਨ ਨੂੰ। ਦਾਖ਼ਲੇ ਅੱਡ। ਸੋਚਿਆ, ਸਿਰੋਂ ਭਾਰ ਲਾਹੀਏ। ਆਪੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰੇ ਬੈਠੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਊ।”

ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ 'ਚੋਂ ਮੱਛੀ ਕੱਢ ਕੇ ਟਿੱਬੇ 'ਤੇ ਧਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੁੜੀ ਦਾ ਉਦਾਸ ਚਿਹਰਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ। ਮਨ 'ਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਅਜੇ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ?

ਮੈਂ ਅਜੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਵਿਵੇਕ ਉੱਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਵਿਆਹ ਦੀ ਬੜੀ ਕਾਹਲ਼ ਕੀਤੀ ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੇ?”

“ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਨਾਲੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਵਿਆਹ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਐ। ਪਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ। ਘਰੇਲੂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਈ ਖਾ ਜਾਂਦੇ।”

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ।

ਪਰ ਫਿਰ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦਬਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋ ਗੀ?”

“ਹੋਰ ਗੱਲ ਕੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਤਾਂ ਮੰਡੀ ਐ। ਆਦਮੀ ਮਰਦਾ-ਮਰਦਾ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਗੋੜਾ ਦੇ ਦੇ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ। ਹੁਣ ਨੂੰ ਢੋਲ ਵੱਜ ਜਾਣੇ ਸੀ।”

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਹਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ‘ਫੌਜੀਆ! ਅਕਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਕਰ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ। ਜੇ ਉੱਨੀ-ਇੱਕੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ, ਭਾਸ਼ੇ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡੈਂਡਕੀ ਪਿੱਟਣੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਹਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ 'ਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਕੱਢੀ। ਸਮਝ ਲੈ, ਸਭ ਸੁੱਖ-ਸਾਂਦ ਐ।’

ਵਿਆਹ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕੇਰਾਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਆਈ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਨਾਲ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਉਹਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਵਰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਗਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕੁਝ ਲੈਣ ਆਈਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ 'ਤੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸੂਹਾ ਸੂਟ ਪਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਿਨਾਰੀ ਵਾਲੀ ਲਾਲ ਚੁੰਨੀ ਉਹਨੇ ਗਲ 'ਚ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜੂੜਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ, ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਗਲ 'ਚ ਗਹਿਣੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਸਿਖਰ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਰੀ ਥਾਲੀ ਵਾਂਗ ਛਲਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਝਾਂਜਰ ਦੀ ਛਣ-ਛਣ 'ਚੋਂ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ 'ਚ ਖੜਕਦੇ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ

ਉਦਾਸ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਝਰਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਬਾਜ਼ਾਰ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਹਸਰਤ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਆਉਂਦਿਆਂ-ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਤੇ ਜੇਬਾਂ ਨੂੰ ਹਾੜਨਾ-ਤਾੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਆਏ ਡੁਲ੍ਹਦੇ ਰੰਗ ਕਿੱਥੇ ਗਏ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਬਣਿਆ? ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਡੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਟਿੱਡਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਅੱਖ ਨੂੰ ਖਿਚਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ ਪਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ।

ਫੇਰ ਉਹ ਸਮਾਂ ਵੀ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਕਲਮ ਆ ਗਈ। ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਤਪੇ ਤੋਂ ‘ਅਜੀਤ’ ਦੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਬਰਨਾਲੇ ਆ ਟਿਕਿਆ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇੱਧਰੋਂ-ਉੱਧਰੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲੱਭਣੀਆਂ। ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਬਰਾਂ ਫੈਕਸ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਣੀਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂ ਬਰਨਾਲਾ ਕਚਹਿਰੀ ਚੌਕ 'ਚ ਸਵੇਰੇ ਸਵਾ ਨੌਂ ਵਜੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਰੂਪ ਬੱਸ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਬੱਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ‘ਅਜੀਤ’ ਦੇ ਲੱਗੇ ਬਕਸੇ 'ਚ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਕਚਹਿਰੀ ਚੌਕ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਤਪੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਪੁਲ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤਪੇ ਤੋਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਉੱਤਰਦੀਆਂ। ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਿੱਤਰ-ਪਿਆਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਸੁੱਖ-ਸਾਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਮੈਂ ਫੇਰ ਵੀ ਉਥੇ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਲੱਗ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਮੇਰੇ ਘੇਰੇ 'ਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਤਪੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਵੀ ਮੇਰੀ ਆਉਣੀ-ਜਾਣੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੇੜਲਾ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਬੱਸੋਂ ਉੱਤਰਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਮੇਰਾ ਗਾਹਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਚਾਹ ਪਿਲਾਉਣ ਲਈ ਹੋਟਲ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ਼ ਵਿਖਾਈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਕੁੜੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਹ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ, “ਹਾਂ ਉਹ ਬਰਨਾਲੇ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਐ।”

ਪਰ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਕਸਾਅ ਵਧਣ ਲੱਗਿਆ। ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ਼ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਧਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਡਰ ਦੇ ਭਾਵ ਦਿਸਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਉਂ ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਹੈ?”

ਮੈਂ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਉਹਦਾ ਡਰ ਘਟਿਆ।

“ਹਾਂ, ਸੁੱਖ ਈ ਐ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਘਬਰਾਏ ਬੜੇ?” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਹਸਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਦੀ ਹਾਸੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਡਰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆ। “ਮੈਂ ਤਾਂ ਡਰ ਈ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਓ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾੜੀ ਖ਼ਬਰ ਥੋਡੇ ਕੋਲੇ ਈ ਪਹੁੰਚਦੀ ਐ।”

“ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ। ਅਹੇ ਜੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਥੋਨੂੰ।”

“ਅੱਛਾ! ਅੱਛਾ! ਇਹ ਗੱਲ ਐ।”

ਫੇਰ ਉਹ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ, “ਦੇਖ ਲਓ ਜੀ! ਬੜੀ ਛੋਲ ਸੀ ਕੁੜੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ। ਪੜ੍ਹਨ 'ਚ ਵੀ ਬੜੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢ 'ਚੋਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਕੁੜੀਆਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਈ ਪੜ੍ਹਦੀ। ਨੰਬਰ ਹਰ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਉਂਦੇ।”

ਉਹ ਇਕ ਪਲ ਰੁਕਿਆ। ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ, “ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਜੀ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਹੁਰੇ ਮੰਨੇ ਈ ਨਾ। ਏਹਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਲੇਸ਼ ਵੀ ਪਾਈ ਰੱਖੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਉਹ ਤਪੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਤੁਰਵਾਈ।”

ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਚ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਵਧੀ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅਸਲ 'ਚ ਜੀ ਸਹੁਰੇ ਘਰੇ ਸੱਸ ਦੀ ਪੁਗਦੀ ਐ। ਸਹੁਰਾ ਉਂਝ ਈ ਮਾੜਾ ਜਿਐ। ਵਿਆਹ ਪਿੱਛੋਂ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦਾ ਰੋਲਾ ਵੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੁੰਡਾ ਮਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲਗਦੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਖਰਾਬ ਹੋਈ ਐ।”

“ਜਿਥੇ ਸੱਸ ਦੀ ਚਲਦੀ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਅਹੇ ਜਾ ਕੁਸ਼ ਈ ਹੁੰਦੈ।” ਮੈਂ ਗੱਲ ਮੁਕਾਉਣੀ ਚਾਹੀ। ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਸੀ। ਜਾਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਬਾਹਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀ ਕਰਨੀਆਂ ਨੇ ਜੀ! ਪਾਣੀ 'ਚ ਮਧਾਣੀ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪਾ ਲਉ, ਪਰ ਨਿਕਲਦਾ ਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਸਭ ਕਿਸਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ। ਐਵੇਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਅਖ਼ੀਰ! ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਕੜਛੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭਰ ਕੇ।”

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮੈਥੋਂ ਉਹਦੀ ਹਾਂਸ 'ਚ ਹਾਂਸ ਨਾ ਮਿਲਾਈ ਗਈ।

ਰੰਗ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ

ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਓਹੀ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਦੇ ਉਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਾਹ ਤੱਕ ਨਿਭਣ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ 'ਚ ਲਿਖੀਆਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਯਾਦਾਂ ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ...ਤੇ ਉਹਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸੱਸੀ, ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਹੀਰ ਦੇ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਰਦਾਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹਨੂੰ ਵਾਧੂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੇ-ਪੈਰੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਦਾ ਕੱਦ ਏਨਾ ਮਧਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਮਰ ਵਧਣ ਨਾਲ ਉਹ 'ਠਿਥ' ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਮਸਾਂ ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਖੰਭ ਝੜ-ਝੜ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਾਹਲਾ ਪੈਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਗੁੱਟ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਮੈਂ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਓਵੇਂ ਗੁੱਟ ਫੜੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਵਾ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਮੇਰਾ ਖਹਿੜਾ ਛੱਡੇਗਾ।

ਉਹਦੀ ਦਾਹੜੀ ਚਿੱਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ। ਅੱਖਾਂ ਦੁਆਲੇ ਤੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਓਵੇਂ ਡੁੱਲ੍ਹ-ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਉਹ ਮੇਰਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁਛਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਤੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪੁਛਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਓਵੇਂ ਹੱਸੀ ਜਾਂਦਾ।

ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਚੀਆਂ ਸਨ। ਹੱਸਣ ਕਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਹਲਕਾ-ਹਲਕਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਬੋਲਦਾ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ, ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੇ ਪੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਸਿਮਿਆ ਪਾਣੀ ਵੀ ਪੂੰਝ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਗੁੱਟ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਾਹਲਾ ਪੈਣ ਲੱਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲੰਘਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ-ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗੇ। ਅੱਕ ਕੇ ਮੈਂ

ਉਹਨੂੰ ਫੇਰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਵੇਖਿਆ। ਓਵੇਂ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲਦਾ-ਬੋਲਦਾ ਉਹ ਸੁੰਗੜਨ ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਦਿਸਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਥਾਵੇਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅੱਖ ਦੀ ਝਮਕੇ ਕਿੱਧਰੋਂ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਬਾਲੀਆਂ ਆ ਖੜ੍ਹਾ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦਾ ਵਜੂਦ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਸਵੰਤ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਕ ਬੜੇ ਦੁਖਦਾਈ ਮੌੜ 'ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇਕ ਧੀ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਰੂੜੇਕੇ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਂਝ ਸਮਾਜਿਕ ਘੇਰੇ 'ਚ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ।

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ! ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਮੋਹ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਇੱਕੋ ਦਿਲ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਜੀਭ ਸੀ। ਦੋ ਕੰਨ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਜ਼ੁਬਾਨ ਬਦਲਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਣਚਾਹਿਆ ਸੁਣਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਦੂਜੇ ਮਿੱਤਰ ਤੋਂ ਵਧਵੀਂ-ਘਟਵੀਂ ਗੱਲ ਸੁਣਦਾ। ਉਹ ਸਾਂਭਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮਨ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਪੈਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੁਹੱਬਤ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਤੱਕਲਾ ਸੀ। ਉਸੇ 'ਤੇ ਹੀ ਉਹਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵਫ਼ਾ ਦੇ ਤੰਦ ਪਾਏ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਹਰ ਗੱਲ 'ਚ ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ 'ਲਾਈਏ ਤੋੜ ਨਿਭਾਈਏ' ਦੀ ਰਮਜ਼ ਦਿੰਦਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ-ਨੇੜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ।

ਉਹ ਯਾਰਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਣ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿੰਨੀ ਹੈ! ਉਮਰ ਕਿੰਨੀ ਹੈ! ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਰ ਕਿੰਨੇ ਨੇ! ਉਹ ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਵਿਆਹੇ ਨੇ ਜਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਰਪੰਚ ਰਿਹਾ! ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਪੁੱਛੇ ਤੋਂ ਹੀ ਦਸਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਉਲਟ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂਅ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਉਹਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ।

ਜਵਾਨੀ ਪਹਿਰੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ 'ਚ ਆਈ ਇਕ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਉਹ ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਸ 'ਕੁੜੀ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਨਾਂਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਸਦਾ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਲੁਕੋਂਦਾ। ਉਹਦਾ ਬਚਪਨਾ ਪਿੰਡ ਦੱਸਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁੱਖ ਸਮਝਦਾ। ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਸੱਠ ਵਰ੍ਹੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਰ ਮਿਲਣੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਛਿਣ ਯਾਦ ਸਨ। ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਂਗ। ਹੁਣ ਵਾਂਗ।

ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲੇ ਸਨ? ਆਪਸ 'ਚ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਹਵਾ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਦਰਖਤ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਹਦੇ ਪੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਝੜ ਰਹੇ ਸੀ। ਹਵਾ ਘਟੀ ਸੀ। ਪੱਤਿਆਂ 'ਚੋਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੰਗੀਤ ਝਰਦਾ ਸੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਕਿਹੜੀ ਫਸਲ ਪੱਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ 'ਚੋਂ ਖੁਸ਼ਬੂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਉੱਠੇ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਕਿਹੜੇ ਪੰਛੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਦੋ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਰਾਤਾਂ ਦੇ ਸੰਨਾਟਿਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ 'ਚੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਕਿੰਨੀ ਗਹਿਰੀ ਸੀ, ਉਸਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ, ਕਾਸ਼! ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਹੁੰਦਾ।

ਜਸਵੰਤ ਦਸਦਾ, ਜਦੋਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਕੁੱਕਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚੁਭਣ ਲੱਗੇ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਹਰੀਗੜ੍ਹ ਨਹਿਰ 'ਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ।

ਕੰਵਲ ਦੀ ਮੋੜਵੀਂ ਚਿੱਠੀ ਆਈ। ਉਹ ਜਸਵੰਤ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਲੀਆਂ ਮਿਲਿਆ। ਕਈ ਦਿਨ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨੇ ਜਸਵੰਤ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਗੁੰਨੀ ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ। ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਰਨੋਂ ਵਰਜ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਬਿਲਾਫ਼ ਜੂਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕੰਵਲ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਲੰਮੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੇ, ਵਿਛੜਨ ਦੇ, ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਯਾਦ 'ਚ ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹੇ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ 'ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ' ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ। ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਉਛਲ-ਉਛਲ ਪੈਂਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਥਾ ਸੀ-ਇਹ ਨਾਵਲ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਜਸਵੰਤ ਨਾਵਲ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ, ਕੰਵਲ ਦਾ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਰਸ ਆਉਂਦਾ।

ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਹਲਕੇ-ਹਲਕੇ ਗੁਲਾਨਾਰੀ ਸਨ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਫਿੱਕੀ ਕਰਕੇ ਸੁਰਖੀ ਲਾਈ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਕਰਦਾ, ਗੱਲ ਵਿਚਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਰੰਗਤ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਬੋਲਣ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਕੁਦਰਤੀ ਲਗਦਾ। ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਣਾਂ 'ਚੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਧੁਰ ਮਨ ਤੱਕ ਜਾ ਉੱਤਰਦੀਆਂ। ਉਹਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਲੈਅ ਗੀਤ ਵਾਂਗ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਫਿਕਰੇ ਬੋਲਦਾ। ਆਵਾਜ਼ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਛੱਤੇ 'ਚੋਂ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ 'ਕੱਲੀ-ਕੱਲੀ' ਬੂੰਦ ਝਰਦੀ ਹੋਵੇ।

ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਜਸਵੰਤ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ

‘ਚ ਉਹਦੀ ਧਾਂਕ ਜਮਾਈ ਸੀ, ਉਥੇ ਕੰਵਲ ਨੇ ਉਹਦੀ ਪਿਆਰ ਕਹਾਣੀ ‘ਤੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਉੱਡਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਮਿੱਤਰ ਬਣਦਾ। ਉਹ ਮਾਣ ਨਾਲ ਇਹ ਨਾਵਲ ਭੇਟ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ‘ਚ ਉਹ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਸਲੀ ਹੀਰੋ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਘਰੇ ਸੇਖੇ ਰਹੇ। ਅਣਖੀ ਤੇ ਮਾਰਕੰਡਾ ਵੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੁਰਾੜੇ ਵੱਜਣ ਲੱਗੇ। ਜਸਵੰਤ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੀਂਦਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਥੇਰੀ ਪੀ-ਪੀ ਕੇ ਵੇਖ ਲਈ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਥੇਰਾ ਖੋਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਮੁੱਠੀ ‘ਚੋਂ ਕਿਰੇ ਸੋਨ-ਕਣ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਰੇ, ਮੁੜ ਕੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਏ।

ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਦਬਾਅ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਯਾਰ-ਦੋਸਤ ਖਹਿੜੇ ਪੈਂਦੇ। ਉਹ ਬੀਅਰ ਦਾ ਇਕ-ਔਧਾ ਪੈਂਗ ਲਾ ਲੈਂਦਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਆਹ ‘ਚ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਲੈਂਦਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨਾਂ ‘ਚ ਉਹਦੀ ਹਾਲਤ ਮਾੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਹਦਾ ਘਰੇ ਦਿਲ ਨਾ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ। ਆਪਣੀ ਦਰਦ ਕਹਾਣੀ ਛੇੜਦਾ। ਔਠਾਂ-ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ‘ਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਸਾਂ ਤਾੜੇ ਆਉਂਦਾ।

ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦਾ। ਮਨ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ‘ਚੋਂ ਬੋਲਦਾ, “ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਿਨ ਦਿਖਾਉਣੇ ਸੀ ਮੈਨੂੰ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਮੈਨੂੰ। ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਚਾਹਿਆ, ਉਸੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਹੋਈ। ਪਰ ਉਹ ਕੁੜੀ ਦੀ ਕਮੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਨੂੰ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੇ। ਪਤਾ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਕੀ ਮਾੜਾ ਕਰਕੇ ਜੰਮਿਆਂ ਸੀ ਮੈਂ।” ਵੈਰਾਗ ‘ਚ ਆਏ ਦਾ ਉਹਦਾ ਮਨ ਪਾਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਸਮਾਂ ਉਹਨੂੰ ਡਿੱਗੇ ਪਏ ਨੂੰ ਲਤੜ-ਲਤੜ ਕੇ ਲੰਘੀ ਜਾਂਦਾ।

ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨ ਛਲਕਦਾ। ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਝੂਠੀ ਲਗਦੀ।

ਸੇਖੇ ਮੈਂ ਰਾਤ ਦੇ ਦੋ ਵਜੇ ਤੱਕ ਉਹਦਾ ਗੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਦਮ ਲੈ ਕੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਫੇ ਪਲਟਦੇ ਹੋਣ। ਸਮਾਂ ਬੋਝਲ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚਲੀ ਰੋਚਿਕਤਾ ਘਟਣ ਲੱਗੀ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਝਟਕਾ ਖਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ‘ਕੁੜੀ’ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਹਦੀ ਹਾਣਨ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ‘ਕੁੜੀ’ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜੀਬ ਲਗਦਾ। ਪਰ ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚਿਆਂ ਉਹ ਅਜੀਬ ਲਗਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ‘ਚ ਵਿਚਰਦਾ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ‘ਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹੁਸੀਨ ਪਲਾਂ ਨੂੰ

ਮਾਣਦਾ। ਉਹਦੀ ਦੇਹ ‘ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਆਪਣਾ ਅੰਕੜਾ ਵਧਾ ਕੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਵਿਆਹਿਆ-ਵਰਿਆ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਕੁਆਰੀ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਆਲਮ ‘ਚ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਉਹਨੇ ਮੁਹੱਬਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮਿੱਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਨਿਰਮਲ ਸੀ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ‘ਤੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਮੋਹ ‘ਚ ਬੋਝੇ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਿਡਾਰੀ ਨਵਜੋਤ ਸਿੰਘ ਸਿੰਧੂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਸਾਹਾਂ ‘ਚ ਤਾਜ਼ਗੀ ਭਰਨ ਆਉਂਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ, ਜਸਵੰਤ ਅਣਚਾਹੇ ਮਨ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਜਾਂਦਾ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸਿੰਧੂ ਨੇ ਰਾਈਫਲ ਨਾਲ ਤਿੱਤਰ ਮਾਰੇ। ਜਸਵੰਤ ਦਾ ਮਨ ਬੜਾ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਉਹ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਤਿੱਤਰ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫੜ-ਫੜਾ ਕੇ ਡਿੱਗੇ ਹੋਣ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬਾਲੀਆਂ ਗਿਆ। ਆਬਣ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਉਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ, “ਐਂ ਸੱਪ ਦੀ ਪੂਛ ‘ਤੇ ਪੈਰ ਧਰ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਜਾਏਗਾ ਤੂੰ। ਔਜ਼ ਰਹਿ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗੇ।”

ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ‘ਤੇ ਪਛੜੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਤੇਰੇ ਸਾਹ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੇ। ਕੰਮ ਨੂੰ ਮੁਕਦਾ। ਔਜ਼ ਰਹਿ ਏਥੇ। ਬੱਸ ਇਕ ਵਾਰ ਕਹਿ ‘ਤਾ ਤੈਨੂੰ।”

ਉਹਦੇ ਬੋਲਾਂ ‘ਚ ਹੁਕਮ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਟਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਓਦਣ ਵੀ ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ, ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਹਿਲ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ‘ਚ ਸੁਰੰਧਾਂ ਹੀ ਸੁਰੰਧਾਂ ਹਰ ਕੋਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ‘ਚ ਲਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹੋਣ।

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਵਹਿਣ ਬਦਲਦਾ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੋਰ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਹਉਕਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ। ਓਵੇਂ ਫੇਰ ਅਗਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ। ਅੰਤ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਕਦੋਂ ਨੀਂਦ ਆਈ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਦੋਂ ਬੰਦ ਹੋਇਆ।

ਉਹ ਤੜਕੇ ਸੰਦੇਹਾਂ ਉੱਠਿਆ। ਉਹਨੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੀ ਗੜਵੀ ਦੋਹਾਂ ਮੰਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਪਏ ਮੇਜ ‘ਤੇ ਲਿਆ ਰੱਖੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਉੱਠ ਕੇ ਮੂੰਹ ਧੋ ਲਵੇ। ਚਾਹ ਵੀ ਤਿਆਰ ਐ। ਲੋਂਗ-ਲੈਚੀਆਂ ਆਪ ਕੁੱਟ ਕੇ ਪਾਈਐਂ ਮੈਂ ਚਾਹ ‘ਚ।”

ਮੈਂ ਗੜਵੀ ਚੁੱਕੀ। ਮੂੰਹ ਧੋਣ ਲਈ ਹਾਲ ਕਮਰੇ ‘ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਦੋਵਾਂ ਗਿਲਾਸਾਂ ‘ਚ ਚਾਹ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਚਾਹ ਦੀ ਘੁੱਟ ਭਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਹਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਬੰਦੇ ਓਂ ਸਰਪੰਚ ਸਾਹਿਬ! ਆਹ ਫਰਸ਼ ਅਜੇ ਕੱਚਾ ਹੀ ਰੱਖੀ ਬੈਠੇ ਓਂ।”

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਚਿੜੀ ਦੀ ਗਰਦਨ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਚਾਕੂ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਸਮਾਂ ਗਸ਼ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਵੱਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਹਾਲ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ 'ਚ ਚੁੱਪ ਪਸਰ ਗਈ। ਚੁੱਪ ਤੋੜਨ ਲਈ ਉਹਨੇ ਆਪ ਹੀ ਕਿਹਾ, “ਏਹ ਤਾਂ ਥੋੜੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਐ। ਪਰ ਕਰਾਂ ਕੀ। ਜੇ ਏਸ ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ 'ਤੇ ਓਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਕੀ, ਮੈਂ ਸੌ ਵਾਰ ਪੱਥਰ ਲਵਾ ਦਿੰਦਾ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਹੀ ਦੱਸ। ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੀ ਸੰਘੀ ਕਿਵੇਂ ਘੁੱਟਾਂ। ਹੀਆਂ ਈ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ। ਬਹੁਤੀ ਲੰਘ ਗਈ। ਥੋੜੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਕਾਹਨੂੰ ਕੀਤੀ ਕਰਾਈ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰਨੇ।”

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਸਿਰਫ਼ ਸੁਣਾਂਗਾ। ਉਸਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਵਫ਼ਾ ਦੀ ਹਥੇਲੀ 'ਤੇ ਤੁਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ ਆ ਰਿਹਾ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਰਗੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮਿਲਦਾ। ਹਰ ਵਾਰ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿੱਤਰ ਕੇ ਮੁੜਦਾ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੋਚਦਾ। ਉਹਦੇ ਵਰਗਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਾਂ। ਪਰ ਜਸਵੰਤ, ਜਸਵੰਤ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ, ਮੈਂ ਸੀ। ਲੱਖ ਯਤਨ ਕੀਤਿਆਂ ਕੌਣ ਕਿਸੇ ਵਰਗਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ!

ਉਹ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਛਿਣਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਓਥੇ ਸੰਸਾਰੀ ਕੰਮਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਭੁਲੱਕੜ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਯਾਰਾਂ-ਦੋਸਤਾਂ 'ਚ ਉਹਦਾ ਵੱਡਾ ਥਾਂ ਸੀ, ਉਥੇ ਪਰਿਵਾਰ 'ਚ ਉਹ ਓਨਾ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਬੋਲਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਕਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਬਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ 'ਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹਦੀ ਚੁੱਪ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ, ਉਹ ਕਦੇ ਹੱਸੀ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਜਲੰਧਰੋਂ ਰੋਡੀਓ 'ਤੇ ‘ਨਵੇਂ ਆਕਾਸ਼’ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਚ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬਰਨਾਲੇ ਉੱਤਰਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਿਓਂ ਬਠਿੰਡੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਤਪੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਚੜ੍ਹਨ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਜਸਵੰਤ ਇਕ ਕੰਡਕਟਰ ਨਾਲ ਖਹਿਬੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕੰਡਕਟਰ ਇੱਕੋ ਜੇ ਹੁੰਨੇ ਓ। ਬਸ ਥੋਡੇ ਨਾਵਾਂ 'ਚ ਈ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦੇ। ਕਰਤੂਤਾਂ ਸਭ ਦੀਆਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਸਵਾਰੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਠਾਉਣਾ ਆਵਦਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਓ... ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਸੌ ਦਾ ਨੋਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਇੱਕੋ ਨੋਟ ਸੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅੱਜ। ਹੋਰ ਪੈਸੇ ਅੱਜ ਹੋ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ।” ਉਹ ਸਖ਼ਤ ਤੇ ਬੇ-ਵੱਸ ਹੋਇਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ।

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਮੈਂ ਬਕਾਇਆ ਆਪ ਮੋੜਿਐ। ਤੁਸੀਂ ਭੁੱਲਦੇ ਓ।” ਖਾਕੀ ਪੱਗ ਵਾਲੇ ਕੰਡਕਟਰ ਨੇ ਸਫ਼ਾਈ ਦਿੱਤੀ।

“ਹੈ ਫਿਰ ਓਹੀ ਗੱਲ? ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਕਿਹੜਾ ਪੈਣ ਦਿੰਦੇ। ਜੇ ਤੂੰ ਬਕਾਇਆ ਮੋੜਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਈ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਕਬੂਤਰ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ 'ਡਾਰੀ ਮਾਰ ਗਿਆ?’ ਉਹ ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਜਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਇਕਦਮ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਸੰਭਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਹ ਵੇਖ ਲਓ! ਇਹਦੀ ਕਰਤੂਤ। ਜਾਗਦੇ ਨੂੰ ਪੈਦੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੇ।”

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਅਪਣੱਤ ਨਾਲ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਚਲੋ ਛੱਡੋ ਪਰ੍ਹਾਂ। ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਮਨ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰਦਿਓ। ਤੁਹਾਡੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਰੁੱਖੇ ਬੋਲ ਕਿਰਦੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ। ਆਓ! ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਹ ਪੀਨੇ ਆਂ, ਫੇਰ ਕਰਦੇ ਆਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ। ਏਹਨੂੰ ਬਕਾਇਆ ਰੱਖ ਕੇ ਭਰ ਲੈਣ ਦੇ ਝੋਲੀਆਂ। ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਬਥੇਰੇ ਨੇ, ਚੱਲੋ ਚੱਲੀਏ।”

ਉਹਨੇ ਜ਼ਿੰਦ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਕੰਡਕਟਰ ਜਿਵੇਂ ਇਹੋ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਿੰਦ 'ਚ ਆਪਣੇ ਹੱਥ 'ਚ ਚਮੜੇ ਦਾ ਝੋਲਾ ਲਟਕਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਅਕਸਰ ਸਫ਼ਰ 'ਚ ਉਹ ਬਕਾਇਆ ਲੈਣਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੈਂਦਾ। ਬੱਝਿਆ ਨੋਟ ਦੇ ਕੇ ਇਕੱਲੀ ਚੀਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰ ਆਉਂਦਾ। ਜੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਬਕਾਇਆ ਮੋੜ ਦਿੰਦਾ। ਮਨ 'ਚ ਬੇਈਮਾਨੀ ਆਉਂਦੀ। ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਹਿੰਦਾ।

ਉਹਦੇ ਯਾਰ-ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਉਹਤੋਂ ਹੱਥ-ਉਧਾਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਆਉਂਦੀ। ਲਏ ਪੈਸੇ ਮੋੜ ਦਿੰਦੇ। ਇੱਛਾ ਕਰਦੀ ਘੋਸਲ ਵੱਟ ਜਾਂਦੇ।

ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੈਣ-ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਸਿਆਣਾ ਸੀ। ਜਸਵੰਤ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸਮਝਦਾ। ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿੰਦਾ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਪ 'ਚ ਲਗਦੀਆਂ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਆਪਣੇ 'ਚੋਂ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਰਖਦਾ। ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਨਾਲ ਜਸਵੰਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਿੰਨਾ ਓਪਰਾ ਸੀ, ਮੁੰਡਾ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਵੀ ਫ਼ਸਲ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ।

1995 ਤੱਕ ਮੈਂ ਤਪੇ ਰਿਹਾ। ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੁਣ ਕੇ ਮਨ ਬੜਾ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਹਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਚਿਹਰਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਉਹ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ 'ਚੋਂ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਪਰ ਉੱਝ... ਰੂਹ ਦਾ ਰੱਜ ਸੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜਸਵੰਤ।

ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ‘ਕੁੜੀ’ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਨਸੀਬ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ

ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਉਹਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚਲੀ ਕੁੜੀ ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹੈ? ਉਹਨੇ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਜਸਵੰਤ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਯਾਦ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਸੁਨੀਲ ਦੀਆਂ ਰਜਾਈਆਂ 'ਚ ਪੈ ਕੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੱਥ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਰਗੇ ਦਿਨ ਕੱਟੇ। ਉਹ ਜੇ ਵਿਆਹ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲ ਵੀ ਜਾਂਦੀ, ਉਹਦਾ ਕੀ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ ਮੈਂ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੰਡਿਆਂ 'ਤੇ ਤੁਰਦੀ ਰਹੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਵਾਰ ਆਵਦੇ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਕਰਕੇ ਝਿੜਕਾਂ ਖਾਧੀਆਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਉਹਦੇ ਲਈ...” ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਿੱਮ ਆਈਆਂ। ਉਹਨੇ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਚਿੱਠਾ ਹੁਮਾਲ ਕੱਢਿਆ। ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਫੇਰਿਆ। ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁਮਾਲ ਗਿੱਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੈਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਹੁਮਾਲ ਦੀ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਤੈਅ ਮਾਰੀ ਤੇ ਪੈਂਟ ਦੀ ਜੇਬ 'ਚ ਪਾ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾਪਣ ਸੀ ਇਹ ਜਸਵੰਤ ਦਾ। ਉਹ ਆਪ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ‘ਕੁੜੀ’ ਲਈ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਓਂ ਮੋਮਬੱਤੀ ਵਾਂਗ ਬਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਧੀਆਂ, ਜੁਆਈਆਂ, ਪੁੱਤ, ਨੂੰਹ ਤੇ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਾਂਝ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਾਂਝ ਦੀ ਲੱਜ ਪੂਰਦਾ-ਪੂਰਦਾ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅੱਖ ਨੀਵੀਂ ਰਖਦਾ। ਪਰਿਵਾਰ 'ਚ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਹਿੰਦਾ। ਹਾਲ ਕਮਰੇ 'ਚ ਬੈਠਾ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦਾ। ਸਮਾਂ ਬੋਝਲ ਹੁੰਦਾ। ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਦਾ ਸਿਰ੍ਹਾਣਾ ਦਬਦਾ... ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ‘ਕੁੜੀ’ ਦੇ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਕਿੰਨੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਆ ਗਈ ਸੀ ਉਸਦੀ ਵਡਾ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੀ ‘ਮੈਂ’ ਨੂੰ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਨਿਆਈਂ 'ਚ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ।

...ਤੇ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ?

1998 ਦੀਆਂ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਸਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਲੋਕ ਸਭਾ ਹਲਕਾ ਸੰਗਰੂਰ ਤੋਂ ਚੋਣ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੋਰਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਗੋਲ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਕੂਟਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਮੇਰਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੁੱਟ ਫੜ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ।

“ਸਿਆਣਦੇ ਮੈਨੂੰ? ਦੱਸ ਕੌਣ ਆਂ ਮੈਂ?” ਉਹ ਹੱਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਹਸਦਿਆਂ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਦੱਸਣ 'ਤੇ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਯਕੀਨ ਆਇਆ।

ਅੱਠਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਅੱਧ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਘਰਦਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉੱਤਰੀ। ਮੈਂ ਘਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਤਪੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ

ਸਾਹਮਣੇ ਗਿਰਧਾਰੀ ਲਾਲ ਭੱਟੇ ਦੀ ਮਾਰਕੀਟ 'ਤੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਚੁਬਾਰੇ 'ਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਇਹ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਤੇ ਇਕ ਭਾਊ ਸਿਪਾਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਊ ਦੇ ਹੱਡ-ਪੈਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ। ਕੱਦ ਲੰਬਾ। ਉਹਦੇ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ, ਬੜਾ ਰੋਅਬ ਪੈਂਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਆਥਣੇ ਮੈਂ ਚੁਬਾਰੇ 'ਚ ਆਇਆ। ਦੇਖਿਆ, ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਮਰ 20 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਨਾ ਲੰਮੀ ਸੀ। ਨਾ ਮਧਰੀ। ਦਰਮਿਆਨਾ ਕੱਦ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੱਪੜੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਤਿੱਖੇ ਪਰ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਸਹਿਮ ਸੀ।

ਬੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਭਾਊ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਲਈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਤੈਂ?” ਉਹਦੇ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਉਹ ਮੰਜਾ ਲਿਆਵੇ ਜਾਂ ਨਾ।

ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਦਾ ਆਹਰ ਕਰਦਾ। ਕਮਰਾ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਮੰਜਾ ਭਾਂਡੇ ਸਮੇਟ ਕੇ ਹੀ ਡਾਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਕਾਹਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਅੱਜ ਤਾਂ ਹੋਟਲ 'ਤੇ ਖਾ ਕੇ ਆਊਂ।”

ਉਹ ਮੰਜਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆਇਆ। ਬਿਸਤਰਾ ਵਿਛਾ ਕੇ ਗੱਲੀਂ ਪਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਆਈ ਐ, ਇਹਦੀ ਤੀਵੀਂ ਐ?”

“ਇਹਦੀ ਤੀਵੀਂ ਕਾਹਨੂੰ ਐ, ਇਹਦੀ ਮਸ਼ੂਕ ਐ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਆਪ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਏਹਦੇ ਸਹੁਰੇ। ਹੁਣ ਇਹ ਏਥੇ ਆਇਆ ਕਰੂ। ਕਈ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ। ਉਥੇ ਰੋਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਓਥੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਘਰੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਇਹ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੱਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ।” ਭਾਊ ਨੇ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਦੱਸੀਆਂ।

...ਤੇ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੇ ਹੁਣ ਕਮਰਾ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਲੈਣਾ ਪਊ। ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਫਸੂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਫਸਾਊ। ਬਿਗਾਨੀ ਤੀਵੀਂ ਐ, ਜੇ ਅਗਲੇ ਭਾਲਦੇ-ਭਾਲਦੇ ਆ ਗਏ, ਵਿਚੇ ਪੁੜੇ ਮੇਰੇ ਸੇਕੇ ਜਾਣਗੇ।” ਭਾਊ ਦੀ ਪੀੜੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਉਹ ਮੰਜਾ-ਬਿਸਤਰਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ।

ਸਾਡੇ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ। ਚੁਬਾਰਿਆਂ 'ਚ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਠੋਕੇਦਾਰ ਦਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਵੀ ਸੀ। ਆਈ ਤੀਵੀਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸਭ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਦਬਾਅ ਹੀ ਏਨਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਵੀ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ।

ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆਥਣੇ ਗਈ। ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੀ ਟੋਕਰੀ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੇਠਲੇ ਸਾਰੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ

ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ-ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਲੁਕਵਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਉਹਨੂੰ ਬੱਸ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਮੁੜਿਆ, ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਪਈ।

ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਮਰੇ 'ਚ ਹੀ ਸੀ।

ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਲੱਗਿਆ।

ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਅੱਜ ਤੂੰ ਸਬਜ਼ੀ ਨਾ ਬਣਾਈਂ। ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾ ਲਈਂ। ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਮੀਟ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂ। ਭਾਊ ਦੀ ਅੱਜ ਰਾਤ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਐ।”

ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਉੱਧੜਨ ਲੱਗਿਆ, “ਇਹ ਕੁੜੀ ਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਐ। ਇਹਦਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਬਹੁਤ ਕੁਟਦੇ ਏਹਨੂੰ। ਵਿਆਹ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਕੁਝ ਖਾ ਕੇ ਮਰਨ ਨੂੰ ਫਿਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਈ ਸਮਝਾ ਕੇ ਬਚਾਇਐ। ਜਾਨ ਦਿੰਦੀ ਐ ਮੇਰੇ 'ਤੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਸੋਵਾ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਐ ਏਹਨੇ ਮੈਨੂੰ।”

ਉਹਨੇ ਇਕ ਪੈਂਗ ਹੋਰ ਪਾਇਆ। ਇੱਕੋ ਸਾਹ 'ਚ ਪੀਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਹਿੰਦਾ, “ਜਿੱਦੋਂ ਹੁਣ ਆਈ, ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਾਉਂ। ਤੂੰ ਉਹਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੇਖੀਂ ਕਿੰਨਾ ਵਧੀਐ। ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੁਛਦੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੱਸ 'ਤਾ ਸੀ।”

ਜਦੋਂ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਉਹ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ, ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੂੰ ਹੇਠਲੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬਿੜਕ ਰੱਖੀਂ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਐ...ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਮਰੇਡ ਪੁਛਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਕਹਿ 'ਤਾ ਸੀ ਮੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਐ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਰਸ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਐ। ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਪੁੱਛੇ, ਤੂੰ ਵੀ ਏਹੀ ਦੱਸੀਂ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਕਾਮਰੇਡ ਈ ਪੰਗੇ ਹੱਥੇ ਹੁੰਦੇ ਐ।”

ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਫੇਰ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਭਾਊ ਕਮਰੇ 'ਚ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਬੰਦ-ਗੋਭੀ ਚੀਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਹੱਦ ਨਾਲ ਕਮਰਾ ਭਰਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪਾਏ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਾੜੇ ਘਰ ਦੀ ਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਏਹ ਕੀ ਕਰਦਿਓਂ ਤੁਸੀਂ?”

ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, “ਦੀਹਦਾ ਨਹੀਂ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਦੀ ਆਂ?” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਹੱਸੀ।

“ਦੀਹਦਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਦੱਸੋ।”

“ਗੋਭੀ ਚੀਰਦੀ ਆਂ। ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਦੀ ਆਂ?”

“ਏਹ ਗੋਭੀ ਥੋੜ੍ਹੇ। ਏਹ ਤਾਂ ਗੋਭੀ ਦੇ ਪੱਤੇ ਐ। ਜੇ ਵਿਚ ਗੋਭੀ ਐ, ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਖਾਓ?”

ਉਹ ਹੱਸਣ ਲੱਗੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ, “ਓਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਮੁੰਡਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਐ। ਏਹ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਐ ਕਿਤੇ? ਬੋਝੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਨਾਲੇ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਰਹਿ ਜੂ। ਸੰਗ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤੱਕੜੀ 'ਚ ਪਹਾੜ ਤੋਲਦਿਆਂ ਨੂੰ।”

“ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ! ਐਸੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਏਹ ਤਾਂ ਪਰਖਦੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਪਾਣੀ 'ਚ ਐ।”

“ਪਰਖ ਲੇ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ। ਏਹਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇ ਕਮੀ ਨਾ ਛੱਡੇ ਹੁਣ। ਪਰ ਇੱਕ ਖੋਟ ਕੱਢ ਦੇ ਮੇਰੇ 'ਚੋਂ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪਾਣੀ ਭਰੂੰ। ਏਹਦਾ, ਨਾਲੇ ਤੇਰਾ।”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਸਟੇਵ ਚਲਾਇਆ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਚਾਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ।

ਉਹਨੇ ਆਪ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ।

ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਮੈਂ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆਇਆ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਮੇਰੇ ਮਗਰੋਂ ਘਰ ਦੀ ਕੱਢੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਅਧੀਆ ਲੈ ਆਇਆ।

ਔਰਤ ਨੇ ਸਬਜ਼ੀ ਲਈ ਮਸਾਲਾ ਭੁੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਜਿਸਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਤੱਕ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਆਉਣਾ ਅਜੀਬ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ, ਕੀ ਕਹਿ ਕੇ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ ਇਹ? ਕੀਹਦੀਆਂ ਔਖਾਂ 'ਚ ਘੱਟਾ ਪਾ ਕੇ ਆ ਰਹੀ ਐ ਇਹ? ਆਪਣੇ, ਘਰਵਾਲੇ ਦੇ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਦੇ।

ਤੜਕੇ ਅਜੇ ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਔਰਤ ਦੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਉੱਠਿਆ। ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਭਾਊ ਉਹਦੇ ਮੂਹਰੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਚਿਹਰਾ ਉੱਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਿੱਕ ਕੱਢੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਗਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਭਾਊ ਨੂੰ ਘੁਰਿਆ, “ਤੂੰ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੱਪੜਾ ਲਾਹਿਆ ਕਿਵੇਂ? ਤੂੰ ਸਮਝਦਾ ਕੀ ਐਂ ਮੈਨੂੰ?”

ਭਾਊ ਉਵੇਂ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਹੋਰ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਮੁਰਦੜੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਹਿੰਦਾ, “ਚਲ ਹੁਣ ਤੂੰ ਜਾਣ ਵੀ ਦੇ, 'ਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਮੈਂ ਗਲਤੀ। ਆਹ ਬੰਨ੍ਹੇ ਤੇਰੇ ਮੂਹਰੇ ਹੱਥ।”

ਪਰ ਉਹਦਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਡਾ ਨਾ ਹੋਇਆ, “ਤੁਸੀਂ ਬੰਦੇ ਸਮਝਦੇ ਕੀ ਓਂ ਆਵਦੇ ਆਪ ਨੂੰ। ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਆਂ, ਮਾੜੀ ਆਂ, ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਆਂ। ਚਗਲ ਹੋਵਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਵਦੇ ਪਿੰਡ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਘਾਟੇ। ਸੌ ਦੁਨੀਆਂ ਤੁਰੀ ਫਿਰਦੀ ਐ। ਤੀਵੀਂ ਕੇਰਾਂ ਵੇਖ ਲੇ ਕਿਸੇ ਬੰਨ੍ਹੀ, ਝੱਗਾ ਭਰ ਲੈਂਦੇ ਅਗਲਾ ਬਿੰਦ 'ਚ ਲਾਲਾਂ ਸਿਟ-ਸਿਟ।”

ਫੇਰ ਉਹ ਭਾਊ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ, “ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣੀ। ਰਾਈ-ਰਾਈ ਦੱਸੋ ਉਹਨੂੰ।”

ਭਾਊ ਅਜੇ ਵੀ ਉਵੇਂ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ।

ਗੱਲ ਠੰਡੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਭਾਊ ਨੂੰ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਲੈ ਆਇਆ।

ਦੁਪਹਿਰੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਕਮਰੇ 'ਚ ਰੋਟੀ ਖਾਣ-ਪਕਾਉਣ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਮੂਹਰੇ ਪੈਰ ਮਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ, ਉਹ ਭਾਊ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛੇਗਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਹਦਾ ਇੱਕ ਸੂਟ ਖਰਾਬ ਕਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਰਜ਼ੀ ਨੇ। ਕੱਪੜਾ ਮਹਿੰਗਾ। ਤੂੰ ਠੀਕ ਕਰਕੇ ਦੇ। ਰਾਤ ਦੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਐ ਮੈਨੂੰ।”

ਉਹਨੇ ਟੋਕਰੀ 'ਚੋਂ ਸੂਟ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮੂਹਰੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਸਲਵਾਰ ਦੀ ਤੈਅ 'ਚੋਂ ਮੈਂ ਜੰਪਰ ਕੱਢਿਆ। ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਗਲੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲੱਗਿਆ, ਔਧਾ ਕੁ ਇੰਚ ਪਲੋਈਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਟੋਢੀ ਪਲੋਈ ਵੀ ਲੋੜੋਂ ਵੱਧ ਲੰਬੀ ਸੀ। ਪਲੋਈਆਂ ਤੋਂ ਉੱਤਲਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ।

“ਸੂਟ ਤਾਂ ਠੀਕ ਲੱਗਦੈ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

ਉਹਨੇ ਵਟ ਖਾਧਾ। “ਸੁਆਹ ਠੀਕ ਲਗਦੈ। ਚੰਗਾ ਦਰਜ਼ੀ ਐਂ ਤੂੰ। ਇਹਦਾ, ਰਾਤ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸ਼ੱਕੀ ਜਾਂਦੈ ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਦਾ।”

ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਰਫ਼ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸਿਆ।

“ਹਸਦਾ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਐਂ? ਇਹ ਕੋਈ ਹੱਸਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਐ?” ਉਹਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ।

“ਹਸਦਾ ਏਸ ਲਈ ਆਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣੇ ਆਉਂਦੇ ਐ। ਮਾੜਾ ਦਰਜ਼ੀ ਤੁਹਾਡਾ ਸੂਟ ਨੂੰ ਬਣਾ ਸਕਦਾ।”

“ਤੂੰ ਮਾੜੇ ਦਰਜ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੈਂ? ਇਹਨੇ ਤਾਂ ਮਾੜਾ ਬੰਦਾ ਨੱਕ ਥੱਲੇ ਨੂੰ ਕੀਤਾ।” ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦੰਦ ਕੱਢੇ।

“ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਤੁਸੀਂ।” ਉਹਨੇ ਥੱਪੜ ਉੱਘਾਰਿਆ।

ਮੈਂ ਜੰਪਰ ਉਧੇੜ ਕੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਉਹ ਜਿੱਦਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜੰਪਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਉਸ 'ਚ ਰਚ ਗਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ 'ਚ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਠੀਕ ਐ। ਅੱਗੇ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੰਗਵਾਂ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ।” ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਹਟਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ, “ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਨੇ ਇਹਦੀ ਠੀਕ ਕਰਾਈ ਦੇ।”

“ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ ਤੁਸੀਂ। ਆਪੇ ਲੈ ਲਊਂ ਮੈਂ ਪਿੱਲੀ ਇੱਟ ਤੋਂ।”

ਉਹਨੇ ਵਟ ਖਾਧਾ, “ਪਿੱਲੀ ਇੱਟ? ਕਿਹੜੀ ਪਿੱਲੀ ਇੱਟ?”

ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਭਾਊ ਹੱਸਿਆ, “ਤੇਰੇ ਆਸ਼ਕ ਦਾ ਨਾਂਅ ਰੱਖਿਐ ਅਸੀਂ। ਉਹਦਾ ਰੰਗ ਪਿੱਲਾ ਤਾਂ ਹੈ? ਜੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੱਸ।”

“ਕੌਣ ਕਹਿੰਦਾ ਉਹ ਪਿੱਲੀ ਇੱਟ ਐ? ਇਕ ਨੁੱਕਰ ਨੂੰ ਭਰੀ ਉਹਦੀ। ਚੱਠੇ 'ਚੋਂ ਛਾਂਟੀ ਐ ਮੈਂ।”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, “ਹਾਂ! ਤੂੰ ਪੈਸੇ ਦੱਸ ਕਿੰਨੇ ਐਂ? ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਰਹੀ। ਮੇਰੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼, ਗੱਲ ਕਰ ਤੂੰ। ਇਕ ਪੈਸਾ ਨੂੰ ਲਵਾਇਆ ਕਦੇ ਮੈਂ ਉਹਤੋਂ ਆਵਦੇ 'ਤੇ।”

ਇਹਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ 'ਤੇ ਨਿਛਾਵਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਨਹੁੰ ਭਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕੋਲ਼ ਬਚਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ।

ਅਜੇ ਉਹਦਾ ਆਈ ਦਾ ਬਕੇਵਾਂ ਨਾ ਲਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕਮਰਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ। ਪੋਚਾ ਲਾਉਂਦੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਧੋਣ ਲਗਦੀ। ਪੱਗਾਂ, ਕੁੜਤੋ-ਪਜਾਮੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਧੋਂਦੀ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਾਰੀਆਂ 'ਚ ਉਹਨੇ ਸਿਰ੍ਹਾਣਿਆਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉਛਾੜ ਤੇ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਵੀ ਧੋ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਊ ਬਾਹਰ ਵਾਧਰੇ ਵਾਲੇ ਨਲਕੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬਾਲਟੀਆਂ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ਼ ਪਏ ਰਬੜ ਦੇ ਟੱਬ 'ਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਇਕ ਚੁਬਾਰੇ 'ਤੇ ਛੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ ਹੋਈ। ਮੈਲਾ ਪਾਣੀ ਉਥੇ ਡੁੱਲੀ ਜਾਂਦਾ।

ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੰਮ ਮੁਕਦੇ। ਉਹਦੀ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਗਾਉਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਕਿਸੇ 'ਓਪਰੇ' ਘਰੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਹਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕਮਰੇ 'ਚ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਰੁੱਖੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਕੰਧ ਵੱਲ ਝਾਕੀ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪਰ ਉਹਦਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਉੱਚਾ ਸੀ ਤੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਹਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਲਗਦੀ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਭਾਂਅ-ਭਾਂਅ ਕਰਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਪਈ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਾਣ ਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ।

ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਹ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ।

ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਜਾਣ ਵੇਲੇ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰਦੀ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆਪਣਾ 'ਕੁਝ' ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਭਾਊ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਹੁਣ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਭਾਊ ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਭਾਊ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਇਕੱਲਾ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੀਂਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਾਹੂ ਪੀਂਦਾ। ਉਹ ਕਮਰੇ 'ਚ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਆ ਕੇ

ਪੀਂਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਇਆ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਉਹਨੇ ਨਿੱਕੇ ਮੇਜ 'ਤੇ ਕੱਢ ਕੇ ਰੱਖੀ। ਅਲਮਾਰੀ 'ਚੋਂ ਆਪ ਹੀ ਗਿਲਾਸ ਚੁੱਕੇ। ਮੈਂ ਸਟੋਵ 'ਤੇ ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਸਾਹ 'ਚ ਗਿਲਾਸ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਗਿਲਾਸ ਫੜਾਉਂਦਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਇਹ ਹੀਰ ਦੀ ਬੇੜੀ 'ਚ ਵੀ ਹੁਣ ਵੱਟੇ ਪੈਣ ਆਲੇ ਐ। ਸਮਝ ਲੈ ਨਹੁੰ ਤੇ ਨਰੈਣ ਐਂ। ਸਮਝ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਕੀ ਕਰਾਂ।”

“ਉਹ ਕਿਵੇਂ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਇਹਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ। ਇਹ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਕੁੱਟਿਆ ਓਨ੍ਹਾਂ ਨੇ। ਇਹ ਹੱਡ ਵੀ ਤੁੜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਏਥੇ ਆਉਣੋਂ ਵੀ ਨੂੰ ਹਟਦੀ।”

ਉਹ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਸੀ। ਖਾਲੀ ਗਿਲਾਸ 'ਚ ਜਦੋਂ ਪੈਂਗ ਪਾਉਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਗਿਲਾਸ 'ਚ ਡੁਲ੍ਹਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੀ।

ਉਹ ਜਦੋਂ ਪੈਂਗ ਪੀ ਕੇ ਹਟਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੁਣ ਹੇਠਲੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਸਾਰੇ ਔਖੇ ਐ। ਲਗਦੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਗਲੀ ਆਲੇ ਵੀ 'ਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਉਣਗੇ ਏਥੇ।”

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਥਣੇ ਆਈ। ਅਸੀਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਦੋ ਸਨ। ਇਕ ਚਾਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਨ ਚੁਬਾਰੇ ਵਾਲੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਇੱਟ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖੀ ਹੁੰਦੀ।

ਕਮਰਾ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਚਾਬੀ ਚੁਕਦੀ। ਵਗਦੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰਕੇ ਜਿੰਦਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਲਾਈਟ ਜਗਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਸੀ। ਚਾਹ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੇ ਘਰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨੂੰ ਭਾਊ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਜਿਤਾਉਣੀ ਚਾਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਚ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆਵੇਗੀ। ਹੇਠਲੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਤੇ ਪਰਲੀ ਗਲੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਦੂ-ਦੂ ਕਰਦੇ ਆਉਣਗੇ। ਜੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਉਹਦੀ ਬੇ-ਇਜ਼ਤੀ ਕਰਨਗੇ। ਇਸੇ ਡਰੋਂ ਮੈਂ ਢੁਕਵਾਂ ਸਮਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਉੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਥਾ ਫੜਿਆ। ਮੇਰੇ ਵੰਨੀਓਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਹਾਏ! ਇਹ ਰੱਬ ਮੈਥੋਂ ਕਾਹਦੇ ਬਦਲੇ ਲਈ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਕੰਜਰ ਮੈਨੂੰ ਦਾਰੂ ਪੀ ਕੇ ਕੁੱਟਦੇ ਐ। ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਈ ਮੇਰੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਆਠਰਦੇ ਸੀ।

ਹੁਣ ਕੀ ਬਣੂ ਮੇਰਾ?”

ਉਹਨੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਹੱਥ ਚੁੱਕੇ ਤੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀ-ਬੈਠੀ ਨੇ ਲੱਤਾਂ ਨਿਸ਼ਾਲ ਲਈਆਂ ਤੇ ਹੱਥ ਉੱਚੇ ਕਰ-ਕਰ ਆਪਣੇ ਪੱਟ ਪਿੱਟਣ ਲੱਗੀ, “ਹਾਏ ਵੇ ਰੱਬਾ! ਏਹੋ ਜੀ ਜੂਨ ਦੇਣ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਚੱਕ ਈ ਲੈ ਮੈਨੂੰ। ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਤਪਣ ਨਾਲੋਂ ਖਹਿੜਾ ਤਾਂ ਛੁੱਟੂ। ਹਾਏ ਵੇ ਰੱਬਾ! ਕਿਹੜੇ ਭਾਂਡੇ ਪਵਾਂ ਮੈਂ...ਹਾਏ ਵੇ ਰੱਬਾ।”

ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਸੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ਬਦ ਗੁਆਚ ਗਏ ਸਨ।

ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਆਉਣਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਆਇਆ। ਉਹਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਉਹ ਆਪਸ 'ਚ ਬੋਲਦੇ ਰਹੇ। ਔਰਤ ਸਿਸਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਸ਼ੇਖੀਆਂ ਵੀ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਚੁੱਪ ਵੀ ਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸੌਣ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਈਟ ਨਹੀਂ ਬੁਝੀ।

ਉਹ ਸਾਝਰੇ ਉੱਠੀ। ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਏਨਾ ਸੰਦੇਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਟੋਵ ਚੱਲਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ।

ਬੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਿਆ, ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਉਦਾਸ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਏਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮਰਗ ਵਾਲੇ ਘਰੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹਾਇਆ। ਸੋਚਿਆ, ਮੈਂ ਜੋ ਰਾਤ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਪਰ ਮੈਥੋਂ ਉਹ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਓਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਲਾਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਤੰਬਰ ਦਾ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਹਫ਼ਤਾ ਸੀ।

ਸੂਰਜ ਛਿਪਦਾ। ਰਾਤ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਹਲਕਾ-ਹਲਕਾ ਸੀਤ ਹੋਣ ਲਗਦਾ।

ਰਾਤ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੁੰਦਾ। ਠੰਡ ਪਸਰਨ ਲਗਦੀ।

ਤੜਕੇ ਸੂਰਜ ਫੇਰ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਦਿਨ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਫੇਰ ਤਪਣ ਲਗਦਾ।

ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢਣ ਜੋਗਰਾ ਮਸਾਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਥਣ ਦਾ ਮੂੰਹਾਂ ਉਹਨੂੰ ਫੇਰ ਠਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ।

ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕੋਟ-ਪੈਂਟਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧਣ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਚੁਬਾਰਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਦੀਆਂ 'ਚ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਸੌਣ 'ਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਆਉਂਦਾ। ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।...ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਉਸਦੀ ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ

ਹੈ।

ਬਦਲੀ ਕਿੱਥੇ ਹੋਈ? ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜ ਹੀ ਨਾ ਪਈ।

*

...ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਡੀਲ-ਡੌਲ 'ਚ ਕਾਫੀ ਫਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਗੁੱਟ ਫੜਿਆ। ਗੇਟ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, 'ਮੈਨੂੰ ਬਰਨਾਲੇ ਆ ਕੇ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਐ। ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਤੇਰੀ ਪੂਰੀ ਮੰਨਦੇ। ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਰੀ ਐ ਫੇਰ ਵੀ। ਸਿਟੀ ਥਾਣੇ ਦੀ ਬਦਲੀ ਕਰਾ ਦੇ ਮੇਰੀ। 'ਸਾਨ ਨੂੰ ਭੁਲਦਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੇਰਾ। ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਪਾਣੀ ਭਰਾ ਲਈ ਭਾਵੇਂ। ਸਿਟੀ 'ਚ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਬਣਦੇ ਐ। ਓਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਵੀ ਹੱਥ ਝਾੜੂ ਤੈਨੂੰ।'

“ਚੱਲ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਛੱਡ। ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਸਾਡਾ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਈ ਰਹਿੰਦੇ।...ਪਰ ਤੇਰੀ ਉਹ ਮਸ਼ੂਕ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਐ? ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕਿੱਥੇ ਐ ਉਹ?”

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਭਵੰਤਰਿਆ। ਮਨ 'ਤੇ ਭਾਰ ਪਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਅੱਛਾ-ਅੱਛਾ ਤੂੰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ?”

“ਹਾਂ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਉਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਮਿਲੀ ਨੂੰ ਕਦੇ। ਤਪੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਈ ਮੇਰੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਘਰੇ ਵੀ ਖ਼ਾਸਾ ਰੋਲਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਫੇਰ ਵੀ ਨਾ ਹਟੀ ਆਉਣੋਂ। ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਕਿਤੇ ਰਾਤ ਕਟਦੇ। ਕਦੇ ਕਿਤੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਸੋਚਿਆ ਕੀ ਪਿਆ ਏਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ 'ਚ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ-ਕੀ ਬੋਲ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੁੜ ਕੇ ਨੂੰ ਆਈ।”

ਉਹ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਫੇਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਫੇਰ ਉਹਦੇ ਘਰਵਾਲੇ ਨੇ ਛੱਡ 'ਤੀ ਸੀ ਉਹ...ਕਈ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਪਤਾ ਲੱਗਿਐ ਲੁਧਿਆਣੇ ਐ ਕਿਸੇ ਡਰਾਈਵਰ ਕੋਲ਼। ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਐ ਦੋਵੇਂ।”

ਫੇਰ ਉਹ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਪਰ ਮੰਨ ਗਏ ਪਤੰਦਰਾ ਤੈਨੂੰ ਵੀ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖੀ ਬੈਠੇ। ਜੁੱਗੜੇ ਬੀਤ ਗਏ ਏਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ।”

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਫੇਰ ਆਨੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਇਆ, “ਹੁਣ ਬਦਲੀ ਦੱਸ ਕਦੋਂ ਕਰਵਾਉਣੀ ਐਂ। ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਬਣ ਜਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਜਵਾਕ ਵੱਡੇ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਤੈਨੂੰ ਪਤੈਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕੋਰਸ ਕਰਾਉਣੇ ਕਿਹੜਾ ਸੌਖੇ ਐ।”

ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਰਸਰੀ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹਲੂਣਾ ਦਿੱਤਾ, “ਤੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲ਼ਾ ਈ ਰਿਹਾ ਨਾ। ਕਦੇ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਤਾਂ ਪੁੱਛਦਾ ਜਾ ਕੇ। ਸਾਹ ਨੂੰ ਸੀ ਭਰਦੀ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ।”

ਉਹ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਿਆ, “ਹੁਣ ਉਹਦੇ 'ਚ ਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਮਿਲਣ ਆਲ਼ਾ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਐਂ। ਜੁਆਕਾਂ ਤੋਂ ਸੌ-ਸੌ ਪਰਦੇ ਰੱਖਣੇ ਪੈਂਦੇ

ਐ...ਪਰ ਜੇ ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦੈ, ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਆਇਆ ਕਰੀਂ। ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਰਾ ਆਉਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਜਾ ਕੇ। ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਕੰਮ ਈ ਦਸਦੇ ਐ ਹੁਣ ਤਾਂ... ਪਰ ਤੂੰ ਬਦਲੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸ। ਕਦੋਂ ਕਰਾਉਣੀ ਐ?”

ਉਹ ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਜਸਵੰਤ ਯਾਦ ਆਇਆ।

ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਤਪੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਸਾਈਡ-ਕਮਰੇ 'ਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਹੇ ਸੀ। ਓਦਣ ਉਹ ਨਾ ਬਹੁਤਾ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

ਸਰਦੀਆਂ ਉੱਤਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਉਨਾਭੀ ਸਵੈਟਰ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਉੱਚਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਕਾਫੀ ਭੀੜਾ ਵੀ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਬਾਲੀਆਂ ਸਾਹਿਬ! ਇਹ ਸਵੈਟਰ ਤੁਹਾਡੇ ਮੇਚ ਦਾ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਹੁਣ। ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿਓ। ਜਮਾਂ ਮੇਚ ਆਉ ਮੇਰੇ। ਕਿਉਂ ਧੱਕਾ ਕਰੀ ਜਾਨਿਓ ਏਹਦੇ ਨਾਲ਼?”

ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਇਹ ਸਵੈਟਰ ਓਸ 'ਕੁੜੀ' ਨੇ ਘਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਚੋਰੀਓ ਕਿਸੇ ਸਹੇਲੀ ਦੇ ਘਰੇ ਦੀਵਾ ਬਾਲ਼ ਕੇ ਬੁਣਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਹਰੇਕ ਧਾਗੇ 'ਚ ਰਲ਼ੀ ਹੋਈ ਐ, ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਐ। ਇਹ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਐ...ਪਰ ਜੇ ਸਵੈਟਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੂੰ ਇੱਕ-ਦੋ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮੰਗੇ ਹੁੰਦੇ। ਹੱਸ ਕੇ ਤੇਰੇ ਨਾਂ ਲਵਾ ਦਿੰਦਾ। ਪਰ ਕਾਲਜਾ ਵੱਢ ਕੇ ਦੇਣਾ ਔਖੈ।”

ਕਮਰੇ 'ਚ ਚੁੱਪ ਪਸਰ ਗਈ।

ਮੈਂ ਫੇਰ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਏਨੇ ਵਾਰ ਮਿਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਸੈਂਕੜੇ ਗੱਲਾਂ ਓਹਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਨੇ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

...ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਤੂੰ ਕਦੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ਼ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਆਈਂ। ਗੱਲ ਕਰਵਾ ਦਿਉ ਮੈਂ ਤੇਰੀ।”

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਏਨੀ ਨੀਵੀਂ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਅੰਬਰ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਕੇ ਪਲ-ਛਿਣ 'ਚ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ 'ਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਨੇ ਫੇਰ ਚੁੱਪ ਤੋੜੀ, “ਫੇਰ ਕਦੋਂ ਮਿਲੇਂਗਾ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਨੂੰ?”

ਮੈਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰੀ। ਹੋਰਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਕੂਟਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਗੁੱਟ ਛੁਡਾਇਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਛਡਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੀ

ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਤਾਂ ਦੇਹ ਫੇਰ। ਕਦੋਂ ਆਵਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ? ਜੇ ਕੋਈ ਚਾਰ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਝਾਕ ਐ, ਓਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦੇ। ਪਰ ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਲਾ ਦੇ।”

ਮੈਂ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਈ, “ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਕਿਤੇ ਰਹੀ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਐ?”

ਉਹ ਇਕਦਮ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ।

ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਉਹਦੇ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ ਹੋਵੇ।

ਸੈਂਕੜੇ ਬਨਾਮ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ

ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ।

ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਪੱਤਝੜ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੱਪੜੇ ਕਟਦਿਆਂ, ਸਿਉਂਦਿਆਂ ਐਤਵਾਰ ਮਸਾਂ ਆਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਬਰਨਾਲੇ, ਕਦੇ ਬਠਿੰਡੇ, ਕਦੇ ਰਾਮਪੁਰੇ, ਕਦੇ ਪਟਿਆਲੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਤਪਾ ਮੰਡੀ ਦੀ ਖ਼ਸਤਾ ਹਾਲਤ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਤਾਕੀ 'ਚ ਫ਼ਿਲਮ ਵੇਖਦਾ। ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਲੰਘਦੇ। ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਫੇਰ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਝੰਜਟ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ।

ਤਪੇ ਸਕੂਲ ਰੋਡ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਿਲਾਈ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਕਾਰੀਗਰ ਵੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਚੇਲੇ ਵੀ। ਤੜਕੇ ਕਦੋਂ ਉੱਠਣਾ ਹੈ? ਦੁਕਾਨ ਕਦੋਂ ਬੰਦ ਕਰਨੀ ਹੈ? ਇਹ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਰਦੀ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਕੰਮ ਵਧੀ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਡੀ ਨੀਂਦ ਘਟਦੀ। ਕੰਮ ਕੁੱਝ ਘਟਦਾ। ਨੀਂਦ ਵਧਦੀ। ਗਾਹਕ ਆਉਂਦੇ। ਅਣ-ਸਿਉਂਤੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇਈ ਜਾਂਦੇ। ਸਿਉਂਤੇ ਲਈ ਜਾਂਦੇ। ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਮੈਂ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦਾ। ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਪੇਸ਼ਗੀ ਪੈਸੇ ਫੜੀ ਜਾਂਦੇ। ਲਏ ਪੈਸੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਤਿਆਂ 'ਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦਾ। ਆਥਣੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦਾ ਬਣਿਆ ਕੰਮ ਲਿਖਾਉਂਦੇ।

ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਰੋਡੀਓ ਚਲਦਾ। ਇਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਫ਼ਿਲਮੀ ਗੀਤ ਬੰਦ ਹੁੰਦੇ। ਵਿਵੇਕ ਕੋਈ ਹੋਰ ਫ਼ਿਲਮੀ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਭਾਲਦਾ। ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਸੀਂ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਦੀ ਆਥਣ ਹੁੰਦੀ। ਛੇ ਕੁ ਵਜੇ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਆਖ਼ਰੀ ਕੱਪੜੇ ਹੁੰਦੇ। ਕਾਰੀਗਰ ਹਥਲਾ ਨਗ ਪ੍ਰੈਸ ਕਰਕੇ ਹੋਂਗਰ 'ਚ ਟੰਗ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਂ ਹਿਸਾਬ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ ਪੈਸੇ ਦੇਈ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਕਦੇ ਉਧਾਰ ਬਹੁਤਾ ਪੈਂਦਾ। ਆਉਂਦੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਹੁੰਦਾ।

ਫ਼ਿਲਮ ਵੇਖਣ ਸਾਰੇ ਕਾਰੀਗਰ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਬਰਨਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਮੈਂ ਬਠਿੰਡੇ ਜਾਂਦਾ। ਗੋਨਿਆਣਾ ਰੋਡ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਨੇਮੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨਵੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ। ਲੱਗੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਚ ਆਉਂਦੇ। ਦੋ ਅਖ਼ਬਾਰ ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ।

ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਜੇ ਕੰਮ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ।

ਮੈਨੂੰ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਮਾਈ ਸੀ। ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਦਾ ਮੂੰਹਾਂ ਅਜੇ ਬਣਿਆ

ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੀ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਲਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੁੱਟ ਰਿਹਾ। ਫਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆ ਸੀ, ਘਟੀਆ ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖਣੀਆਂ ਮੈਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੇ ਗੀਤ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਫਿਲਮ ਵੱਧ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀ।

‘ਕਭੀ-ਕਭੀ’ ਫਿਲਮ ਦਿੱਲੀ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਮੇਰੇ ਭਣੇਈਏ ਗੁਰਚਰਨ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਕੰਮ ਸਿਖਦਾ ਸੀ। ਪਹਾੜ ਗੰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਫਿਲਮ ਦੇ ਵਾਰ ਵੇਖੀ। ਮਨ ਭਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀਓਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ।

ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਲਮਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਫੌਜ ‘ਚੋਂ ਛੁੱਟੀ ਆਇਆ। ਹੋਰਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਇਕ ਰੇਡੀਓ ਵੀ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਹ ਏਰੀਅਲ ‘ਤੇ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਬਾਂਸ ਦੀ ਸੋਟੀ ਅਸੀਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਜੰਗਲੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ। ਉਹਦੇ ‘ਤੇ ਤਾਰ ਲਾਈ। ਰੇਡੀਓ ‘ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ ਵੀ ਚਲਦੇ ਤੇ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤ ਵੀ।

ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ‘ਚ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ। ਰੇਡੀਓ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਾਰਾ ਘਰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ।

ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੁਣਨ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤ ਚਲਦੇ। ਉਹ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤ ਬਚਪਨ ‘ਚ ਹੀ ਚੰਗੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ‘ਹੁਏ ਹਮ ਜਿਨ ਕੇ ਲੀਏ ਬਰਬਾਦ, ਵੋਹ ਚਾਹੇ ਹਮ ਕੋ ਕਰੇ ਨਾ ਯਾਦ’, ‘ਮੇਰਾ ਮਨ ਡੋਲੇ, ਮੇਰਾ ਤਨ ਡੋਲੇ’, ‘ਤੇਰੇ ਮਨ ਕੀ ਗੰਗਾ’, ‘ਏਕ ਥਾ ਗੁਲ ਔਰ ਏਕ ਥੀ ਬੁਲਬੁਲ’ ਇਹ ਗੀਤ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਮੈਂ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਨ ਗਿਆ, ਖੇਤ ਕੱਖ ਖੇਤਣ ਗਿਆ, ਆਗ ਘੜਨ ਗਿਆ, ਭਗਤਲ ਖੇਤਣ ਗਿਆ, ਟਿੱਬਿਆਂ ਤੋਂ ਬੂਈਆਂ ਪੁੱਟਣ ਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਸੱਲਰੇ ਵੱਢਣ ਗਿਆ ਗਾਉਂਦਾ।

ਫਿਲਮੀ ਗੀਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਲਦੇ। ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਬੜਾ ਰੌਚਿਕ ਲਗਦਾ। ਘਰੇ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ‘ਤੇ ਗੀਤ ਹੁੰਦਾ। ਹਥਲਾ ਖਪਰਾ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਸੱਲਰੇ ਵੱਢ-ਵੱਢ ਢੇਰ ਲਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਆਥਣ ਤੱਕ ਕਈ-ਕਈ ਗੋੜੇ ਲਾ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਢੇ ਸੱਲਰੇ ਮਸਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ। ਆਗ ਘੜਨ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਨਿੱਖੜਵੀਂ ਭਰੀ ਘੜਨ ਲਗਦਾ। ਗੀਤ ਗਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਘੜੇ ਆਗਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੀ ਜਾਂਦੇ।

ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਫਿਲਮੀ ਕਹਾਣੀ ਆਉਂਦੀ, ਜਿਹੜੀ

ਮਸਾਂ ਘੰਟਾ ਕੁ ਚਲਦੀ। ਉਹਦੇ ਗੀਤ ਵੀ ਛੋਟੇ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਵੀ ਕੱਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਬੜੀ ਲਗਦੀ। ਮਨ ‘ਚ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਦੀ ਧੂਹ ਪੈਂਦੀ। ਸਮਾਂ ਹਵਾ ‘ਚ ਮੀਂਹ ਵਾਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਭੱਜਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾਸ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਘਰਵਾਲੀ ਬਿਮਲਾ ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਰੋਣਕੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾਸ ਤੇ ਬਿਮਲਾ ਬਰਨਾਲੇ ਗਏ। ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਆਥਣੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆਏ। ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਕਹਿੰਦੀ, “ਐਨੇ ਦਿਨ ਕਿਉਂ ਲਾਏ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਓਥੇ? ਐਹੇ ਜੇ ਕੀ ਜੀਵੀਕੰਦ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਸੱਸ ਤੈਨੂੰ?”

ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, “ਜੀਵੀਕੰਦ ਤਾਂ ਕਾਹਦੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਣੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਘਰੋਂ ਤਾਂ ਤੜਕੇ ਈ ਆ ਗੇ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਫਿਲਮ ‘ਚ ਲੈ ਵੜਿਆ।”

ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੀ। ਕਹਿੰਦੀ, “ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਆਈ ਐਨੇ ਬੰਦਿਆਂ ‘ਚ ਫਿਲਮ ਵੇਖਦੀ ਨੂੰ? ਹਰਾਂਬੜ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦੀ।”

ਉਹ ਮੂਹਰੋਂ ਹੱਸੀ, “ਓਥੇ ਮੈਂ ‘ਕੱਲੀ ਬੋੜਾ ਸੀ। ਲਾਲੇ ਵੀ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਸੀ ਆਵਦੀਆਂ ਬਹੁਆਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ।”

“ਨੂੰ ਫੋਟ! ਸ਼ਰਮ ਈ ਨੂੰ ਰਹੀ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ। ਜਹੇ ਜਾ ਸ਼ਹਿਰੀਏ ਗੰਦ-ਮੰਦ ਆਪ ਵੇਖਦੇ ਐ। ਓਹੀ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮਰਨ ‘ਤੇ ਆਈ ਪਈ ਐ ਜਮਾਂ ਦੁਨੀਆਂ।”

ਮੈਂ ਬਿਮਲਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਭਾਬੀ! ਫਿਲਮ ਕਹੇ ਜੀ ਹੁੰਦੀ ਐ?”

ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, “ਵਧੀਆ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਐਂ ਲਗਦੇ ਜਿਵੇਂ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਬੰਦੇ ਤੁਰੇ-ਫਿਰਦੇ ਹੋਣ। ਰੇਡੀਓ ‘ਤੇ ਗੀਤ ਸੁਣਦੇ ਆਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਗੀਤ ਈ ਲਗਦੇ। ਓਥੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੰਦੇ ਨਚਦੇ ਵੀ ਐ। ਫਿਲਮ ‘ਚ ਮੀਂਹ ਵੀ ਪੈਂਦੇ ਐ। ਨੂਰੀਆਂ ਵੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਉੱਚੇ-ਉੱਚੇ ਪਹਾੜ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਬੰਦੇ ਮਰਦੇ ਜੰਮਦੇ ਵੀ ਐ ਫਿਲਮਾਂ ‘ਚ।”

ਮੇਰੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਪਿੰਡ ਲੰਘਦੀਆਂ। ਸਾਡੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ‘ਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਨਕੇ ਗੁਹਾਟੀ ਸਨ। ਕੇਰਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਉਥੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਨਾਲ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ। ਫੌਜ ‘ਚ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪਿਉ ਨੇ ਇਹ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਤੇ ਮੁਖਤਿਆਰਾ ਬਠਿੰਡੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਗਿਆਨੋ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ-ਦੋ ਦਿਨ ਲਾ ਕੇ ਆਉਂਦੇ। ਆ ਕੇ ਉਹ ਵੇਖੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ‘ਚ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਦੇ ਬੀਜ ਹਰੇ ਹੁੰਦੇ।

ਮੈਂ ਪੰਜਵੀਂ ਕੀਤੀ। ਛੇਵੀਂ ‘ਚ ਆਰੀਆ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ‘ਚ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾ ਲੱਗਿਆ। ਤਪੇ ਢਿੱਲਵਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ‘ਤੇ ਇਹ ਸਕੂਲ ਸੀ।

ਅੱਧੀ ਛੁੱਟੀ ਹੁੰਦੀ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਜੁਆਕ ਸਕੂਲ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਜੁਆਕ ਵੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗਦੇ। ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਪਵਨ, ਤਰਸੇਮ ਤੇ ਕੁੱਕੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬਠਿੰਡੇ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਬਰਨਾਲੇ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਮਨੋਜ ਕੁਮਾਰ, ਰਾਜੇਸ਼ ਖੰਨਾ, ਹੇਮਾ ਮਾਲਿਨੀ, ਪ੍ਰਾਣ, ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਥ, ਆਸ਼ਾ ਪਾਰਿਖ ਦੇ ਨਾਂ ਆਉਂਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਣ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅੱਗ 'ਤੇ ਤੇਲ ਪਾਉਂਦੀਆਂ।

ਮੇਰੇ ਤਾਏ ਦਾ ਪੁੱਤ ਗੁਰਨਾਮ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਭੂਰਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਦਾ ਮੋਕਲਾ ਸੀ। ਅਕਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਪਰ ਪੜ੍ਹਾਈ 'ਚ ਬਹੁਤਾ ਮਨ ਨਾ ਲਾਉਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਜੋ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ, ਉਹ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ।

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬਰਨਾਲੇ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਠੀਕ ਐ। ਜਦੋਂ ਕਹੇਗਾ, ਚਲੇ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੀ ਐ। ਰੋਜ਼ ਈ ਆਈਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਨਾ ਆਵਾਂਗੇ, ਕਿਹੜਾ ਫਾਹਾ ਪੈਂਦੈ।”

ਇਕ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਫੀਸ ਭਰਦੇ-ਇਕ-ਇਕ ਰੁਪਿਆ। ਦਸ ਤਾਰੀਖ ਤੱਕ ਬਿਨਾਂ ਜੁਰਮਾਨੇ ਉੱਥੇ ਫੀਸ ਭਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਅਸੀਂ ਘਰੋਂ ਫੀਸ ਲਈ। ਸੋਚਿਆ ਦਸ ਤਾਰੀਖ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਫੀਸ ਭਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਫਿਲਮ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖੀਏ।

ਭੂਰਾ ਤੁਰ ਕੇ ਸਕੂਲ ਆਉਂਦਾ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਰਾਹ 'ਚ ਮਿਲਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਬਹਾ ਲੈਂਦਾ। ਅਸੀਂ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਟੱਕਰ ਜਾਂਦਾ।

ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਚਾਹ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਬਸਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਉਥੇ ਹੀ ਬਹਿ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਬਰਨਾਲੇ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾ ਲਿਆ।

ਤਪੇ ਤੋਂ ਹੰਡਿਆਇਆ ਚੌਦਾਂ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੀ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਾਰ ਸਾਈਕਲ ਉਹਨੇ ਚਲਾਇਆ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ। ਸਿਆਲ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਜੋਰ ਲਗਦਾ। ਸਰੀਰ ਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਠੰਡ ਲੱਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਸਾਨੂੰ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਬਰਨਾਲੇ ਸਿਨੇਮਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕੋਲ ਹੈ।

ਹੰਡਿਆਏ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਬਰਨਾਲੇ ਵਾਲੇ ਚੌਕ 'ਚ ਆਏ। ਮਨ 'ਚ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਦਾ ਚਾਅ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਿਨੇਮਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਫਿਲਮ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲੇਗੀ? ਅੱਧਾ ਟਾਈਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ?

ਅਸੀਂ ਬਰਨਾਲੇ ਚੌਕ 'ਚ ਆਏ। ਸੜਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਬੰਦੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ।

ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਖਾਕੀ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਰੋਅਬ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਨੇੜੇ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਭੂਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਾਡਾ ਸਾਈਕਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੂਰੇ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਤੋਂ ਉਤਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

“ਸਾਈਕਲ ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਲਾ।” ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਭੂਰੇ ਨੇ ਸਾਈਕਲ ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਅਗਲੇ ਚੱਕੇ ਦੇ ਚਿਮਟੇ ਦੇ ਉਤਲੇ ਪਾਸੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਟੋਕਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਵਾਇਆ ਤੁਸੀਂ?”

“ਕਿਹੜਾ ਟੋਕਨ?” ਭੂਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਇਹ ਸੜਕਾਂ ਬੋਡੇ ਪਿਉ ਦੀਆਂ ਨੇ? ਏਹ 'ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲਗਦੇ ਐ। ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ ਸਾਲ ਦੇ। ਮੇਲੇ 'ਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਏ ਬਈ ਵੇਖਣ ਦਾ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ।”

ਅਸੀਂ ਭਵੰਤਰੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਕਿਵੇਂ ਛੁਡਵਾਈਏ। ਜੇ ਟੋਕਨ ਦਿੰਦੇ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਵਾ ਰੁਪਿਆ ਬਚਣਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਫਿਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖ ਸਕਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਚੁੱਪ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਰਲਾ ਬੰਦਾ ਬੋਲਿਆ, “ਪੈਸੇ ਕੱਢੋ ਛੇਤੀ ਜੇ ਕੱਢਣੇ ਐ ਤਾਂ। ਨਹੀਂ ਕੱਢਣੇ ਅਸੀਂ ਸਾਈਕਲ ਫੜ ਕੇ ਰੱਖ ਲਾਂ ਗੇ। ਜਿੰਦੇ ਪੈਸੇ ਹੋਏ, ਓਦੋਂ ਲੈ ਜਿਓ ਆ ਕੇ।” ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨੇ ਹੈਂਡਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ।

ਸਾਈਕਲ ਮੇਰਾ ਸੀ। ਭੂਰਾ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਨਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ। ਅਖੀਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਟੋਕਨ ਲਵਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਕੱਢ ਕੇ ਫੜਾਇਆ। ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਟੋਕਨ ਲਾ ਕੇ ਚੁਆਨੀ ਮੈਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਧਰਤੀ ਨਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਪਰੇਗੀ? ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਟੋਕਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਪੈਸੇ ਘੱਟ ਸਨ। ਸਿਨੇਮੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਅਖੀਰ ਭੂਰਾ ਬੋਲਿਆ, “ਚਲ ਫੇਰ ਆ ਜਾਂ ਗੇ ਕਦੇ। ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਟੋਕਨ ਲਾਉਣਾ ਸੀ ਲਾ 'ਤਾ। ਹੁਣ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਠਿੱਠ ਕਰਨਗੇ। ਫਾਹਾ ਵੱਢਿਆ ਗਿਆ।”

ਭੂਰੇ ਨੇ ਗੱਲ ਮਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਾਈ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਡਿੱਗਣ ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਸੂਤਿਆ ਗਿਆ। ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਜਾਣ-

ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਡੰਗ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਮੇਰੀ ਨਾੜ-ਨਾੜ ਪੱਛੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਨ 'ਚ ਹੱਡਾਂਹੜੀ 'ਚ ਮੁਰਦਾਰ 'ਤੇ ਗਿਰਝਾਂ ਆਉਣ ਵਾਂਗ ਪਤਾ ਨੂੰ ਏਨੀ ਉਦਾਸੀ ਕਿੱਧਰੋਂ ਆ ਗਈ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਰੋਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਭੂਰਾ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਜ਼ਹਿਰ ਪੀਣਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ।

ਸੂਏ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਚਾਹ ਵਾਲਾ ਖੋਖਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਭੂਰੇ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਈਕਲ ਕੋਲ ਛੱਡ ਕੇ ਖੋਖੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਉਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਮਨ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਭਰ ਕੇ ਉਛਲਿਆ...ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਹੌਲਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਆਇਆ। ਭੂਰੇ ਨੇ ਤੀਵੀਂ ਤੋਂ ਚਾਹ ਬਣਵਾ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜੇ ਗਿਲਾਸ 'ਚੋਂ ਉਹ ਬੇ-ਸਬਰੀ ਨਾਲ ਘੁੱਟਾਂ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਿਆ, ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਵਾਟ ਦੁੱਗਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ ਮੈਂ ਮਾਨਸਾ ਵੇਖੀ। ਮੇਰਾ ਭਣੇਈਆ ਗੁਰਚਰਨ ਆਪ ਵੀ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਜਾਂਦਾ। ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਦੂਜਾ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਣ ਵਾਲਾ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਵੀ। ਸਾਨੂੰ ਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਜਾਂਦੇ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਭਣੇਈਏ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਉਹ ਬੁੜਕਿਆ, “ਸਾਲਿਆ ਅਜੇ ਤੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਚੁੰਘਣੀ ਤਾਂ ਨਿਕਲੀ ਨੂੰ। ਹੁਣੇ ਫਿਰਦੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ। ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਕਿੰਨੇ ਮੁੰਡੇ ਵਿਗੜੇ ਫਿਰਦੇ ਐ ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਕੇ? ਚੋਰੀਆਂ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਕਈ ਤਾਂ।”

ਉਹਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ, ਛਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਦਾ, ਇਕਦਮ ਪ੍ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਉਹ ਜੀਭ ਨੂੰ ਦੰਦਾਂ 'ਚ ਲੈ ਕੇ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਥੱਪੜ ਮਾਰਦਾ। ਕੰਨ ਖਾਸਾ-ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਦੁਖਣੋਂ ਨਾ ਹਟਦਾ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਮੱਖਣ ਮਾਨਸਾ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਭਣੇਈਏ ਤੇ ਉਹਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿਨੇਮੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਮੱਖਣ ਮੇਰਾ ਪੱਖ ਪੂਰੇਗਾ ਜਾਂ ਮੇਰਾ ਭਣੇਈਆ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਸ਼ਰਮ ਮੰਨੇਗਾ। ਪਰ ਮੱਖਣ ਚੁੱਪ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਇਉਂ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣਾ ਮੈਨੂੰ ਚੁਭ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਰ ਮੇਰੇ ਭਣੇਈਏ ਨੇ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਗੋਂ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ! ਤੜਕੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਟਾਂ ਦੇਣ ਆਲੀਆਂ ਨੇ। ਆਹ ਪਈਐਂ ਦੋਵੇਂ ਕੱਟੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਉਂ ਕੇ ਰੱਖੀਂ। ਪਰ ਜੇ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬਾਹਲਾ ਜੀਅ ਕਰਦੇ, ਐਥੇ ਈ ਵਿਖਾ ਦਿੰਨਾ। ਦੱਸ ਕਿਹੜੀ ਦੇਖਣੀ ਐਂ? ਟਿਕਟ ਲੈਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਣੀ।” ਉਹਦਾ ਥੱਪੜ ਉੱਘਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਜੀਭ

ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਦੰਦਾਂ 'ਚ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੱਖਣ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਦੰਦ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਚਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਬੁਰਾ ਲੱਗਿਆ। ਗੁਰਚਰਨ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਏਹਦੇ 'ਚ ਹਾਸੇ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸੀ?

ਗੁਰਚਰਨ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੇਰੀ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਰ ਟੱਪੇ, ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵਗਣ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਡੱਬੀਦਾਰ ਬੁਸ਼ਰਟ ਵੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਡੁੱਲ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਕਦੇ ਏਨਾ ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਸੋਚਣ ਲੱਗਿਆ, ਮੇਰਾ ਭਣੇਈਆ ਤਾਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਸੀ। ਮੱਖਣ ਨੂੰ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਭਾਈ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਕੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਭਾਈਪਣੇ ਦੀ ਅਪਣਤ 'ਚ ਹੀ ਮੈਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਖੜ੍ਹਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦਿਸਿਆ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਏਨਾ ਬੇ-ਕਿਰਕ ਹੈ। ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕੀ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਇਹੋ ਜੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ!

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਚ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਪਸਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੋ ਜਿਹਾ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਟਿੱਬੇ ਆਲੇ ਖੇਤ 'ਚ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਦਿਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਨੇਰੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਤੇਜ਼ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਕਾਲੀਆਂ ਵੀ। ਅਸੀਂ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਵੇਖਦੇ। ਦਿਸਣੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦਾ। ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲਗਦਾ। ਮੱਝਾਂ ਕਿੱਧਰ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੇ।

ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਵਗੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦੇਬੋ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਨਲਕੇ ਮੂਹਰੇ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਬੁਸ਼ਰਟ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਮਨ 'ਚ ਕਾਲੀਆਂ ਹਨ੍ਹੇਰੀਆਂ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਗਏ ਮੇਰੇ ਭਣੇਈਏ ਤੇ ਮੱਖਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਖੇਤ ਆਲੀ ਕਾਲੀ ਹਨ੍ਹੇਰੀ 'ਚ ਜਗਦੇ ਦੀਵਿਆਂ ਵਰਗੇ ਲਗਦੇ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਇਕਦਮ ਉੱਛਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਭੁੱਬ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਅੱਖਾਂ ਫਲਕਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਮਨ 'ਚ ਆਈ ਕਾਲੀ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਗਦੇ ਦੀਵੇ ਕਦੋਂ ਅੱਖਰ ਬਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਆ ਗਏ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੀਵੇ ਬਲਦੇ ਨੇ,

ਇਕ ਪਾਸੇ ਘੁੱਪ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਆਏ। ਮੈਂ ਜਾਗਦਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੱਖਣ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਨਾ ਪਿੰਡ ਆਉਣ ਨੂੰ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਆਇਆ ਸੀ, ਓਵੇਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਪਿੰਡ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਉਹ ਕਰਨ ਕੀ ਆਇਆ ਸੀ? ਖਾਸਾ ਖੋਲ ਕੇ ਵੀ ਕੁਝ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਿਆ।

ਗੁਰਚਰਨ ਰੋਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਤੜਕੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਜਗਾਉਂਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ-ਦੋ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ। ਮੈਂ ਨਾ ਉੱਠਦਾ, ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਰਜਾਈ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰਦਾ। ਮੈਂ ਉਭੜਵਾਹਿਆ ਉੱਠਦਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਚੱਲ! ਉੱਠ ਕੇ ਚਾਹ ਬਣਾ। ਪੱਤੀ ਖਾਸੀ ਪਾਈ। ਉਬਾਲਾ ਪੂਰਾ ਦਿਆ ਕਰ। ਜੱਖਣਾ ਵੱਢ ਕੇ ਧਰ ਦਿੰਨੇ ਚਾਹ ਦੀ। ਦੁੱਧ ਹੱਥ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪਾਇਆ ਕਰ।”

ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਗੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਘਰੇ ਵੀ ਤੇ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਵੀ। ਮੇਰੀ ਚੁੱਪ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰਚਰਨ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਗਿਆ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰੇ ਝੋਲਾ ਧਰ ਕੇ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਉਹ ਭੜਕੇਗਾ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।

ਮਾਨਸਾ ਦੇ ਸਿਨੇਮੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਰਿਕਸ਼ੇ ਸਿਨੇਮੇ 'ਚ ਲੱਗੀ ਫਿਲਮ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਕਰਦੇ। ਇਕ-ਦੋ ਟੱਪੇ ਗੀਤ ਦੇ ਚਲਦੇ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਰਿਕਸ਼ੇ 'ਚ ਬੈਠਾ ਬੰਦਾ ਲੱਗੀ ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਾਂ ਦਸਦਾ ਤੇ ਸਿਨੇਮੇ ਦਾ ਵੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਰਿਕਸ਼ਾ ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ। ਫਿਲਮ ਦਾ ਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰਾ ਭਣੋਈਆ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੁਣ ਲੱਗੀ ਐ ਤੈਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਆਲੀ ਫਿਲਮ। ਇਹਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਵੇਖ ਲਏ। ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕੋਈ ਗੰਦ-ਮੰਦ ਨਹੀਂ ਉਹਦੇ 'ਚ। ਵਧੀਆ ਫਿਲਮ ਦਸਦੇ ਐ।”

ਮਾਨਸਾ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਿਨੇਮੇ 'ਚ ‘ਦੁਖ ਭੰਜਨ ਤੇਰਾ ਨਾਮ’ ਫਿਲਮ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਬੀਬੀ ਰਜਨੀ ਦੀ ਹੋਣੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਹੀ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ। ਫਿਲਮ ਵੇਖਦੇ-ਵੇਖਦੇ ਮੈਨੂੰ ਟੋਕਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਯਾਦ ਆਏ ਤੇ ਭੂਰਾ ਵੀ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਮੁੜੇ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖੀ ਫਿਲਮ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਘਰ ਦੀ ਓਹੀ ਬੈਠਕ ਸੀ। ਓਹੀ ਤੂਤ ਵਾਲਾ ਵਿਹੜਾ। ਓਹੀ ਮੱਝ ਵਾਲਾ ਵਰਾਂਡਾ। ਪਰ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰਾਤ-ਰਾਤ ਘਰ ਕਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।

ਮੇਰੇ ਭਣੋਈਏ ਦਾ ਹੱਥ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂਦਾ। ਹੱਥ ਮੇਰਾ ਉਹਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਸੀ।

ਦਿਨ ਛਿਪਦਾ।

ਭਜਨ ਦੇ ਚੇਲੇ ਨੌਟ੍ਹਾ ਤੇ ਚੇਤਾ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਰੇਹੜੀ ਤੋਂ ਫੁੱਲ-ਪਤਾਸੇ ਖਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਦੇ ਚੁਆਨੀ, ਕਦੇ ਅਠਿਆਨੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਭਣੋਈਆ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਦਸੀ, ਕਦੇ ਵੀਹ ਪੈਸੇ ਮਸਾਂ ਦਿੰਦਾ।

ਮੈਂ ਮਹੀਨੇ-ਵੀਹ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦਾ। ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਘਰੋਂ ਤੁਰਦਾ। ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਵਾਲਾ ਸ਼ੋਅ ਵੇਖ ਕੇ ਬਰਨਾਲੇ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਫੜਦਾ ਤੇ ਪੱਖੋ ਆ ਉਤਰਦਾ। ਫੇਰ ਤੁਰ ਕੇ ਤਾਜੇ ਆਉਂਦਾ।

ਕੋਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੱਪੜੇ ਕਟਦਾ ਮੈਂ। ਬਣਾਉਂਦਾ ਉਹ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਗਾਹਕ ਨਿਘੋਚੀ ਐ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੂੰ ਇਹ ਆਪ ਈ ਕੱਟ ਲੈ। ਆਪ ਈ ਬਣਾ ਦੇ।”

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਮੈਥੋਂ ਨੀਵੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਆਬਣੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੁਆਨੀ ਜਾਂ ਅਠਿਆਨੀ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆ। ਪਰ ਸਿਨੇਮੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਤੇ ਭਜਨ ਚੰਗੀ ਫਿਲਮ ਸੁੱਕੀ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੰਦੇ।

ਨੌਟ੍ਹਾ ਹਰਭਜਨ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਦੇ ਭਣੋਈਏ ਕਰਨੈਲ ਦਾ ਮੁੰਡਾ। ਕਰਨੈਲ ਹਰਭਜਨ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੀ। ਹਰਭਜਨ ਦਾ ਹੱਥ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਨੌਟ੍ਹੇ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਛੱਡਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਨੌਟ੍ਹਾ ਕੰਮ 'ਚ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਜ, ਤਰਪਾਈ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਚੁਸਤ ਸੀ। ਕਾਜ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਸੜਕ 'ਤੇ ਲੰਘਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗਿਆ, “ਚੱਲ ਸੂਏ ਕੋਲ ਪਾਣੀ ਆਲੀ ਟੈਂਕੀ ਵੇਖ ਕੇ ਆਈਏ। ਉਹਦਾ ਚਪੜਾਸੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦੈ। ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖਾਂਗੇ ਬੰਦੇ ਕਿੱਡੇ-ਕਿੱਡੇ ਲਗਦੇ ਐ।”

ਸ਼ਰਾਧਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਕੰਮ ਦਾ ਮੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਧ ਲੰਘਣ ਪਿੰਡ ਲੋਕ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਸੰਵਾਉਂਦੇ।

ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਭਣੋਈਆ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਸੀ ਜਾਂ ਜਾਗਦਾ। ਪਰ ਨੌਟ੍ਹੇ ਦੀ ਗੱਲ ਉਹਨੇ ਕੱਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਬੀਹੀ 'ਚ ਆਏ। ਨੌਟ੍ਹਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਟੈਂਕੀ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹਾਨਾ ਲਾਇਐ। ਆਪਾਂ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਪੈਸੇ ਹੈ ਗੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲੇ?”

“ਪੈਸੇ? ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲੇ? ਸੰਗ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤੈਨੂੰ ਪੁਛਦੇ ਨੂੰ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

ਨੌਟ੍ਹਾ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਚਲ ਕੋਈ ਨਾ। ਮੈਂ ਕਰਦਾਂ ਕੋਈ ਬੰਨ੍ਹ-ਸੁੱਥ। ਫਿਲਮ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੇਖ ਕੇ ਈ ਹਟਾਂਗੇ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਅੱਕ ਚੱਬਣਾ ਪੈ ਜੇ।” ਫੇਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਪ ਕੰਜਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਚੰਗੀ ਫਿਲਮ ਨਹੀਂ ਛਡਦੇ। ਸਾਡੇ ਵੇਲੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ

ਕੀ ਪਟਮੇਲੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਫੇਰ ਦੇਣੇ ਸਾਨੂੰ ਖਵਾ-ਖਵਾ ਕੇ ਚੁਆਨੀ-ਚੁਆਨੀ ਦੇ ਫੁੱਲ-ਪਤਾਸੇ, ਸੁੱਕਾ ਚੰਮ ਲਾਹੀ ਜਾਂਦੇ ਐ।”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਾਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਵੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਦਾ ਕਲੰਨ ਐਂ। ਤੂੰ ਭਜਨ ਦੇ ਸਾਲੇ ਚੇਤੇ ਆਲੀ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਤੂੰ ਨਾਲੇ ਉਹਤੋਂ ਦੁੱਗਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇਂ। ਨਾਲੇ ਰੋਜ਼ ਗਾਲਾਂ ਖਾਨੈਂ। ਭਜਨ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਚੇਤੇ ਨੂੰ ਭੈਣ ਦੀ ਗਾਲ ਕੱਢੀ ਸੀ। ਪਰ ਓਨੂੰ ਇੱਕੀ ਦੇ ਕੱਤੀ ਪਾ ਕੇ ਖਹਿੜਾ ਛੱਡਿਆ। ਚਾਰ ਸ਼ਰਟਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ ਰੋਜ਼। ਜਦੋਂ ਦੋ ‘ਤੇ ਆਇਆ। ਭਜਨ ਤੱਕਲੇ ਵਰਗਾ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ‘ਚ। ਅੱਜ ਕਢਦੇ ਗਾਲ ਮੁੜ ਕੇ।”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੇਰੇ ਤਾਂ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦਾ ਕੰਮ ਐਂ। ਤੂੰ ਆਪੇ ਕੱਟਦੇਂ। ਆਪੇ ਪੈਂਟਾਂ ਸਿਉਂਦੇਂ। ਦੋ-ਚਾਰ ਉੱਚੀਆਂ ਭੀੜੀਆਂ ਕਰਦੇ। ਤੈਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਫਾਹੇ ਲਾ ਦੂ ਉਹ। ਆਪੇ ਬੁੱਕ ਸਿੱਟ ਕੇ ਹਟ ਜੂ।”

ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਣੀਏ ਦੀ ਹੱਟ ਵਾਲਾ ਮੋੜ ਮੁੜਨ ਲੱਗੇ। ਉਹਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਵੇਖਿਆ।

“ਮਗਰ ਕੀ ਵੇਖਦੇ?”

“ਵੇਖਣਾ ਕੀ ਐ... ਸੋਚਿਆ ਕਿਤੇ ਤੇਰੇ ਆਲਾ ਬਘਿਆੜ ਨਾ ਭੱਜਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਕੱਚੇ ਧਾਗੇ ਵਰਗੀ ਨੀਂਦ ਐ। ਲਮਢੀਂਗ ਜੇ ਦੀ।”

ਉਮਰ ‘ਚ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਭ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਣੀਏ ਦੀ ਹੱਟ ‘ਚ ਗਿਆ ਤੇ ਪਤਾ ਨੂੰ ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ। ਅੱਖ ਦੀ ਝਮਕ ‘ਚ ਦੋ ਰੁਪਏ ਫੜ ਲਿਆਇਆ ਤੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦੀ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ। ਮੇਰਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਚਲਦੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ।”

ਅਸੀਂ ਫਿਲਮ ਵੇਖੀ।

ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਫੁੱਲ-ਪਤਾਸਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪੈਸੇ ਜੋੜ ਕੇ ਮੈਂ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ।

ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਕੰਮ ਮੰਦਾ ਪੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਤੇ ਨੌਟ੍ਹਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਲਾਉਂਦੇ। ਕਦੇ ਅੰਦਰਲੇ। ਕਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਿਨੇਮੇ ‘ਚ ਫਿਲਮ ਵੇਖਦੇ।

ਮਾਨਸਾ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਆਇਆ। ਪਿੰਡੋਂ ਤਪੇ। ਤਪੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਹੀ ਨਾ ਰਹੀ।

ਮੱਖਣ ਮੇਰਾ ਸਕਾ ਭਾਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਲੱਜ ਕਦੇ ਨਾ ਉਹਨੇ ਪੂਰੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਉਹਤੋਂ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਹਰ ਗੱਲ ‘ਤੇ ਹਿੜ-ਹਿੜ ਕਰਕੇ ਦੰਦ ਕੱਢਦਾ। ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਨਾ, ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂਦੀ ਐ।

ਇਕ ਦਿਨ ਦਾਨੀ ਕੀ ਗੁਰਦੇਬੋ ਭੂਆ ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਲੈਣ ਆਈ ਤਾਂ ਕੰਨ ਪਾਟਿਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਹੋਰਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਲੱਭੂ

ਫੇਰਦੀ-ਫੇਰਦੀ ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਆਈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਲੱਭੂ ਦੇ ਕੇ ਭਾਨ ਕੇ ਘਰੇ ਗਈ। ਮੱਖਣ ਕਹਿੰਦਾ, “ਭੂਆ! ਇਹ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੰਦ ਜੇ ਕੱਢਣੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਟੀ।”

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਭੂਆ ਕਹਿੰਦੀ, “ਨਾ ਮੱਖਣ! ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ, ਕੁੜੀ ਸਹੁਰੀਂ ਗਈ ਸੀ ਜਾਂ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ?”

ਭੂਆ ਦੀ ਟਕੋਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਛਿੱਥਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਸਗੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦੰਦ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਦਸ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਤੇ ਮੇਵਾ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ ‘ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ। ਉਹਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਖਾਂਦੇ।

ਹਾੜੀ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਘਾਟਾ ਪੈਣ ਦਾ ਨਵਾਂ ਬਹਾਨਾ ਘੜਦੇ। ਸਾਉਣੀ ਆਉਂਦੀ। ਹੋਰ ਬਹਾਨਾ ਘੜਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਬੁੱਕਣ ਨਾਈ ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹਿੱਸੇ ‘ਤੇ ਵਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਵੇ ਤੇ ਮੱਖਣ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ।

ਮੈਂ ਪਿੰਡੋਂ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ‘ਚ ਮੱਖਣ ਦੀ ਮੇਵੇ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ‘ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵਟੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਰ ਹਾੜੀ-ਸਾਉਣੀ ਉਹ ਤੀਜੇ-ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਦਾਰੂ ਪੀਂਦੇ ਤੇ ਮੀਟ ਵੀ ਧਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ।

ਪਰ ਉਹ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਮੂੰਹੋਂ ਮੂੰਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਮੇਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਸ਼ਰੀਕੇ ‘ਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਮੇਰੇ ਕਰੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ, ਮੇਵਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਉਹ ਸਾਡਾ ਬਣ ਕੇ ਚੱਲਿਐ ਕਦੇ? ਜੇ ਇਕ ਦਿਨ ਬਣਿਐ ਤਾਂ ਕਹਿ। ਏਨੇ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਤਪੇ ਗਏ ਨੂੰ। ਓਥੇ ਕੀ ਝੋਲੀਆਂ ਭਰ ਲੀਆਂ ਜਾ ਕੇ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬੱਸ ਰੱਸਾ ਲਾਹ ‘ਤਾ ਉਹਦਾ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਸਿਨੇਮੇ ਵੇਖੀ ਚੱਲੇ। ਭਾਵੇਂ ਸਿਨੇਮੇ ਪਾ ਲਏ। ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਨਾਲ।”

ਗੱਲ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਤੁਰਦੀ। ਉਹ ਸਿਨੇਮੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਫ਼ੀਮ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਜੀ ਦਾਸ ਵਰਗੇ ਦਵਾਈਆਂ ਵੀ ਦਿੰਦੇ। ਗੱਟੂ ਤੇ ਟੈਂਚਰ ਵੀ ਵੇਚਦੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਸ਼ੇ ਅਫ਼ੀਮ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੀਤੇ ਹੁੰਦੇ। ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪੈਂਦੀ। ਚਾਰ-ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਹਵਾੜ ਮਾਰਦੀ।

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਖਣੇ ਮੇਵਾ ਇਕ-ਦੋ ਔਸ ਗੁੱਟੂ ਦੇ ਪੀਂਦਾ। ਨਸ਼ਾ ਖਿੜਦਾ। ਸੱਥ ‘ਚ ਬਹਿ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਦਾ। ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਸੋਤੇ ਹੋਏ ਤੱਕ ਇਕੱਲੀ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂਦੀ।

ਮੇਵੇ ਦੀ ਸਰਪੰਚ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਸਰਪੰਚ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਫ਼ੀਮ ਤੇ ਭੁੱਕੀ ਉਹ ਹੱਟ ਆਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਗੁੜ ਚਾਹ ਵਾਂਗ ਵੇਚਦਾ। ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਬਾਂਹ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਤਾਂਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਪੁਲਿਸ

ਗੰਢੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਉਹਦੀਆਂ ਭੁੱਕੀ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਮੇਵੇ ਦੇ ਘਰੇ ਪਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਗੱਲ ਕਰਦਾ। ਸਰਪੰਚ ਉਹਦੀ ਜਾੜ੍ਹ 'ਚ ਬੋਲਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੇ ਅਲਕੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਮੇਜਰ ਦਰਜ਼ੀ ਦੋਵੇਂ ਗਏ। ਇਧਰਲੀਆਂ-ਉਧਰਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਰੀ। ਮੇਵਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੂੰ ਜੀਹਨੂੰ ਮਰਜ਼ੀ ਲੈ ਆ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡਦਾ ਮੈਂ। ਤੇਰਾ ਕੀ ਵਸਾਹ ਐ। ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਲੱਗੇਂਗਾ। ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ। ਸ਼ਰੀਕੇ ਆਲੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਬੁੱਕਣਗੇ ਮੇਰੇ।”

ਮੇਵੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਜਰ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਫੇਰ ਮੇਵਿਆ ਇਹ ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਹਿੱਸਾ ਤੁਸੀਂ ਦੇਣਾ ਨੂੰ। ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਨੂੰ ਦੇਣੀ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ, ਗੱਲ ਦੱਬਣ 'ਤੇ ਆਈ ਪਈ ਐ।”

“ਐਂ ਸਮਝਣੈ ਤਾਂ ਐਂ ਸਮਝ ਲੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵੰਡਦਾ ਮੈਂ ਚਾਰ ਸਾਲ।”

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ 'ਚ ਸਰਪੰਚ ਬੋਲਦਾ ਲੱਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਖੱਟੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਫਿਲਮਾਂ ਮੇਰਾ ਖਹਿੜਾ ਨਾ ਛੱਡਦੀਆਂ।

ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਦਾ ਮੇਰਾ ਮਨ ਟੁੱਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਮੇਵੇ ਤੇ ਮੱਖਣ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਿਆ ਜਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਸੋਚਦਾ, ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕੀ ਸੀ। ਜੇ ਮੇਵਾ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ਼ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਿਲਾਈ ਦੇ ਪੈਸੇ ਫੜੇ ਕਿਉਂ ਨਾ? ਮਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ?

ਮੈਂ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਪੈਸੇ ਨਾ ਜੁੜਦੇ। ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਰੋਟੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੋਟਲ 'ਤੇ ਖਾਣੀ ਪੈਂਦੀ।

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੈਂ ਵੀ ਸੋਚਦਾ, ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਜੂੜ ਵੱਢਾਂ। ਪਰ ਵੱਢਿਆ ਨਾ ਜਾਂਦਾ।

ਮੇਰਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹ ਫਿਲਮਾਂ 'ਚੋਂ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਮਿਲਦਾ ਕੁਝ ਨਾ। ਗੁਆ ਕੇ ਮੁੜਦਾ।

ਪਰ ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖਣ ਕਰਕੇ ਏਨਾ ਕੁ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਫਿਲਮ 'ਚ ਆਏ ਫੈਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਚਦਾ। ਕੋਟ-ਪੈਂਟ ਤੇ ਕਮੀਜ਼-ਪੈਂਟ 'ਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀਆਂ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਖਰਚ ਮੇਰੀ ਜੜ੍ਹ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦਾ।

ਫਿਲਮ ਵੇਖ ਕੇ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ। ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ....ਪਰ

ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਕਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਆਉਂਦਾ। ਮੇਵੇ ਤੇ ਮੱਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭੁੱਲਿਆ-ਭੁਲਾਇਆ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲਗਦਾ।

ਮੇਰੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਆਲੇ ਮੰਗਤ ਰਾਮ ਦੀ ਸੌਦੇ ਦੀ ਹੱਟ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ਼ ਜਾ ਬਹਿੰਦਾ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਗਾਹਕ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਸੀ ਮਜ਼ਾਕ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰੇ ਬੁੱਕਣ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਮੰਗਤ ਰਾਮ ਤੋਂ ਸੌਦਾ ਪਵਾਇਆ। ਉਹ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੋਰ ਫੇਰ ਫ਼ਸਲ ਚੰਗੀ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ ਐ ਬੁੱਕਣਾ।”

“ਹਾਂ, ਚੰਗੀ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਐ।”

“ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਐ ਫੇਰ ਹਾੜੀ ਸਾਉਣੀ?”

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਤਿੜਕਿਆ, “ਹੁਣ ਫ਼ਸਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਕਿੰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਵੇ ਤੋਂ ਈ ਪੁੱਛ ਜਾ ਕੇ। ਉਹਤੋਂ ਈ ਜ਼ਮੀਨ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਲਈ ਐ ਮੈਂ।”

ਔਗੋਂ ਮੈਂ ਨਾ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਸੌਦਾ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਬਣਿਆ।

ਬੁੱਕਣ ਸਰਪੰਚ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਮੈਂਬਰ ਵੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ 'ਚ ਅਕਸਰ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀ ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਮੂਹਰਦੀ ਲੰਘਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜ਼ਖਮ ਉੱਚੜਦੇ।

ਮੇਰੇ ਤੇ ਮੇਵੇ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਭੈਣਾਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹਾਣਿਆਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ 'ਚ ਕਣ ਕੰਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਉਲਝੀ ਤਾਣੀ ਆ ਕੇ ਸੁਲਝਾਉਂਦੇ। ਉਹ ਦੁਖਦੇ-ਸੁਖਦੇ ਆਉਂਦੇ। ਮੇਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਇਕ ਦੂਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵੀ ਰੱਖਦਾ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਵੇਲ਼ੇ ਕੰਮ 'ਚ ਵੀ ਉਲਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਮਨ ਦਾ ਉਲਝਾਅ ਵੀ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਚਲਦਾ। ਅੰਤ ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ। ਭਰਿਆ ਮਨ ਜਿਵੇਂ ਸਿਨੇਮੇ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਡੁੱਲ੍ਹਦਾ। ਆਉਣ ਵੇਲ਼ੇ ਫਿਰ ਓਹੀ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਹੋਈ। ਮਨ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕੀਤਾ। ਦੁਕਾਨ ਬੰਦ ਕਰੀ। ਬਾਹਰਲੇ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਬੱਸ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਠਿੰਡੇ ਆ ਗਿਆ।

ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਕੋਟ-ਪੈਂਟਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਚੌਕ 'ਚ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਰਿਕਸ਼ਾ ਲਿਆ ਤੇ ਧੋਬੀ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚੋਂ ਕੋਟਾਂ ਦੀ ਬੁਕਰਮ ਲਈ। ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਫਿਲਮ ਵੇਖੀ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਤਪੇ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਡੀ ਲੰਘ ਚੁੱਕੀ

ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਫਿਲਮ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਗੱਡੀ ਸਹੀ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਆਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਾਚਾਰ ਹੋਇਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਹੋਟਲ 'ਚ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਜੋਗਰੇ ਜੇਬ 'ਚ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਮਨ 'ਚ ਆਈ। ਆਪਣੇ ਤਾਏ ਦੀ ਧੀ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਘਰੇ ਚਲਿਆ ਜਾਵਾਂ।

ਉਹਦਾ ਘਰ ਬਹੁਤਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ 'ਚ ਤੁਰ ਕੇ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਘਰਵਾਲੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਸੀ, ਓਵੇਂ ਅੱਖ ਦੀ ਝਮਕ 'ਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਧਰ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਕੇਰਾਂ ਮੈਂ ਤੇ ਸ਼ਿਗਾਰਾ ਪਿੱਛੋਂ ਬਠਿੰਡੇ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਆਏ ਸੀ। ਸੱਤ ਕੁ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਤਪਿਓਂ ਬੱਸ ਚੜ੍ਹੇ ਸੀ। ਅੱਠ ਵਜੇ ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਚੌਕ 'ਚ ਆਏ। ਸ਼ਿਗਾਰੇ ਨੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਹਥੇਲੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੁੱਛਾਂ 'ਤੇ ਫੇਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਗਿਆਨੋ ਕੇ ਘਰੇ ਗਏ। ਉਹ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਾ ਲੈਣਗੇ। ਗਿੱਲ ਗਲ ਜੂ। ਆਪਾਂ ਏਥੇ ਹੀ ਘੁੱਟ-ਘੁੱਟ ਲਾਉਨੋਂ ਆਂ। ਤਰਾਰੇ 'ਚ ਹੋ ਕੇ ਰੋਟੀ ਹੋਟਲ 'ਤੇ ਖਾਵਾਂਗੇ। ਫਿਲਮ ਵੇਖ ਕੇ ਪਰਮਜੀਤ ਨਾਲ ਜਾ ਪਵਾਂਗੇ। ਉਹ ਬੀਹੀ 'ਚ ਈ ਪਿਆ ਹੁੰਦੈ।”

ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ।

ਅਸੀਂ ਅਹਾਤੇ 'ਚ ਬਹਿ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ।

ਫਿਲਮ ਵੇਖੀ।

....ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰੇ ਆਏ। ਪਰਮਜੀਤ ਸੱਚੀ ਗਲੀ 'ਚ ਪਿਆ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਿਗਾਰਾ ਉਹਦੇ ਸਿਰ੍ਹਾਣੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੈਦਾਂ ਵੱਲ। ਫਿਲਮ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭੰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ, ਕਦੋਂ ਨੀਂਦ ਆਈ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੜਕੇ ਲੋਈ ਪਾਟਣ ਪਿੱਛੋਂ ਠੰਢ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀ, ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਕੱਪੜਾ ਉੱਤੇ ਲੈਣ ਲਈ ਭਾਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਖੋਸ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੋਸ ਉੱਤੇ ਲਿਆ। ਸੋਚਿਆ, ਪਰਮਜੀਤ ਤੇ ਸ਼ਿਗਾਰਾ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਪੈ ਗਏ ਹੋਣਗੇ।

ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਪਲ-ਪਲ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਜੁਆਕ ਵਾਂਗ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਗਲੀ 'ਚ ਆਵਾਜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ, ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਰ ਖੜਕਾਵਾਂ। ਪਰ ਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਿਹਾ। ਗਿਆਨੋ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੱਸਮੁੱਖ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਹਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ਼ਰੀਕੇ

ਦੇ ਸਿੱਧੜ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹਦੇ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਸਨ। ਮਨ 'ਚ ਆਇਆ, ਉਠਾਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਗਿਆਨੋ ਬਾਰ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਪਰ ਫੇਰ ਸੋਚਿਆ, ਜੇ ਬਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ! ਮਨ ਕੰਬਿਆ।

ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨੋ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਝਾਕਣੀ ਤੇ ਚੁੱਪ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਸ਼ਿਗਾਰਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੁਖਤਿਆਰਾ ਵੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਕਈ-ਕਈ ਸਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਸਿਲਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿੱਖ ਸਕੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਦੁੱਖ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕੇ।

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੈਣ ਗਿਆ, ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਚਲਦੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਚ ਭੋਰਾ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਸੀ।

...ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਬੀਹੀ 'ਚ ਪਿਆ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਰ ਕਿਵੇਂ ਖੜਕਾਵਾਂ। ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਿਗਾਰਾ ਅੰਦਰੋਂ ਆਇਆ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਚਾਹ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਹਤੋਂ ਚਾਹ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਫੜਿਆ। ਇੱਕੋ ਸਾਹ 'ਚ ਪੀ ਕੇ ਸ਼ਿਗਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਆਪਾਂ ਚੱਲੀਏ ਹੁਣ ਛੇਤੀ।”

“ਕੋਈ ਨਾ ਚਲਦੇ ਆਂ। ਐਡੀ ਛੇਤੀ ਕੀ ਮਿੱਟੀ ਕੱਢਣੀ ਐਂ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ। ਗਿਆਨੋ ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਕਹਿੰਦੀ ਈਸ਼ਰ ਤੇ ਨੰਦ ਆਲੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ।”

ਮੈਂ ਸ਼ਿਗਾਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠਕ 'ਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਗਿਆਨੋ ਨਵੀਂ ਸਿਉਂਤੀ ਪੈਂਟ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਕਰਕੇ ਹੱਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਈ। ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਾਂ ਮੰਨੀ। ਪਰ ਮੂੰਹੋਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ।

ਸ਼ਿਗਾਰਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੁਣ ਸੁਣਾ ਫਿਰ ਈਸ਼ਰ ਤੇ ਨੰਦ ਦੀ ਗੱਲ।”

ਗਿਆਨੋ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਅਣਮੰਨੇ ਮਨ ਨਾਲ ਈਸ਼ਰ ਤੇ ਨੰਦ ਦੀ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਪੰਕਚਰ ਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ। ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਮੁੱਕਣ 'ਤੇ ਆਈ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਜਦੋਂ ਈਸ਼ਰ ਟਿਊਬ 'ਚ ਹਵਾ ਭਰਨੋਂ ਨਾ ਹਟਿਆ। ਇਕ ਘਸੇ ਹੋਏ ਥਾਂ ਤੋਂ ਟਿਊਬ ਫੁੱਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਜਦੋਂ ਕੱਦੂ ਜਿੱਡੀ ਹੋਈ, ਨੰਦ ਕਹਿੰਦਾ, “ਫੁੱਲ ਗਈ ਓਏ, ਫੁੱਲ ਗਈ ਓਏ।”

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਗਿਆਨੋ ਲੋਟ-ਪੋਟ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਪਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਹੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਿਆ, “ਕੀ ਗੱਲ। ਕੰਮ ਦਾ ਮੰਦਾ ਚਲਦੈ ਅੱਜ-

ਕੱਲ੍ਹ ?”

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਮੇਰਾ ਕਾਲਜਾ ਚੀਰ ਕੇ ਲੰਘ ਗਈ। ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੇ 'ਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ਿਗਾਰੇ ਦੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਨਹੀਂ-ਨਹੀਂ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅਜੀਬ ਹਾਸੀ ਸੀ।

*

ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਕੋ-ਤਕੀ 'ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਮੈਂ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰਖਾਨੇ 'ਚ ਆਇਆ। ਉਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੋਕ ਪਏ ਸਨ। ਜੁੱਤੀ ਲਾਹੁਣ ਨੂੰ ਵੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰਖਾਨੇ 'ਚ ਆਇਆ। ਉਰਲਾ ਪਾਸਾ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ 'ਚੋਂ ਬੁਕਰਮ ਕੱਢੀ ਤੇ ਚੌਹਰੀ ਕਰਕੇ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛਾ ਲਈ।

ਮੇਰੇ ਕੋਟ-ਪੈਂਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੇਠਾਂ ਸਵੈਟਰ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਲੋਈ ਵੀ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਠੰਡ ਫੇਰ ਵੀ ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਅੰਦਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਧੇ ਪਏ-ਪਏ ਨੇ ਮੈਂ ਪਾਸਾ ਲਿਆ। ਮੂੰਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਕਿਆ। ਪਰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਹੇਠਾਂ ਪੈਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਹੁ ਵਰਗਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਤਪੇ ਮੈਂ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਗਾਹਕਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਕੱਪੜੇ ਲਿਆਉਣੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕੱਪੜੇ ਦੇਣ ਜਾਂਦੇ। ਉਧਾਰ ਵੀ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੱਥ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਾਰਨ ਗਾਹਕ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੰਨਾਉਣੋਂ ਹਟ ਗਏ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਾਂਦਾ। ਲੋਕ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ਼ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਘਰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹਾਂ 'ਚ ਵੀ ਬੁਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

...ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਬੜਾ ਨੀਵਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੇਹ ਤੇ ਸੋਚ ਦੋ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ।

ਤੜਕੇ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ। ਲੋਈ ਲਾਹ ਕੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ। ਦੋ ਮੰਗਤੇ ਆਪਸ 'ਚ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਭਾਵੇਂ ਮੋੜਵੀਂ ਗਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਢਦਾ ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਲੜਨੋਂ ਹਟਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਕਦਮ ਉੱਠਿਆ। ਉੱਠ ਕੇ ਬੁਕਰਮ ਦੀ ਤੈਅ ਮਾਰੀ। ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ 'ਚ ਪਾਈ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਿਆ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮੰਗਤੇ ਹੀ ਮੰਗਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ। ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਗੱਡੀ ਆ ਉਤਰੇ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰਖਾਨੇ ਦੀ ਟੂਟੀ ਤੇ ਮੈਂ ਮੂੰਹ ਧੋਤਾ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲੱਗੀ

ਰੇਹੜੀ ਤੋਂ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਤੇ ਰਿਕਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਚੌਕ 'ਚ ਆ ਗਿਆ।

ਦਿਨ ਅਜੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸੈਰ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਲੋਕ ਆ-ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਸਨ। ਪਰ ਮਨ ਖਿੰਡਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਥੇਰਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ। ਨਵਾਂ ਹੱਥ ਆਉਂਦਾ। ਪਿਛਲਾ ਖਿੱਲਰ ਜਾਂਦਾ। ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਕੱਟੀ ਰਾਤ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ। ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਾਂਗ ਹਿੱਕ ਤਾਣੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ।

ਸਾਢੇ ਕੁ ਛੇ ਵਜੇ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਬੱਸ ਆਈ। ਟਿਕਟ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਬਾਰੀ ਵਾਲ਼ੇ ਪਾਸੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਪਲੋ-ਪਲ ਪਤਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾਇਆ। ਸੋਚਿਆ, ਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਆਉਣ ਦੀ? ਬੁਕਰਮ ਤਾਂ ਤਪੇ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਰੁਪਿਆ-ਧੋਲੀ ਹੋਰ ਮੀਟਰ ਮਹਿੰਗੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਸੀ ਨਾ। ਹੋਰ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਣਾ ਸੀ?

ਬੱਸ ਭੁੱਚੋਂ ਤੋਂ ਤੁਰੀ। ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਵੇਖੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਯਾਦ ਆਏ, ਜਿਥੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਥਾਵਾਂ ਯਾਦ ਆਈਆਂ, ਜਿਥੇ ਰਾਤਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਬੰਦੇ ਯਾਦ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਟਿਕਟਾਂ ਦੁੱਗਣੇ-ਤਿਗੁਣੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਹੋਟਲ ਵੀ ਯਾਦ ਆਏ, ਜਿਥੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ-ਕੀ ਲੈ ਕੇ ਖਾਧਾ-ਪੀਤਾ ਸੀ।

ਬੱਸ ਤਪੇ ਰੁਕੀ। ਰਿਕਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਅਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚਾਬੀਆਂ ਦੋ ਸੀ। ਇਕ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਹੁੰਦੀ। ਦੂਜੀ ਵਿਵੇਕ ਕੋਲ਼।

ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਕੰਮ ਕੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਲਾਉਣਾ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਅਚਾਨਕ ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਆ ਕੇ ਬੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਬੂਟ ਘਸਾਏ ਤੇ ਕਾਊਂਟਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੋਰ ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਹੈ? ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ਼ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਨੇ?”

“ਸੁੱਖ ਈ ਐ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਪਰ ਤੇਰਾ ਚਿੱਤ ਠੀਕ ਨੂੰ ਲਗਦਾ।”

ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ। ਰਾਤ ਬਠਿੰਡੀਓਂ ਗੱਡੀ ਲੰਘ ਗਈ ਸੀ। ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰਾਤ ਕੱਟਣੀ ਪਈ।

ਉਹਨੇ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਦੇ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਚਾਹ ਪੀਣ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸਾਰੇ ਚੇਲੇ ਆ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਕਾਰੀਗਰ ਵੀ। ਬਲਵਿੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮਾਸਟਰ ਜੀ! ਰਾਤ ਜਿਹੜੀ ਫ਼ਿਲਮ ਵੇਖੀ ਐ, ਉਹਦੀ

ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਓ। ਥੋਡੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਫਿਲਮ ਵੇਖਿਆਂ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਐ।”

“ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਫੇਰ ਸੁਣਾਂਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪੁੱਛ, ਰਾਤ ਕਿਹੜੇ ਹੋਟਲ ’ਚ ਕੱਟੀ? ਉਥੇ ਡਬਲ-ਬੈੱਡ ਕਿਹੋ ਜਾ ਸੀ। ਗੱਦਾ ਕਿੰਨਾ ਪੋਲਾ ਸੀ? ਰਜਾਈ ਕਿੰਨੀ ਮੋਟੀ ਸੀ?” ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਬਲਵਿੰਦਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਵਿਵੇਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ’ਚ ਸ਼ਰਾਰਤ ਸੀ। ਬਾਹਰਲੇ ਕਾਰੀਗਰ ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ’ਚ ਬਹੁਤਾ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਡੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਸਮਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀਆਂ।

ਮੈਂ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੰਗਤਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਆਈ, ਦੁਕਾਨ ’ਚ ਹਾਸੜ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਲ ਹੱਸਣ ਲੱਗਿਆ। ਬਾਹਰਲੇ ਕਾਰੀਗਰ ਵੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗੇ।

ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਆਵਾਜਾਈ ਰਹੀ। ਆਥਣ ਤੱਕ ਮਨ ਮਸਾਂ ਟਿਕਾਣੇ ਆਇਆ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਰੇਡੀਓ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਯਾਦ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਗੀਤ ਸੁਣੇ ਸਨ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗਾਹਕ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਣ-ਸਿਉਂਤੇ ਕੱਪੜੇ ਫੜਾ ਜਾਂਦੇ। ਬਣੇ ਹੋਏ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਮਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ। ਅਕੇਵਾਂ ਤਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਕਦੇ ਏਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰੇ ਬਿਜਲੀ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਖਾਸਾ ਚਿਰ ਨਾ ਆਈ। ਰੇਡੀਓ ਵੀ ਬੰਦ ਸੀ। ਬਲਵਿੰਦਰ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਪਾਂ ਫੌਜੀਆ ਐਤਕੀਂ ਬਠਿੰਡੇ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਚੱਲਾਂਗੇ।”

“ਹਾਂ! ਚੱਲਾਂਗੇ। ਦਿਨੇ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਆਥਣੇ ਮੁੜ ਆਵਾਂਗੇ।”

‘ਫੌਜੀਆ! ਨਾ ਤੈਨੂੰ ਅਕਲ ਆਈ ਐ। ਨਾ ਆਉਣੀ ਐ। ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ’ਚ ਕਿੰਨਾ ਫਰਕ ਐ?’

“ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਫਰਕ ਐ?”

“ਰਾਤ-ਦਿਨ ਦਾ ਫਰਕ ਐ। ਓਥੇ ਫਿਲਮ ਵੇਖਾਂਗੇ। ਓਥੇ ਈ ਰਹਾਂਗੇ।”

“ਪਰ ਰਹਾਂਗੇ ਕਿੱਥੇ?”

“ਰਹਿਣਾ ਕਿੱਥੇ ਐ? ਜਿਹੜੇ ਹੋਟਲ ’ਚ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਰਹਿ ਕੇ ਆਏ ਐ। ਉਥੇ ਰਹਾਂਗੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨਾਲ।”

ਦੁਕਾਨ ’ਚ ਹਾਸੜ ਪੈ ਗਿਆ।

ਦੁਕਾਨ ’ਤੇ ਗਾਹਕ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਮਨ ’ਚ ਵੇਖੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਘੁੰਮਦੀਆਂ। ਓਹੀ ਡਾਇਲਾਗ ਘੁੰਮਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ’ਚ ਹੁੰਦੇ।

ਹਾਦਸਾ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀਰੋ ਜਾਂ ਹੀਰੋਇਨ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦੇ, “ਮੈਂ ਕਹਾਂ ਹੂੰ?” ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਕਿਸੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਚਾਕੂ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ, ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਕਾਨੂੰਨ ਕੋ ਅਪਨੇ ਹਾਥ ਮੇਂ ਮਤ ਲੋ।”

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮ ਦੀ ਹੀਰੋਇਨ ਨੂੰ ਗੁੰਡੇ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ। ਹੀਰੋ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਟਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਹੀਰੋ ਆਪਣੇ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਗੁੰਡੇ ਭੇਜ ਕੇ ਹੀਰੋਇਨ ਨੂੰ ਘਿਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਜਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀਰੋਇਨ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਲੈਣ ਲਈ ਆ ਖੜ੍ਹਦਾ।

ਅਨੇਕਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ’ਚ ਮੇਲਿਆਂ ’ਚ ਭਾਈ ਵਿਛੜੇ ਸਨ। ਇਕ ਸ਼ਰੀਫ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਬਦਮਾਸ਼ ਤੇ ਅੰਤ ਇਕ ਦੇ ਗਲ ’ਚ ਪਾਇਆ ਲੌਕਟ ਵੇਖ ਕੇ ਦੂਜਾ ਉਸਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਯੇਹ ਲੌਕਟ ਆਪ ਕੋ ਕਹਾਂ ਸੇ ਮਿਲਾ?”

ਦੂਜਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਕਿਉਂ? ਆਪ ਕਾ ਕਿਆ ਲੇਨਾ-ਦੇਨਾ ਲੌਕਟ ਸੇ?”

ਤੇ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾ ਆਪਣੇ ਗਲ ’ਚੋਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਦਾ ਲੌਕਟ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਦੋਵੇਂ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲੈਂਦੇ।

ਅਨੇਕਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ’ਚ ਹੀਰੋ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਘਰ ’ਚ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਤੇ ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਹੀਰੋਇਨ ਅਮੀਰ ਘਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਹੁੰਦਾ। ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ। ਅਖੀਰ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਅੜੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ। ਫਿਲਮ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ।

ਅਨੇਕਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਸ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ’ਤੇ ਜਬਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਮੁੱਲ ਲੈ ਲੈਂਦਾ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੋਈ ਨੌਜਵਾਨ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਫੇਰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ। ਕਈ ਫਿਲਮਾਂ ’ਚ ਹੀਰੋ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਹਰ ਵਾਰ ਹੀਰੋ ਬਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਅੰਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਹੀਰੋ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਲਮ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ’ਚ ਰਲ-ਗੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਅਸੀਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਮੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ’ਚੋਂ ਝੰਡੀ ਹੁੰਦੀ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਸੈਂਕੜੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ’ਚ ਦੋ-ਦੋ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਸ਼ੋਅ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ ’ਚ ਵੇਖੇ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੇਖੀਆਂ

ਸੈਂਕੜੇ ਫਿਲਮਾਂ ਮਨ 'ਚ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਉਹ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਕਿਤੇ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਗਿਆ, ਕੋਈ ਕਿਤੇ। ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ, ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਨਾ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ। ਛੇ ਕੁ ਵਜੇ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਪੈਂਟ ਕੱਟੀ ਤੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਫੇਰ ਇਕ ਹੋਰ ਕੱਟੀ। ਉਹ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸਾਢੇ ਦਸ ਕੁ ਵਜੇ ਅਚਾਨਕ ਆਤਮਾ ਟੇਲਰ ਆਇਆ। ਉਹਦੇ ਗੱਲ ਚਾਕਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਟ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਫਿੱਕੀ ਨੀਲੀ ਕੋਟੀ ਤੇ ਲੋਈ ਵੀ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਥੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆ, ਉਹ ਹੱਸਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਮਾਸਟਰ ਜੀ! ਅੱਜ ਕਿਵੇਂ ਆਪ ਈ ਚਿੰਬੜੇ ਪਏ ਓ? ਨਾ ਕੋਈ ਚੇਲਾ। ਨਾ ਬਾਲਕਾ? ਅੱਠ ਪੁੱਤ, ਅਠਾਰਾਂ ਪੋਤੇ, ਬੁੜ੍ਹਾ ਅਜੇ ਵੀ ਘਾਹ ਖੋਤੇ।” ਉਹਨੇ ਟਕੋਰ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਕੰਮ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਕਾਰੀਗਰ ਗਏ ਹੋਏ ਐ। ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਾਂਗੇ, ਹੋਰ ਕੌਣ ਕਰੂ। ਜੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾ ਬਣਾਏ ਤਾਂ ਗਾਹਕ ਜੂਡੇ ਪੱਟਣਗੇ।”

“ਚਲੋ ਛੱਡੋ ਖਹਿੜਾ ਜੀ। ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਦਿਨ ਐ। ਚਾਰ ਪੈਂਟਾਂ ਸਿਉਂ ਕੇ ਕਿਹੜਾ ਮਹਿਲ ਪੈ ਜੂ। ਆਓ! ਬਰਨਾਲੇ ਚੱਲੀਏ। ‘ਬਰੂਦ’ ਫਿਲਮ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਐ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਐ। ਹੀਰੋਇਨ ਵੀ ਨਵੀਂ ਦਸਦੇ ਐ, ਨਾਲੇ ਖਾਸੀ ਸੋਹਣੀ ਵੀ।”

ਉਹ ਪੂਰਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਹਾਮੀ ਨਾ ਭਰੀ। ਉਹ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਚਲੋ ਜੀ ਚੱਲੀਏ। ਕੰਮ ਦੇਣ ਆਲੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆ ਕੇ ਨਾਲ ਕਰਾ ਦੂ। ਆਉਣ-ਜਾਣ ਕਰਨੈਂ ਬੱਸ ਆਪਾਂ। ਕਿਹੜਾ ਹੱਟ ਪਾਉਣੀ ਐ ਓਥੇ?”

ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਆਤਮਿਆਂ ਬਥੇਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਿਨੇਮੇ 'ਚ ਤਾਂ ਨੂੰ ਪੈਰ ਅੜਾਈ ਰੱਖਣੇ। 'ਗਾਹਾਂ ਵੀ ਸੋਚਣੈ ਕੁਸ਼।”

ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇਕਦਮ ਝਾਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਜੋ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਉਸਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦਾ ਦਾਅ

ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੱਤ ਕੁ ਵਜੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਪੜੇ ਕੱਟਣ ਲਈ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਸ਼ਰਟ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜਨ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਡਿਤ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਐ?”

“ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦਾ?”

“ਰਾਤ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਆ ਗਿਆ।”

“ਕਿੱਥੇ ਸੀ ਉਹ?”

“ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸੀ।”

ਭਾਸ਼ਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਸ਼ਰਟ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਵਿਖਾਈ। ਉਹ ਟਰੱਕ ਯੂਨੀਅਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਨੌਂ ਵੱਜੇ। ਅੱਗੜ-ਪਿਛੜ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਟ ਉਤਾਰ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਹੱਟਾਂ ਸਾਡ ਕਰਕੇ ਧੂਫ਼-ਬੱਤੀ ਹੋਈ। ਸਾਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਗਰਮ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕੰਮ ਕੱਟ ਕੇ ਵਿਹਲਾ ਹੋਇਆ। ਕਾਰੀਗਰ ਆ ਗਏ ਸੀ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਧੂਰਕੋਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦ ਪਈਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅੱਗੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਡੱਬੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੰਬਲ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੱਥ 'ਚ ਚਾਹ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਸੀ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਟੋਪਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ।

ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਭਾਸ਼ੇ ਪੰਡਿਤ ਦਾ ਪਿਉ ਸਾਧੂ ਰਾਮ, ਹਾਕੀ ਮੁਨਿਆਰੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਪਿਉ ਕੌਰ ਸੈਨ, ਸ਼ਿਵ ਭੱਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਿਹਲੜ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਗੱਲਾਂ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਮਸਾਂ ਲੱਗੇ ਸੀ। ਏਹਨੇ ਫੇਰ ਨੂੰ ਹਟਣਾ ਕੰਜਰ-ਕਿੱਤਾ ਕਰਨੈਂ।”

“ਪਵਨੇ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦੈ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਨਾ ਸੰਭਾਵੇ ਏਹਨੂੰ ਹੁਣ।” ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਬੋਲਿਆ।

“ਪਵਨੇ 'ਚ ਜੇ ਏਨਾ ਕਣ-ਕੰਡਾ ਹੁੰਦਾ। ਆਹ ਮਾੜੇ ਦਿਨ ਕਾਹਨੂੰ ਵੇਖਣੇ ਪੈਂਦੇ। ਸਾਰੇ ਮਾਂ 'ਤੇ ਗਏ ਐ। ਰੁਲਦੂ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਭਾਵੇਂ ਧੁੱਪੇ ਖੜ੍ਹਾਈ ਰੱਖੇ। ਸਾਰਿਆਂ 'ਚੋਂ ਜੇ ਇਕ ਵੀ ਕੁਸਕ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਦਈਂ।” ਹਰੀ ਰਾਮ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ।

ਗੱਲਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਸ਼ਿਵ ਭੱਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬੋਲਿਆ, “ਸੱਟੇ ‘ਚੋਂ ਆਪਾਂ ਕੀ ਕੱਢ ਲਾਂ ਗੇ। ਸੱਟੇ ‘ਚੋਂ ਤਾਂ ਪਾਂਡਵ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ ਕੱਢ ਸਕੇ। ਰੁਲਦੂ ਕਿਹੜੇ ਬਾਗ ਦੀ ਮੂਲੀ ਐ।” ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਅਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਕਾਇਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ।

ਪਰ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੂੰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ, ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਸੋਚ ਲਿਆ ਕਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਤੈਂ ਇਹ ਗਲਤ ਕਿਹੈ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਸੱਟਾ ਖੇਡਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੂਆ ਖੇਡਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਵਤਾਰ ਸੀ ਅਵਤਾਰ! ਸਮਝਿਆ ਕੁਸ਼?” ਉਹਨੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਝੱਜੜਿਆ।

ਫੇਰ ਕਿਹਾ, “ਜੂਆ ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਧੀ ਸੀ। ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ। ਨਹੀਂ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਲੀਲਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣਾ ਸੀ।”

“ਅੱਛਾ ਅੱਛਾ! ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਪਤੈ ਰੇਹੜੀ ਲਾਉਣ ਆਲਿਆਂ ਨੂੰ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ।”

“ਪਰ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਵੀ ਠੀਕ ਕਰਿਆ ਕਰੋ। ਐਂ ਈਂ ਸੁਣਨ ਆਲਿਆਂ ‘ਚ ਭੁਲੇਖੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਐ।”

“ਚਲ ਭੁਲੇਖੇ ਤਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਹੁਣ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਭੁਲੇਖਾ ਰਿਹਾ ਕੋਈ।” ਦੁਰਗਾ ਭੱਠੇ ਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦਾ।

“ਉਹਨੂੰ ਭੁਲੇਖੇ ਬੇ-ਭੁਲੇਖੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੀ ਮਨ ‘ਚ ਆਵੇ, ਕਰਕੇ ਹਟਦੈ।” ਹਰੀ ਰਾਮ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਏਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੀਰੀ ‘ਚੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਡਿਤ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਆਉਣ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਕੱਠ ‘ਚ ਆਪਣਾ ਬਾਈ ਖੜ੍ਹਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਦੇ ਤੁਰਦੇ-ਤੁਰਦੇ ਦੇ ਪੈਰ ਥਿੜਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗੇ ਕੰਧ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕੁਝ ਸੰਭਲਿਆ ਤੇ ਟਰੱਕ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਮੋਰੇ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਕੱਠ ‘ਚੋਂ ਇਕ ਗਾਹਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਥੜ੍ਹੇ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਜਸਥਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਟਲ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ‘ਚ ਵੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਸੱਦਿਆ। ਉਹ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਭਲਾਂ ਦੱਸ ਫੌਜੀਆ! ਭਾਸ਼ਾ ਕੀਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਊ?”

ਉਹਨੇ ਮਨ ‘ਤੇ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਸੱਟੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਅੱਜ ਘਰ-ਘਰ ਪੁਚਾ ਕੇ ਹਟੂ ਇਹ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ।”

ਇਉਂ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੇ ਦੁਕਾਨਾਂ

ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਤ ਆਏ ਰੁਲਦੂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਚਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਟ ਅੱਗੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਟੈਂਕੀ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਥੜ੍ਹੇ ‘ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ‘ਤੇ ਧਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਥੜ੍ਹਾ ਸੜਕ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਟੈਂਕੀ ਦੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਾੜਛੇ ‘ਚ ਰਬੜ ਦੇ ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੇ ਗਿਲਾਸ ਪਏ ਸਨ।

ਉਦਣ ਵੀ ਮੈਂ ਸੰਦੇਹਾਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਪਵਨਾ ਭੱਠੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਥੜ੍ਹੇ ‘ਤੇ ਪਲੰਬੀ ਮਾਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਅੱਗੇ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਡਬਲ-ਰੋਟੀਆਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲੱਗਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਬਿਹਾਰੀਆ ਲਿਫਾਫੇ ‘ਚ ਦੋ-ਦੋ ਡਬਲ-ਰੋਟੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵੰਨੀਂ ਸੁੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਵਨਾ ਮੋਮੀ-ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਲਿਫਾਫਾ ਮੋੜ ਕੇ ਮੂਹਰੇ ਪਈ ਗਰਮ ਇੱਟ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦਾ। ਸੇਕ ਨਾਲ ਲਿਫਾਫਾ ਜੁੜਦਾ। ਉਹ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮਗਰਲੇ ਪਾਸੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰਦਾ। ਡਬਲ ਰੋਟੀਆਂ ਦਾ ਢੇਰ ਉੱਚਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ।

ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਪਵਨੇ ਨਾਲ ਅੱਖ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਅੱਖ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਟੈਂਕੀ ਵੱਲ ਕੀਤਾ। ਪਵਨਾ ਮੁਸ਼ਕੜੀਏਂ ਹੱਸਿਆ। ਪਰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਟੈਂਕੀ ਦੇ ਮੱਥੇ ‘ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, “ਇਹ ਟੈਂਕੀ ਲਾਲਾ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਰਾਧੂ ਮੱਲ ਦੀ ਯਾਦ ‘ਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਰੱਖੀ।”

ਰੁਲਦੂ ਦਾ ਕੱਦ ਲੰਬਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੱਠੇ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੂਹਰੀ ਵਾਲਾ ਪਜ਼ਾਮਾ ਪਾਉਂਦਾ। ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨੀ ਰੰਗ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਚਾਕਾਂ ਵਾਲੀ ਲੰਬੀ ਬੁਸ਼ਰਟ। ਪੈਰਾਂ ‘ਚ ਅਕਸਰ ਚੱਪਲਾਂ ਪਾ ਕੇ ਰਖਦਾ ਤੇ ਬਿੰਦੇ-ਝੱਟੇ ਬੀੜੀ ਪੀਂਦਾ।

ਬੋਲਣ ਲੱਗਿਆ ਉਹ ਉੱਚੀ ਬੋਲਦਾ। ਗੁੱਸੇ ‘ਚ ਆਏ ਦੇ ਉਹਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਦੰਦ ਦਿਸਦੇ।

ਪਰ ਉਹ ਮਨ ਦਾ ਬੇਈਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕਰਾਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਸਾਮੀਂ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਫੜਨ ਲੱਗਿਆ ਬਿੰਦ ਲਾਉਂਦਾ। ਅੱਗੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ, ਉਹਦੇ ਰਟੇ ਰਟਾਏ ਬੋਲ ਹੁੰਦੇ, “ਇਹ ਪਾਣੀ ‘ਚ ਪੂੜੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਪਕਾ ਜਾ ਕੇ ਤੂੰ। ਜੀਹਨੇ ਕਦੇ ਤੇਲ ਨਾ ਸੁੰਘਿਆ ਹੋਵੇ। ਤੂੰ ਸਮਝਦਾ ਕੀ ਐਂ ਮੈਨੂੰ? ਮੇਰੀਆਂ ਧਾਨਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ‘ਚ ਦੁਆਨੀ-ਦੁਆਨੀ ਦੀਆਂ ਡਬਲ ਰੋਟੀਆਂ ਵੇਚੀਆਂ ਹੋਈਐਂ ਤੇ ਪਾਈਆ-ਪਾਈਆ ਦੁੱਧ। ਹੁਣ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਕੇ ਦੱਸ ਪੈਸੇ ਦੇਏਂਗਾ ਕਿੱਦੇ?”

ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਵਿਆਜੜੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਫੜਦਾ। ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਵਿਆਜ ‘ਤੇ ਦਿੰਦਾ। ਮਹੀਨੇ ਵਾਲੀਆਂ ਲਾਟਰੀਆਂ ਵੀ ਪਵਾਉਂਦਾ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਬੋਲੀ ਹੁੰਦੀ। ਲੋੜਵੰਦ ਘਟਾ-ਘਟਾ ਕੇ ਬੋਲੀ ਦਿੰਦੇ। ਜਿਸਦੇ ਹੱਕ ‘ਚ ਬੋਲੀ ਟੁੱਟਦੀ, ਉਸੇ ਵਕਤ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਬੁਸ਼ਰਟ ਹੇਠਾਂ ਪਾਈ ਝੁੰਗੀ ‘ਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਢ ਕੇ ਅਗਲੇ ਦੇ ਹੱਥ ‘ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਲੈ ਗਿਣ ਲੈ। ਜਿੰਨੇ ਵਾਰੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ

ਛੁੱਟੀ ਐ ਤੈਨੂੰ। ਫੇਰ ਨਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੁੜ ਕੇ ਆਈਂ। ਕੋਈ ਨੋਟ ਪਾਟਿਐ, ਹੁਣ ਕੱਢ ਦੇ। ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ।”

ਉਹ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਘੱਟ ਬੈਠਦਾ। ਤੋਰਾ-ਫੇਰਾ ਕਰਕੇ ਖੰਡ, ਘਿਉ, ਮੈਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਸੌਦੇ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਪੰਜ ਕਰੇ, ਪੰਜਾਹ ਕਰੇ, ਮੁੰਡੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੇ।

ਮੁੰਡੇ ਤੜਕੇ ਸੰਦੇਹਾਂ ਬੇਕਰੀ ਖੋਲ੍ਹਦੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਸ ਵਜੇ ਬੰਦ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੀ ਏਨੀ ਔਖ ਸ਼ਰਮ ਮੰਨਦੇ, ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਆ ਕੇ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਵੜਦਾ। ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਇਕਦਮ ਚੁੱਪ ਛਾ ਜਾਂਦੀ।

ਪਵਨਾ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲੇ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਦੂਜੇ ਬਾਰ ਔਗੇ ਆ ਖੜ੍ਹਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਆਫ਼ਤ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸ਼ਰਟ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਆਏ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਘੇਰੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ। ਉਹ ਫੇਰ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਵੜਦਾ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹਦਾ ਸਾਹ ਟਿਕਾਣੇ ਆਉਂਦਾ।

ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਆ ਕੇ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲੇ ਦਾ ਢੱਕਣ ਚੁਕਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਦਰਲਾ ਛੋਟਾ ਢੱਕਣ। ਔਖ ਦੇ ਫੇਰੇ 'ਚ ਵੱਡੇ ਨੋਟ ਕੱਢ ਕੇ ਬੁਸ਼ਰਤ ਹੇਠਲੀ ਮੈਲੇ ਲੱਠੇ ਦੀ ਝੁੰਗੀ 'ਚ ਪਾਉਂਦਾ। ਛੋਟੇ ਨੋਟ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜਨ ਲਈ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸੇ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ।

ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਸੱਟਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਆਦੀ ਸੀ। ਰੋਟੀ ਖਾਣ, ਚਾਹ ਪੀਣ ਤੇ ਬੀੜੀਆਂ ਪੀਣ ਵਾਂਗ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਸੱਟਾ ਲਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਹਨੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਲਿਆਂਦੇ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਆਪ ਆਇਆ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਪੁਰਾਣੇ ਆਏ ਸੌਟੇ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਸੀ। ਇਕ ਲਾਲ ਬਹੀ ਇਸੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਭੱਠੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸਟੂਲ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਧੁੱਪੇ ਚਾਹ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ 'ਚ ਚਾਹ ਵਾਲਾ ਗਿਲਾਸ ਹੁੰਦਾ। ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਪੋਟੇ ਭੰਨੀ ਜਾਂਦਾ। ਅੰਗੂਠਾ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਚਲਦਾ। ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਵੀ ਫਰਕੀ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਵੇਕ ਕਹਿੰਦਾ, “ਔਧਰ ਵੇਖ! ਸੌਟੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਲਗਦਾ।”

ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਕਹੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਝਾਕਿਆ। ਉਹਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀ ਹਾਸੀ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਉਹਦੀ ਔਖ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲੀ, ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਦਾ ਝਟਕਾ ਮਾਰਿਆ। ਮਨ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੰਭਲਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੱਸ ਲੈ ਜਿਹੜਾ ਹੱਸਣੈ ਛੋਟੇ ਭਾਈ! ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਦਿਨ ਵੀ ਆ ਜਾਣਗੇ।”

“ਦਿਨ ਤਾਂ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮਾ ਤੇਰੇ ਐ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ। ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਮਾਇਆ ਬਾਂਦਰੀ ਵਾਂਗੂੰ ਨਚਦੀ ਫਿਰਦੀ ਐ।” ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਉਹ

ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਦੇ ਬਹਿਸ 'ਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੌਟੇ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਪੈੜ ਕੱਢਦਾ।

ਤੜਕੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਹੁੰਦੀ। ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਛੱਤ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਦਾਤਣ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਹੇਠਾਂ ਵੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਰਖਦਾ। ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਅਟੈਚੀ ਜਾਂ ਝੋਲਾ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਰਖਦੇ। ਟੈਂਕੀ 'ਚੋਂ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ। ਇਕੱਠੇ ਬੰਦੇ ਪਾਣੀ ਪੀ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਵਾਧਰੇ 'ਤੇ ਝੁਕ ਕੇ ਪੁਛਦਾ, “ਪਵਨਿਆ ਟੈਂਕੀ ਪੂਰੀ ਭਰ 'ਤੀ ਕਿ ਨਾ?”

“ਹਾਂ! ਭਰ 'ਤੀ ਬਾਈ।”

“ਬਰਫ਼ ਵੀ ਲਿਆ ਕੇ ਪਾਓ ਸ਼ਿੰਦੀ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ 'ਚੋਂ। ਗਰਮੀ ਬਹੁਤ ਐ। ਪਾਣੀ ਤਪਣ ਨਾ ਲੱਗ ਜੇ ਕਿਤੇ।”

“ਬਰਫ਼ ਹੁਣੇ ਪਾਈ ਐ ਬਾਈ।”

ਟੈਂਕੀ ਦਿਨ 'ਚ ਕਈ ਵਾਰ ਭਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਗੋੜੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ 'ਚੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਡਲੇ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਚੌਤਰੇ 'ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਧੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੂਏ ਨਾਲ ਭੰਨਦੇ ਤੇ ਟੈਂਕੀ 'ਚ ਪਾਉਂਦੇ।

ਜ਼ਿੰਦਣ ਦੀ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਟੈਂਕੀ ਧਰੀ ਸੀ। ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚੋਂ ਤੋਰਾ-ਫੇਰਾ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ। ਅਜੇ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਪੌੜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪੈਰ ਧਰਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਪੁਛਦਾ, “ਪਵਨਿਆ! ਬਰਫ਼ ਲਿਆ ਕੇ ਪਾ 'ਤੀ ਟੈਂਕੀ 'ਚ?”

“ਹਾਂ ਬਾਈ! ਪਾ 'ਤੀ।”

“ਤੁਸੀਂ ਏਧਰ ਨਿਗ੍ਹਾ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਕੂਲ ਵਾਲੇ ਜੁਆਕ ਟੂਟੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਐ।”

“ਕੋਈ ਨਾ ਬਾਈ।”

ਏਵੇਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਇਆ। ਆਉਣ ਸਾਰ ਪਵਨੇ ਨੂੰ ਟੈਂਕੀ 'ਚ ਬਰਫ਼ ਪਾਉਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਵਿਵੇਕ ਕਹਿੰਦਾ, “ਬਰਫ਼ ਦਾ ਬੜਾ ਫ਼ਿਕਰ ਰਹਿੰਦੈ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੂੰ। ਬੜਾ ਪਾਣੀ ਭਗਤ ਬਣਿਆ ਫਿਰਦੈ। ਇਹ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਮਲਾ ਕੀ ਐ?”

“ਬਰਫ਼ ਦਾ ਪੁੰਨ ਫ਼ਿਕਰ ਰਹਿਣੈ।” ਬਲਵਿੰਦਰ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਟੈਂਕੀ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਐ। ਜ਼ਿੰਦਣ ਦੀ ਧਰੀ ਐ। ਵੀਹ ਵਾਰੀ ਸੱਟਾ ਆਇਐ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੂੰ। ਵਾਰੇ ਨਿਆਰੇ ਹੋਏ ਪਏ ਐ ਓਦਣ ਦੇ। ਉਹਦਾ ਝੁੰਗਾ ਚਕਾ ਕੇ ਦੇਖੋ। ਨੋਟਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਜੇਬਾਂ ਨੂੰ।”

‘ਤੂੰ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਅਕਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਕਰ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ। ਸੱਟਾ ਕਿਤੇ ਟੈਂਕੀ ਕਰਕੇ ਨਿਕਲਦੈ?’ ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਨਾ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਐ। ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਈ ਐ,

ਨਿੱਕਲੀ ਤਾਂ ਜਾਂਦੇ।” ਬਲਵਿੰਦਰ ਨੇ ਜ਼ਿੱਦ ਫੜੀ।

ਪਰ ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਉਹਦਾ ਅੱਗਾ ਵਗਲੀ ਰੱਖਿਆ, “ਐਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਹਰੇਕ ਹੀ ਸੱਟਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਆਵਦੇ ਥੜ੍ਹੇ ‘ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਟੈਂਕੀ ਧਰ ਲਏ। ਬਰਫ ਪਾਈ ਚੱਲੇ, ਨੌਟ ਛਾਪੀ ਚੱਲੇ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨੂੰ। ਤੂੰ ਜਾਣੇ, ਤੇਰੀ ਅਕਲ ਜਾਣੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ।” ਕਹਿ ਕੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਮੈਦਾਨ ‘ਚੋਂ ਭੱਜਣ ਲੱਗਿਆ, “ਚੱਲ ਫੌਜੀਆ ਆਪਾਂ ਕੀ ਲੈਣੈ। ਜਾਭਾਂ ਦਾ ਭੇੜ ਕਰਕੇ। ਪਰ ਤੂੰ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦਾ, ਜੀਹਨੇ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਾ ‘ਤੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਲਕੇ ਦੀ ਭੁੱਬਲ ਸਿੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਅੰਦਰ।”

ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ‘ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਪਰ ਹਰੀ ਰਾਮ ਦੀ ਅੱਖ ‘ਚ ਟੈਂਕੀ ਰੜਕਦੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਕਈ ਹੱਟਾਂ ਕਿਰਾਏ ‘ਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਰਾਇਆ ਖਾਂਦਾ। ਘਰ ਦਾ ਉਹਦਾ ਬਹੁਤਾ ਖਰਚ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮੁੰਡਾ ਵੇਦਾ ਅੱਡ-ਵਿੱਢ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਹਰੀ ਰਾਮ ਤੋਂ ਕੰਨ ਭੰਨਦੇ। ਪਰ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੇ ਉਹ ਤੋਂ ਹੱਟਾਂ ਤੇ ਘਰ ਮੁੱਲ ਲਏ ਸਨ। ਉਹਦੀ ਝੋਪ ਘੱਟ ਮੰਨਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਜੱਟ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਹਟੇ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਹਾਕੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੇਨੂੰ ਪਤਾ ਉਏ! ਰੁਲਦੂ ਨੇ ਇਹ ਟੈਂਕੀ ਕਿਉਂ ਧਰੀ ਐ?”

“ਨਾ ਤਾਇਆ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨੂੰ।” ਹਾਕੀ ਨੇ ਪਾਲੇ ਮਾਰੀ ਲਸਣ ਵਰਗੇ ਬਰੀਕ-ਬਰੀਕ ਦੇਂਦ ਕੱਢੇ।

“ਇਹ ਲੱਤ ਰਖਦੇ, ਆਪਣੇ ‘ਤੇ। ਨਵਾਂ ਸੇਠ। ਪਰ ਤੂੰ ਵੇਖਦਾ ਜਾਈਂ। ਜਿੱਦੇਂ ਉਠ ਉਲਟ ਪਾਸੇ ਬੈਠਿਆ। ਸੱਟੇ ਨੂੰ ਬਾਹਲਾ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦੇ ਏਹਦਾ।”

ਹਾਕੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੰਨ ਪਵਨੇ ਦੀ ਹੱਟ ਵੱਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਟੈਂਕੀ ਕਾਰਨ ਉਹਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ‘ਚ ਤੌੜੇ ਰਖਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨ ‘ਤੇ ਗਾਹਕ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਜੱਗ ਫੜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ। ਤੜਕੇ-ਤੜਕੇ ਢਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਹੱਟਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ‘ਚ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਜੋ ਕੁਝ ਬਾਹਰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ, ਉਹ ਬਗਲੀ ‘ਚ ਪਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਉਹ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੇ ਗਿਲਾਸ ਲੈ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਵਨੇ ਨੇ ਰਬੜ ਦੇ ਗਿਲਾਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਟੀਲ ਦੇ ਗਿਲਾਸ ਲਿਆ ਕੇ ਸੰਗਲੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਢਾਬੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਟਰੱਕ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਟੈਂਕੀ ‘ਤੇ ਆ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਪੀਂਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਹੜੋਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਗਿਲਾਸ ਤੌੜ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਮੁੰਡੇ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦੱਸੀਆਂ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਫੌਜੀਆ! ਲੋਕ ਆਵਦਾ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਅਸੀਂ ਆਵਦਾ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਨੇਂ ਆਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕਰੂ, ਉਹਦਾ ਫਲ ਮਿਲਣੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਾੜਾ ਕਰੂ, ਆਪੇ ਭੁਗਤੂ।”

ਪਵਨਾ ਦੁਪਹਿਰੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਬਹਿੰਦਾ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਸੌਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਰਾਧੂ ਮੱਲ ਦੇ ਕੋਰੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਉਹਨੇ ਏਨੀ ਮਾਰ ਝੱਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੀਹੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਉਹਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਰੋੜਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਸੱਟੇ ਤੋਂ ਉਹ ਤੰਗ ਸੀ। ਰੋਕਣ ਤੇ ਟੋਕਣ ਦੀ ਜ਼ਰਾਅਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਖਿਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਛਲਕਦਾ। ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ‘ਚੋਂ ਨਵੀਂ ਬੁਸ਼ਰਤ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਮੈਥੋਂ ਤੁਰੰਤ ਸੰਵਾ ਕੇ ਆਬਣੇ ਦੁਕਾਨ ਮੂਹਰੇ ਲੱਗੀ ਟੂਟੀ ‘ਤੇ ਪਿੰਡਾ ਮਲ-ਮਲ ਨਹਾਉਂਦਾ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਸਹੁਰੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਕਈ ਬੱਸਾਂ ਵਾਲੇ ਉਹਦੇ ਪੱਕੇ ਯਾਰ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਿਨੇਮੇ ‘ਚ ਫ਼ਿਲਮ ਵੇਖਦਾ। ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਰਾਤ ਕਟਦਾ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਬੱਸ ਫੜ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ‘ਤੇ ਗੱਲੇ ‘ਤੇ ਆ ਬੈਠਦਾ।

ਗਰਮੀ ਚਲੀ ਗਈ।

ਦੁਸਹਿਰਾ ਲੰਘ ਗਿਆ।

ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੇ ਟੈਂਕੀ ਛੱਤ ‘ਤੇ ਰਖਵਾ ਦਿੱਤੀ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਠਰ ਛੁੱਟਣ ਲੱਗੀ। ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੇ ਟੈਂਕੀ ਫਿਰ ਹੇਠਾਂ ਰਖਵਾ ਦਿੱਤੀ।

ਫੇਰ ਹਰ ਸਾਲ ਏਵੇਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਪ੍ਰੈਲ ‘ਚ ਟੈਂਕੀ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰਦੀ। ਦੁਸਹਿਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਛੱਤ ‘ਤੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ।

ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ‘ਤੇ ਕੰਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹਦੇ। ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੜਕੇ ਖ਼ਾਸਾ-ਖ਼ਾਸਾ ਚਿਰ ਪਵਨੇ ਦੀ ਹੱਟ ਅੱਗੇ ਧੁੱਪ ਸੇਕਦੇ।

ਵਿਵੇਕ ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਤੜਕੇ ਏਧਰ ਗੋੜਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਹੋਟਲ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਓਟੇ ‘ਚ ਬੀੜੀਆਂ ਪੀ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਬਹਿੰਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਇਆ। ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ! ਮੇਰਾ ਗੁੱਸਾ ਤਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ? ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਾਂ।”

“ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਤੂੰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਥੋਂ ਵੱਡੈਂ। ਕੋਈ ਕੰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਦੱਸੋਗਾ।”

“ਹੁਣ ਫੇਰ ਇਹ ਔਖਰ ਲਾਉਣੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇ ਤੂੰ। ਮੁੰਡੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੋ ਗਏ। ਅੱਜ ਨੂੰ ਬੋਲਦੇ। ਹੋਰ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲ ਪੈਣਗੇ। ਜਿੰਨਾ ਬਚਾ ਰਹਿ ਜੇ, ਓਨਾਂ ਚੰਗੇ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਐ ਫੌਜੀਆ! ਮੈਂ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਮੰਨਦਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਐ।”

“ਅਹੋ ਜਾ ਕੀ ਬਚਨ ਕਰ ‘ਤਾ ਸੰਤਾਂ ਨੇ?’ ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ‘ਤੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਗੱਡੀ।

“ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਐ, ਤੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ‘ਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦਾਅ ਆਉਣੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਂ ਵੀ ਦੱਸਿਐ। ਜਿੰਦੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋ ਗਈ। ਆਪਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨਾ। ਓਦੋਂ ਈ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾ ਦੇਣੀ ਐ। ਫੇਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਵੱਟਾ। ਮੁੜ ਕੇ ਆਪਾਂ ਦਖਲ ਨੂੰ ਦੇਣਾ।”

“ਅਹੋ ਜੇ ਕਿਹੜੇ ਸੰਤ ਹੋਏ ਇਹ?” ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਸੁਣ ਕੇ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਸਿਆਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਫੌਜੀਆ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਖਾਸਾ ਸਿਆਣਾ ਹੋਏਂਗਾ ਤੂੰ। ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ? ਸੱਟੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦਾਅ ਲੈਣ ਲਈ ਜ਼ੁਬਾਨ ਬੰਦ ਰੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਐ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋ ਗਈ। ਤੈਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਾਵਾਂਗੇ। ਵੱਡਾ ਭੰਡਾਰਾ ਕਰਨੈਂ ਫੇਰ ਆਪਾਂ। ਕੁੱਖਾਂ ਕੱਢ ਦਿਆਂਗੇ ਗਰੀਬ-ਗੁਰਬੇ ਦੀਆਂ।”

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੇ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਝੁੱਗੀ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਜੇਬ ‘ਚੋਂ ਬੀੜੀਆਂ ਦਾ ਬੰਡਲ ਤੇ ਸੀਖਾਂ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਕੱਢੀ ਤੇ ਬੀੜੀ ਸੁਲਗਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਬੱਸ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਨਿਭਾਈ ਜਾਨੇ ਆਂ। ਓਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹੈ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਅਖਵਾ। ਫੇਰ ਭਗਵਾਨ ਖੁਸ਼ ਹੋਊ ਤੇਰੇ ‘ਤੇ। ਵਾਰੇ-ਨਿਆਰੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।”

ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਅਜੇ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਤੋਰ ਲਈ। ਵਿਵੇਕ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ‘ਚ ਉਹਦੀ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਟੈਂਕੀ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੀ।

ਉਹ ਇਕੱਠਾ ਸੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਉਂਦਾ। ਜੀਰੇ ਤੋਂ ਨੌਂ ਔਖਰਾਂ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਘਰ ਰੋਕਦਾ। ਕੋਈ ਔਖਰ ਅੜ੍ਹਕਦਾ। ਲੱਗੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਨੌਂ ਗੁਣਾ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਲਾਏ ਘਰ ਖਾਲੀ ਨਿਕਲਦੇ। ਉਹ ਰੁਪਏ ਵਧਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਘਰ ਵੀ ਵੱਧ ਰੋਕਦਾ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦੜੇ ਦੇ ਔਖਰ ਵੀ ਲਾਉਂਦਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਖਰਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ‘ਚ ਉਲਝੇ ਦਾ ਉਹਦਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘੀ ਜਾਂਦਾ। ਸੱਟਾ ਉਹਨੂੰ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹ ਸੱਟੇ ਨੂੰ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਸਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਮੈਂ ਕਦੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹਰੇ ਬੋਲਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ। ਮੁੰਡੇ ਮਾਂ

ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਗਏ ਗੁਜ਼ਰੇ ਸਨ। ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵੇਲੇ ਔਖਾਂ ‘ਚੋਂ ਅੰਗਿਆਰ ਸੁਟਦੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਬਰਫ ਬਣ ਜਾਂਦੇ।

ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਏ-ਗਏ ਸੱਟੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਦਾ ਦਿਨ ਖਾਲੀ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸੱਟੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਵਾਲੀ ਬਹੀ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਫਰੋਲਦਾ। ਘਰੋਂ ਨਿੱਕਲ-ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਸਟੂਲ ‘ਤੇ ਕਈ-ਕਈ ਵਾਰ ਬਹਿੰਦਾ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ। ਬੇ-ਧਿਆਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲ ਪੋਟੇ ਭੰਨਦਾ, ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੁੱਲ੍ਹ ਵੀ ਫਰਕਦੇ।

ਜਿਹੜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਾਹਰਲੇ ਸਟੂਲ ‘ਤੇ ਨਾ ਬੈਠਦਾ। ਪਵਨੇ ਨੂੰ ਭੱਜ ਕੇ ਵੀ ਨਾ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਔਖਰ ਦੀ ‘ਮਿਹਰ’ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ।

ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੱਟੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ, ਉਹ ਉਹਦਾ ਗੁੱਟ ਫੜ ਕੇ ਪੁਛਦਾ, “ਹੋਰ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ! ਕੀ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਐ?”

“ਠੀਕ ਐ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪੇ।”

“ਫੇਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਕਦੋਂ ਪੂਰੇ ਹੋਣੇ ਨੇ?”

“ਵੇਖਦਾ ਜਾ ਫੌਜੀਆ! ਬੱਸ ਹੁਣ ਤਾਂ ਦੰਦਾਂ ‘ਚ ਜੀਭ ਈ ਸਮਝ।” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਫੌਜੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਗੁੱਟ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਵਿਵੇਕ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਫੇਰ ਸਾਡਾ ਹਿੱਸਾ ਰੱਖੇਂਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

“ਰੱਖਾਂਗੇ...ਰੱਖਾਂਗੇ।” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ।

ਤੇ ਫੇਰ ਓਹੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦਾ ਸਭ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ।...

ਕਈ ਦਿਨ ਪਵਨਾ ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ‘ਤੇ ਨਾ ਆਇਆ। ਸਾਡੇ ‘ਚੋਂ ਕੋਈ ਉਹਦੀ ਦੁਕਾਨ ‘ਤੇ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਕੁਝ ਦਸਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਸਕੁਟ ਤੋਲੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਭਾਈ ਨੀਵੀਆਂ ਪਾਈ ਰਖਦੇ। ਸੀਧਾ ਗੁੰਨ੍ਹ-ਗੁੰਨ੍ਹ ਗੁੱਥੀਆਂ ‘ਚ ਪਾ-ਪਾ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬਿਸਕੁਟ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੇ। ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਭੱਠੀ ਦੁਆਲੇ ਸੋਗੀ ਮਾਹੌਲ ਸੀ।

ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਵੱਡੇ ਸੱਟੇ ਲਾਏ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਠੇ ਨੰਬਰ ਖਾਲੀ ਨਿੱਕਲੇ। ਨੌਵੇਂ ‘ਚੋਂ ਦਾਅ ਆ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਉਹ ਟਿਕਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਔਖਰ ਛੱਡ ਕੇ ਅੱਠੇ ਔਖਰ ਲਾਏ। ਨਾਲ ਦੜੇ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਔਖਰ ਵੀ ਕਈ ਪੂਰੇ ਭਰ ਕੇ ਲਾਏ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਪਾਸਾ ਉਲਟਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਵੀ ਇਉਂ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ਹਿਰ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੇ ‘ਪੁੱਠੇ ਪਏ ਪਾਸੇ’ ਦੀ ਗੱਲ ਸ਼ਹਿਰ ‘ਚ ਰੇਤੇ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਵਾਂਗ ਖਿਲਰ ਗਈ ਸੀ। ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਕੋਲ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਆਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਘਰੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਪਵਨਾ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਦਾ।

ਲੈਣਦਾਰ ਘਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਲੈਣਦਾਰ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਆਉਂਦਾ, ਦੂਜਾ ਜਾ ਵੜਦਾ। ਅਗਲਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਤੜਕੇ ਘਰੋਂ ਗਿਆ। ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬੜਾ ਰੋਲਾ ਪਿਆ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਬੰਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪਵਨੇ ਕੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਸੀ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਗਾਹਕ ਬਿਸਕੁਟ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਆ ਧਮਕਦਾ ਤੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਲਾ ਪਾਉਂਦਾ। ਸਾਰੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਹਥਲੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਓਧਰ ਵੇਖਣ ਲਗਦੇ।

ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਹਾਕੀ ਮਨਿਆਰੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹਰੀ ਰਾਮ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਪਵਨੇ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਂਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਦਿਨ ਢਲੇ ਉਹ ਦਰੀ ਵਿਛਾ ਕੇ ਤਾਸ਼ ਕੁਟਦੇ, ਬਾਜ਼ੀ ਲੱਗਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ, “ਹੁਣ ਨੂੰ ਤਾਬ ਆਉਂਦੇ ਰੁਲਦੂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ, ਹੋਰ ਸੀ। ਲੈਣ-ਦੇਣ ਤਾਂ ਲੱਖਾਂ 'ਚ ਦਸਦੇ ਐ।”

“ਲੱਖਾਂ 'ਚ?” ਪੱਤਿਆਂ 'ਚੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾ ਕੇ ਕਈ ਜਦੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕਹਿੰਦੇ। ਹਰੀ ਰਾਮ ‘ਹਾਂ’ ਕਹਿ ਕੇ ਪੱਤਾ ਸੁੱਟਦਾ।

ਅੱਠ-ਦਸ ਦਿਨ ਲੰਘੇ। ਮੁੰਡੇ ਲੈਣਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਔਕਣ ਲੱਗੇ।

ਇਉਂ ਇਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਆਇਆ, ਪਵਨੇ ਨੇ ਰੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਥੋਡੇ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਫੜੇ ਨੂੰ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਸਾਡਾ ਪਿਉ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦੇਵਾਂਗੇ ਪੈਸਾ-ਪੈਸਾ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਕੰਮ ਤਾਂ ਕਰਨ ਦਿਓ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਐਂ ਗੇੜੇ ਮਾਰਦਿਓ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਰਾਤੇ-ਰਾਤ ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਸਿਉਂਦੇ ਦੀ ਇੱਟ ਸਿੱਟ ਗਿਆ ਹੁੰਦੇ। ਲੱਛਣ ਵੇਖੋ ਕੀ ਫੜੇ ਐ। ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਤ ਨੂੰ। ਗਲ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਐ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਰਨੋਟ ਭਰ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਐ।”

ਪਵਨੇ ਨੇ ਪਰਨੋਟ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਅੱਕੇ ਹੋਏ ਨੇ ਕਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਲੈਣਦਾਰ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਮੀਂ ਤਿਲੁਕ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਬਿਨ ਬੋਲੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਾਇਦ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ।

ਫੇਰ ਲੈਣਦਾਰ ਆਉਂਦੇ। ਇਕ-ਔਧ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਪਵਨੇ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੀ। ਹੱਟ 'ਤੇ ਆਏ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਆਥਣੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਗੱਲੇ 'ਤੇ ਬਹਾ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਕੇ ਆਉਂਦਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਬਿਸਕੁਟ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਗਾਹਕ ਹੀ ਆਉਣ ਲੱਗੇ।

ਪਵਨੇ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੈਣਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬੇ-ਸਬਰੀ ਘਟਣ ਲੱਗੀ।

ਪਵਨੇ ਕੀ ਦੁਕਾਨ ਝਟਕਾ ਖਾ ਗਈ ਸੀ।

ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਜਿੰਨੇ ਸੀਧੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ। ਰੋਜ਼ ਪ੍ਰਚੂਨ ਲਿਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ।

ਇਸ ਔਖੀ ਘੜੀ 'ਚ ਪਵਨੇ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜੀ। ਉਹ ਫੈਕਟਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਲੈਣਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੱਲ ਟਿੱਬੇ 'ਤੇ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਵਾਂਗ ਟਿਕਣ ਲੱਗੀ।

ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬਿਸਕੁਟ ਤੋਲ ਕੇ ਆਥਣੇ ਪਵਨਾ ਗੱਲਾ ਗਿਣਦਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦਾ ਖਰਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪਿਉ ਦੇ ਪੁੱਟੇ ਖੂਹ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਇਕ-ਔਧ ਨੁੱਕਰ ਪੂਰ ਆਉਂਦਾ।

ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਵਨੇ ਕੋਲ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠਦਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਰੋਂਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਮੇਰੇ ਬਾਈ ਨਾਲ ਸੱਟਾ ਲਵਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਨੰਬਰ ਲਾ ਕੇ ਆਉਂਦਾ, ਖਾਈਵਾਲ ਦਿੱਲੀ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਸਾਂਝ-ਗਾਂਝ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਨੰਬਰ ਉਲਟ ਨਿੱਕਲਦਾ।”

“ਹੁਣ ਤਾਂ ਪਵਨਿਆ ਸਬਰ 'ਚ ਹੀ ਫਾਇਦੇ। ਕੀ ਫਾਇਦੇ ਬੂਰਾ-ਸੂੜਾ ਛਾਣਨ ਦਾ। ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਸ਼ ਨੂੰ ਨਿੱਕਲਣਾ। ਮੂੰਹ ਦੀ ਭਕਾਈ ਐ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਕਰ ਲੀਏ ਬਾਹਲੀ ਕਰ ਲੀਏ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਥੋੜੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਐ। ਪਰ ਆਪਾਂ ਕਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਡਾਂਗ ਮਾਰਨੀ ਐਂ। ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਖਾਈਵਾਲੀ ਥੋੜ੍ਹੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਠੱਗੀ ਐ। ਅਖੀਰ ਧਰਤੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ 'ਤੇ ਈ ਖੜ੍ਹੀ ਐ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਦੱਸੋ?”

ਪਵਨੇ ਨੇ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜਵਾਬ ਕਿਹੜਾ ਦਿੰਦਾ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੂਹਰੇ ਪਵਨਾ ਬੋਲਣ ਦੀ ਤਾਂ ਕੀ, ਕੁਸਕਣ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ੁਰਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ।

ਦੁਪਹਿਰੇ ਗਾਹਕ ਘਟਦਾ। ਪਵਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਆਉਂਦੀ। ਇੱਧਰਲੀਆਂ-ਉੱਧਰਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, “ਭਾਈ ਤੁਸੀਂ ਪਤਾ ਕਰੋ। ਥੋਡਾ ਬਾਈ ਕਿੱਥੇ ਐ? ਪਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਹਾਲ 'ਚ ਹੋਊ।”

ਪਵਨਾ ਸੁਣਨ ਸਾਰ ਤਿੜਕਦਾ, “ਤੂੰ ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਐਂ ਕਰਦੀ ਐਂ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪ ਛੱਡ ਕੇ ਆਇਆ ਹੁੰਨੈਂ ਕਿਤੇ।”

“ਚੱਲ ਤੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਪਤਾ ਤਾਂ ਕਰੋ ਕਿੱਥੇ ਐ? ਫੇਰ ਵੀ ਥੋਡਾ ਬਾਈ ਸੀ ਉਹ। ਸੌ-ਸੌ ਬੋਲੀਆਂ ਬੋਲਦੇ ਐ ਲੋਕ।”

“ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੀ ਐ! ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਦੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੀਏ ਜਾਂ ਉਹਨੂੰ ਭਾਲਦੇ ਫਿਰੀਏ। ਆਪੇ ਆ ਜੂ ਜਿੱਦੋਂ ਜੀਅ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਗਲ 'ਗੂਠਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕਸਰ ਛੱਡੀ ਐ ਉਹਨੇ? ਜੇ ਛੱਡੀ ਐ ਤਾਂ ਦੱਸ।”

ਪਵਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨਿਰਉੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੀ।

ਇਉਂ ਗਰਮੀ ਵੀ ਲੰਘੀ। ਸਿਆਲ ਵੀ।

ਪਵਨੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਬਾਈ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪੈਰਾਂ ਸਿਰ ਹੋ

ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਪੈਸੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਂਦੇ, ਦੇਣ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂਦਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੱਟਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਬੱਝਣ ਲੱਗਿਆ। ਪੈਸਾ ਮੁੜਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਸੌਦਾ ਦੇਣ ਲੱਗੇ।

ਗਰਮੀਆਂ ਫੇਰ ਆ ਗਈਆਂ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਹਾੜ੍ਹ-ਸਿਆਲ 'ਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਧੁੱਪ ਆਉਂਦੀ।

ਪਵਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਭੱਠੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਛਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਟਰ 'ਤੇ ਤਰਪਾਲ ਖੋਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਪਵਨਿਆ ਗਰਮੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ।”

“ਹਾਂ ਆ ਗਈਆਂ।” ਪਵਨੇ ਨੇ ਹਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“...ਤੇ ਟੈਂਕੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸਲਾਹ ਐ?”

ਪਵਨਾ ਹੱਸਿਆ, “ਟੈਂਕੀ ਬਾਈ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਓਹੀ ਲਾਹੂ ਕਦੇ ਆ ਕੇ।”

“ਉਹ ਕਦੋਂ ਆਉਂਦਾ?”

“ਇਹ ਤਾਂ ਓਸੇ ਨੂੰ ਪਤੈ ਜਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪਤੈ।”

“ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਐ ਜੀਹਨੂੰ ਪਤੈ।” ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਉਹ ਕਿਹੜੇ?” ਪਵਨੇ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਉਹ ਬੰਦਾ ਨੂੰ।”

“ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਿੜੀ ਜਨੌਰ ਐ?” ਪਵਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਚਿੜੀ-ਜਨੌਰ ਨੂੰ। ਉਹ ਸੰਤ ਐ। ਜੀਹਨੇ ਤੇਰੇ ਬਾਈ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਆਲੀ ਟੈਂਕੀ ਧਰਾਈ ਸੀ।”

“ਓ ਜਾਣ ਦਿਆ ਕਰ ਫੌਜੀਆ! ਸਿਵੇ 'ਚ ਲੱਤਾਂ ਨੇ। ਅਜੇ ਵੀ ਨੂੰ ਹਟਦਾ ਟਿੱਚਰਾਂ ਕਰਨੇ।” ਪਵਨੇ ਨੇ ਹਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

...ਤੇ ਹੁਣ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲਿਆ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਦੁਆ ਸਲਾਮ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਫੀ ਲਿੱਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਾਲ਼ ਵਿਰਲੇ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸੀ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਵੀ। ਕਈ ਦਿਨ ਦੀ ਉਹਨੇ ਸ਼ੇਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ।

ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਵੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਇਕ ਘੰਟੀ ਨਾਅ ਦੇ ਬੰਦੇ ਕੋਲ਼ ਸੱਟੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸੱਟੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਖਾਈਵਾਲ਼ ਸੀ।

...ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਅਜੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਖੰਘ ਛਿੜ ਪਈ। ਉਹਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਖੰਘ ਕੇ ਗਲ਼ 'ਚ ਫਸੇ ਖੰਘਾਰ ਕੱਢਣੇ ਚਾਹੇ। ਪਰ ਨਿਕਲੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੁੱਕੀ ਖੰਘ ਨਾਲ਼ ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਜ਼ੋਰ ਲੱਗਣ ਨਾਲ਼ ਅੰਦਰ-

ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀ। ਹਿੱਕ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਨਿੱਕਲਣ ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਉੱਠ ਕੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਵੱਖੀਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਆਥਣ ਤੱਕ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਜਦੋਂ ਡਾ: ਦੇਸ ਰਾਜ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗਿਆ। ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪਵਨੇ ਨੂੰ ਦੱਸ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਟੀ.ਬੀ. ਹੈ। ਜੇ ਉਹਨੇ ਬੀੜੀਆਂ ਪੀਣੀਆਂ ਨਾ ਛੱਡੀਆਂ। ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗੜ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪਵਨੇ ਨੇ ਦੇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਪਰ ਉਠ ਦੇ ਗਲ਼ ਟੱਲੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਕੌਣ? ਅਖੀਰ ਪਵਨੇ ਨੇ ਹਰੀ ਰਾਮ ਨੌਕੇਦਾਰ ਮੂਹਰੇ ਤਰਲਾ ਪਾਇਆ ਤੇ ਨਾਲ਼ੇ ਮੂੰਹ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਟੀ.ਬੀ. ਬਾਰੇ ਨਾ ਦੱਸੇ।

ਹਰੀ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਪਰ ਗੱਲ ਬਾਏ ਦੀ ਬਾਏ ਰਹੀ। ਉਹ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਿਆ-ਪਿਆ ਅਚਾਨਕ ਉੱਠਦਾ। ਝੱਗੀ 'ਚੋਂ ਬੰਡਲ ਕੱਢ ਕੇ ਬੀੜੀ ਖਿਚਦਾ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ਼ ਬੀੜੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਲਗਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ੂਟੇ ਮਾਰ ਕੇ ਪੀਣ ਲਗਦਾ।

ਪਵਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਉਹਨੂੰ ਬੀੜੀ ਪੀਂਦੇ ਨੂੰ ਕੰਧ ਬਣੀ ਖੜ੍ਹੀ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦਾ ਗੀਆਂ ਨਾ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਫਿਕਰ 'ਚ ਪਵਨੇ ਕੋਲ਼ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਪਵਨਾ ਹਰੀ ਰਾਮ ਕੋਲ਼ ਜਾਂਦਾ।

ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹਰੀ ਰਾਮ ਫੇਰ ਕਹਿ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਗਿਆ, “ਕਿਉਂ ਪਵਨਿਆ ਮੈਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਉਹਦੇ ਮੂਹਰੇ ਹੌਲਾ ਕਰਦੇ। ਬੰਦਾ ਹੁੰਦੇ, ਕੇਰਾਂ ਕਹੇ ਤੋਂ ਮੰਨ ਜਾਂਦੇ। ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਐਂ ਓਹਨੇ? ਜੇ ਮੰਨੀ ਐਂ ਤਾਂ ਦੱਸ।” ਪਵਨੇ ਦੀ ਮਾਰ ਹਰੀ ਰਾਮ ਤੱਕ ਸੀ। ਰਾਹ ਬੰਦ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੱਟ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਪਵਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਹੀ ਆਈ ਸੀ ਸੱਦਣ। ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ, “ਦੇਸੇ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਦੁਆਈ ਨਾਲ਼ ਬਲਗਮ ਤਾਂ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਨਿੱਕਲਦੀ ਐ। ਪਰ ਸਾਹ ਨੂੰ ਟਿਕਦਾ। ਉੱਤਰੋਂ ਧੁੰਦਾਂ ਨੂੰ ਖਹਿੜਾ ਛਡਦੀਆਂ। ਮਾੜੇ-ਮੋਟੇ ਦਿਨ ਖੁੱਲ੍ਹਣ। ਜਾਨ ਸੌਖੀ ਹੋਵੇ।”

ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਪਏ-ਪਏ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ਼ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ-ਬੈਠਾ ਅਗਾਂਹ ਰਿਸਕਿਆ। ਪਵਨੇ ਦੀ ਮਾਂ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ।

ਉਹ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਤੇਰਾ ਸਾਹ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਰੰਮ ਪੀ ਕੇ ਟਿਕ ਜਾਂਦੇ?”

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਪੁੱਛ ਸਕਦੈ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਮੈਂ ਕਦੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਕੀਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ? ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਭਾਰ ਪੈਣ ਲੱਗਿਆ।

ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਦੱਸਣਾ ਵੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪੱਲਾ ਬਚਾਇਆ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਬੋਲਦੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਥਿੜਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵੇਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਤਾੜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਚ ਆਈ, ਉਹਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਸਾਹ ਨਹੀਂ, ਟੀ.ਬੀ. ਹੈ। ਰੰਮ ਨੇ ਅੱਗ 'ਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਡਾ. ਜਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦੈ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਓਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਸਾਹ ਕਿਹੜਾ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੈ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕਫ਼ ਆਲਾ ਹੁੰਦੈ। ਕਈ ਨੂੰ ਵਾਅ ਆਲਾ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਓਹੜ-ਪੋਹੜ ਨੇ। ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਕੀ ਐ? ਏਹ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਈ ਦੱਸ ਸਕਦੈ।”

ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਆ ਬੈਠੀ। ਮੈਂ ਤੁਰ ਆਇਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਵਨਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿਆ ਕਰੋ, ਮੇਰੇ ਬਾਈ ਕੋਲ। ਕੱਲ੍ਹ ਹੋਰ ਈ ਕੰਡੇ ਬੀਜ ਆਇਆ। ਸ਼ਰਾਬ ਸਾਰੀ ਉਮਰ 'ਚ ਕਦੇ ਉਹਨੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਧਰੀ। ਰਾਤ ਪਊਆ ਪੀ ਗਿਆ।”

ਸੱਤ-ਅੱਠ ਦਿਨ ਸਿਲਸਲਾ ਏਵੇਂ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਧੁੱਪ ਤਪਣ ਲਗਦੀ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਸਟੂਲ 'ਤੇ ਆ ਬਹਿੰਦਾ। ਕਦੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ। ਕਦੇ ਬੀੜੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਦੇ ਪੋਟੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੰਨਦਾ। ਬੇ-ਧਿਆਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਦਾ। ਅੱਖਾਂ ਖ਼ਾਲੀ-ਖ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਨਿਗ੍ਹਾ ਦੇ ਪੈਰ ਨਾ ਲਗਦੇ।

ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਆ ਕੇ ਬਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਘੱਟ ਬੋਲਦਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਡਿਤ ਆਉਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਭਾਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੁੱਕਣ 'ਚ ਨਾ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਦੁਕਾਨ ਉਹਨੇ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਘੜੀ ਉਹ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਗਿਆ। ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਦੇ ਉਹਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂਦੀ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ। ਪਵਨਾ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਇਕ ਗਾਹਕ ਨੂੰ ਬਿਸਕੁਟ ਤੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਨਾ ਪਵਨੇ ਨੇ ਆਪ ਕੋਈ ਗੱਲ ਤੋਰੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਉਹ ਤੁਰ ਆਇਆ! ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਵਨੇ ਤੇ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨ 'ਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਗਮ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਮੈਂ ਆਇਆ। ਮਨ 'ਚ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਡਰ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਬੁਸ਼ਰਟਾਂ ਕੱਟ ਕੇ ਜਾਣੀਆਂ ਮੇਰੇ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀਆਂ।

ਮੈਂ ਬਾਹਰਲੇ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਘਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰਲੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਾਹਲੇ ਕਦਮੀਂ ਦੁਕਾਨ ਵਾਲਾ ਮੋਰਾ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛ ਆਲਾ ਬਾਬੂ ਨਾਈ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਗੱਜਵੀਂ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਨਾ ਬੁਲਾਈ।

ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆਇਆ।

ਵਿਵੇਕ ਆਪਣੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਵਿਹਲਾ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਾਰੀਗਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰੇਡੀਓ ਵੀ ਬੰਦ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਵਿਵੇਕ ਮੇਰੇ ਗਲ ਪਵੇਗਾ। ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕਾਰੀਗਰ ਘੱਟ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਸੀ ਦਾ ਜਵਾਬੀ ਵੱਧ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਈ। ਨਾਪ ਵਾਲੀ ਕਾਪੀ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਬੁਸ਼ਰਟ ਕੱਟਣ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਖੜ੍ਹਾ, “ਤੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਐ?” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਨਹੀਂ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਕੱਲ੍ਹ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦਾ ਦਾਅ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।”

“ਕਿਹੜਾ ਦਾਅ?” ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕੱਲ੍ਹ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਉਹ।”

ਮੈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰੀ। ਪਵਨੇ ਕੀ ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਵਾਲੀ ਭੱਠੀ ਠੰਢੀ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਗੱਲੇ 'ਤੇ ਰੁਲਦੂ ਰਾਮ ਦਾ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਪੱਪੀ ਉਦਾਸ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਵੇਖਣੀ

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਹਰਿਦੁਆਰ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬੇਅੰਤ ਦੇ ਫੁੱਲ ਪਾ ਕੇ ਆਏ, ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਮਨ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸੀ। ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ 'ਚ ਹੀ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਵੀ। ਪਰ ਜੋ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਚ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਅਸਹਿ ਵੀ ਸੀ-ਅਪਮਾਨ ਦੀ ਸਿਖਰ ਵੀ।

ਜਦੋਂ ਇਕ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ. ਵਾਲਾ ਮੇਰੇ ਗਲ 'ਚ ਟੰਗੇ ਫੁੱਲ ਲੁਹਾ ਕੇ ਟੋਹ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਮਨ 'ਚ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕਹਾਂ। ਭਲਾਂ ਕੋਈ ਅਸਥੀਆਂ 'ਚ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਲੁਕੇ ਕੇ ਲਿਜਾ ਸਕਦੇ? ਤੇ ਜੇਕਰ ਹਥਿਆਰ ਲਿਜਾਵੇਗਾ ਵੀ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੱਟੇ ਦਿਨ 'ਚ ਬੱਸ 'ਤੇ ਜਾਵੇਗਾ?

ਅਜੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਅਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੋ ਕੇ ਹਟਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਰਾਤ ਹਮਲਾ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਸਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਮੇਵਾ ਪੱਖੋਂ ਕਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆ ਰਹੇ ਇਕ ਟਰੱਕ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਤਪੇ ਫੁੱਲ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸੀ। ਤਪੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਗੱਡੀ ਲੈ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਹਰਿਦੁਆਰ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਲੈਣੀ ਸੀ।

ਪਰ ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਰਾਮਪੁਰੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਗੱਡੀ ਆਉਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਗੱਡੀ ਆਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ. ਦੇ ਛੇ-ਸੱਤ ਨੌਜਵਾਨ ਆ ਧਮਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਰਾਈਫਲਾਂ ਫੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਅਵੈਝਾ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਆਉਣ ਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਚਲੇ ਜਾਓ! ਚਲੇ ਜਾਓ ਯਹਾਂ ਸੇ ਸਭੀ। ਆਪ ਕੋ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਕਰਫਿਊ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਅਸੀਂ ਇਕਦਮ ਬੈਂਚਾਂ ਤੋਂ ਉੱਠੇ। ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਵਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਫੁੱਲ ਮੋੜ ਕੇ ਲਿਜਾਣੇ ਮਾੜੇ ਹੁੰਦੇ ਐ। ਐਥੇ ਈ ਧਰ ਦੀਏ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਚੰਗੇ ਰਹਾਂਗੇ।”

ਅਸੀਂ ਪਕੌੜੀ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਹੱਟ ਮੂਹਰੇ ਆਏ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ

ਸਰਾਂ ਮੰਦਰ ਦਿਸਿਆ। ਮੈਂ ਮੇਵੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕੇ ਮੰਦਰ 'ਚ ਗਿਆ। ਪਿੱਪਲ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਟਾਹਣੇ ਨਾਲ ਫੁੱਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਪਿੱਪਲ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਫੁੱਲ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੰਦਰ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕਿਆ-ਟੋਕਿਆ ਨਹੀਂ।

ਮੇਰਾ ਮਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਮੇਵਾ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਮੈਂ ਸੀ. ਮਾਰਕੰਡੇ ਦੇ ਘਰੇ ਕੱਟੀਆਂ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਵਸਤਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਕਰਫਿਊ 'ਚ ਢਿੱਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਂਗ ਪਿੰਡ 'ਚ ਕਰਫਿਊ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ. ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਗੱਡੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਫਿਰਨੀ 'ਤੇ ਗਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਫਿਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ।

ਬੇਅੰਤ ਦੇ ਸੱਥਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਆ-ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ। ਮੇਵਾ ਜਾਂ ਮੈਂ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਆਏ ਨੂੰ ਜੋ ਉਹ ਪੁਛਦਾ, ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਗੱਲ ਅਜੇ ਅਧੂਰੀ ਹੁੰਦੀ। ਨੰਦ ਕਾ ਮੇਜਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਏਹ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਐ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ। ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਟੈਂਕ ਵਾੜੇ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵੀ ਢਾਹ 'ਤਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਕਦੇ ਸੁਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਔਗੇ ਨਾ ਪਿੱਛੇ।”

ਗੁਰਦੇਵ ਕਹਿੰਦਾ, “ਐਂ ਨੂੰ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ। ਜੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਖਾੜਕੂ ਹੈਗੇ ਵੀ ਸੀ। ਆਵਾਜਾਈ ਬੰਦ ਕਰਾ ਦਿੰਦੀ। ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਐਂ ਫੇਰ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਦਿਨ ਉਹ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਘਿਰ ਗਏ। ਉਹ ਵੀ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ ਵਿਚਾਰੇ ਵਿੱਚੇ।”

ਮੇਜਰ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਇੰਦਰਾ ਤਾਂ ਚਲੇ ਜਹੇ ਜੀ ਸੀ, ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਂ ਨੂੰ ਸੀ ਕਰਨਾ। ਉਹ ਜੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਪੁਲਾੰਘ ਨੂੰ ਸੀ ਪੁੱਟਣੀ ਫੌਜ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ 'ਚ ਕੱਛਾਂ ਵਜਾਈਆਂ ਸੀ...ਅਖੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਨ 'ਤੇ ਵਧਾਈ ਦਿੰਨੇ ਆਂ...ਹੁਣ ਦੇ ਲੋ ਵਧਾਈਆਂ। ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਦੇ 'ਤੇ ਦੱਖੂ-ਦਾਣੇ।”

ਉਹਨੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸੁਣਿਐਂ, ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਤੋਂ ਏਹ ਵੀ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਐ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਪਾਠੀ ਵੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰ 'ਤਾ। ਉਹਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ 'ਤੇ ਵੀ ਪੈ ਗਏ।”

ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ।

ਸੱਥਰ 'ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਨਰਮ ਧੜੇ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਮੇਜਰ ਵਰਗੇ ਗਰਮ ਧੜੇ ਦੇ ਵੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦ 'ਤੇ ਅੜਦੇ। ਤਕਰਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਸੱਥਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਗਾ ਵਗਲਦਾ। ਹੁੱਝ-ਹੁੱਝੀ ਨਾ ਹੁੰਦੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੇਜਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ 'ਚੋਂ ਮੁੰਡੇ ਉੱਠਣਗੇ ਨੂਰੀ ਵਾਂਗੂੰ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼। ਹੁਣ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਕਾਲਜੇ ਭੁੰਨ ਕੇ ਰੱਖ 'ਤੇ ਸਭ ਦੇ। ਐਂ ਕਿਵੇਂ ਟਿਕ ਜਾਣਗੇ ਸਿੱਖ। ਅਕਸਰ ਫੇਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਸ ਨੇ।”

ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਤੱਤਾ ਬੋਲਿਆ ਚੁਭਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਚੱਲ ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਨਗੇ। ਉੱਠਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਰੋਕ ਸਕਦੇ? ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਅੱਗੇ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਇਐ? ਜਿਹੜੀ ਅਜੇ ਕਸਰ ਰਹਿੰਦੀ ਐ ਕੋਈ? ਪਰ ਮੁੰਡੇ ਉੱਠਣ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਕੌਰੂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਮਿਲ ਜੂ? ਅਕਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰੋਂ ਤਾਂ ਏਹ ਸੋਚੋ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਊ ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲੀੜੇ ਸਿਉਂਵਾਂਗੇ। ਤਾਂ ਹੀ ਚੰਦੇ ਠੇਕ-ਠੇਕ ਕੇ ਹੋਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਦੇ ਕੇ ਆਵਾਂਗੇ। ਪਰ ਤੂੰ ਏਨਾ ਤੱਤਾ ਨਾ ਲੱਕਿਆ ਕਰ। ਆਪਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਏਥੇ ਕਰਦੇ ਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਗਾਹਾਂ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ਗੇ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਨੇ? ਇਹ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਆਪ ਜਾਣਦੇਂ। ਤਾਅ 'ਚ ਨਾ ਆਇਆ ਕਰ ਬਹੁਤਾ। ਠੰਢਾ ਰਿਹਾ ਕਰ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ।”

ਮੇਜਰ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਕਰਿਆ। ਹਰਖੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਹਿੰਦਾ, “ਏਹ ਦਰਸ਼ਨਾ ਤੇਰਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ 'ਚ ਥੋਡੇ ਵਰਗੇ ਡਰੂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਈ ਆਹ ਦਿਨ ਦਿਖਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਆਲੇ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹਣ ਜਾ ਵੜਦਾ ਸੀ ਠਾਣੇ। ਐਂ ਈ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਵਧ ਗਏ। ਹਰ ਗੱਲ ਪੁਲਿਸ ਦਸਦੀ ਐ ਉੱਤੇ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਈ ਹੋਇਐ ਹਮਲਾ। ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਕਣ-ਕੰਡਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜੀ ਮਰਜ਼ੀ ਗੱਲ ਪੁਗਾ ਲੈਣ। ਮਿੰਨਤਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਗੱਲਦੈ? ਹੁਣ ਪਟਾ ਲੋ ਜੂਡੇ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ।”

ਦਰਸ਼ਨ ਉਮਰ 'ਚ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਉਹ ਝਈ ਲੈ ਕੇ ਪਿਆ, “ਨਾ ਹਮਲਾ ਫੇਰ ਏਹ ਮੈਂ ਕਰਾਇਐ? ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਏਹ ਦੱਸ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਕਰਕੇ ਖਾਂਦੀ ਐ। ਖਾਂਦੀ ਐ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਜਿਹੜੇ ਘਰੋਂ ਭੱਜਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇ ਐ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਦੈ? ਜੇ ਕਰਦੈ ਤਾਂ ਦੱਸ। ਹਾਜ਼ਮਾ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ। ਹਾਜ਼ਮੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧੋਲਾ ਨਹੀਂ ਵੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਬੰਦੇ ਦਾ।”

ਮੇਜਰ ਅਜੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਪਿਉ ਨੰਦ ਕਹਿੰਦਾ, “ਉਏ ਐਵੇਂ ਕਿਉਂ ਜਾਭਾਂ ਦਾ ਭੇੜ ਕਰਦੇ ਓਂ। ਤੁਸੀਂ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਸ਼ਰਮ ਕਰੋ, ਆਪਾਂ ਬੈਠੇ ਕਿੱਥੇ ਆਂ। ਕਾਹਤੋਂ ਬੈਠੇ ਆਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ? ਅਗਲੇ ਦਾ ਦਿਲ ਵੀ

ਪੁੱਛਿਆ ਚਾਹੀਦੈ। ਹੁਣ ਜੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਅਗਲੇ ਨਈਂ ਬੋਲਦੇ। ਆਪਾਂ ਸ਼ਰਮ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਾਹੁਣੀ?”

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ।

ਪਰ ਇਹ ਚੁੱਪ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਰਹੀ। ਬਲਿੰਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਆਇਆ। ਉਹਦਾ ਕੱਦ ਮਧਰਾ ਸੀ। ਰੰਗ ਪੱਕਾ। ਸਰੀਰ ਭਾਰੀ। ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੁਣਗੁਣੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਡਾਕੀਏ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਉਹਨੇ ਗਿਲਾਸ ਪਾਸੇ ਰੱਖਿਆ। ਨੰਦ ਕਹਿੰਦਾ, “ਬਲਿੰਦਿਆ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲਗਦੈ ਇਹ ਭਾਣਾ ਵਾਪਰਿਆ?”

“ਵਾਪਰਨਾ ਕੀ ਸੀ? ਇਹ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਘੁੰਮ ਗਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਮੱਸੇ ਰੰਘੜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਊ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਦੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪਿੱਛੇ ਗਿਐ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਪੇ ਐਸੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਉਹਦੇ ਰੋਸ 'ਚ ਸਿੱਖ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਦੇ ਐ। ਐਂ ਈ ਹੁਣ ਹੋਊ। ਜੇ ਨਾ ਹੋਇਆ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿਓ। ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਪਾਣੀ ਭਰੂ ਬੋਝਾ।”

ਬਲਿੰਦੇ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰੀ ਤੇ ਫੇਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, “ਬੰਦਾ ਜਦੋਂ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋ ਜੇ, ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਉਹ ਕੀ ਕਰਦੈ। ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਜੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰੀਏ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਧਾਰਿਆ। ਉਦੋਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ ਧੂਣੀਆਂ ਤਾਪਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਵੀ ਨਾ ਲਾਉਂਦੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਸੋ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮੈ ਰਾਜਾਨੁ।”

“ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਬ ਲਾਓ ਏਸੇ ਤੁਕ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ। ਲੋਕ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਕਹਿਣੋਂ ਹਟੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਵਧੀ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਜੇ ਇੰਦਰਾ ਮੂਹਰੇ ਆਈ, ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਦੀ ਦੇਣ ਐ। ਹੁਣ ਜੇ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਈ ਘਰ ਢਾਹੁਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਉਹ ਤੁਰੂ ਕਿਵੇਂ?”

ਬਲਿੰਦੇ ਨੇ ਅਜੇ ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਨੰਦ ਕਹਿੰਦਾ, “ਨਹੀਂ ਤੁਗਦਾ। ਤੀਹੋਂ ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਤੁਗਦਾ।”

ਪੁਰਾਣਾ ਸਰਪੰਚ ਬੇਅੰਤ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਤੋਰ ਲਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਣਦਾ। ਪਰ ਮੇਜਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਦਾਨ 'ਚ ਪਤਾ ਲਗਦੈ। ਟੋਹੜਾ ਤੇ ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ੇਰ ਭਿਡਰਾਂ ਆਲਾ ਅਖ਼ੀਰ ਤੱਕ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਗਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ। ਹੁਣ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਉਹ। ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਦੇ ਦੇਣਗੇ।”

ਸੱਥਰ 'ਤੇ ਇਹ ਨਿਤਾਰੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ। ਭਿਡਰਾਂ ਵਾਲਾ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਮੇਜਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਓਹਨੂੰ ਫੜਨ ਆਲਾ ਕੌਣ ਐ? ਉਹਦੇ 'ਚ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ।

ਵੇਖ ਲਿਓ ਆਹ ਛੇ ਮੀਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਜਾਣੇ। ਐਂਈ ਹੋ ਜੂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਿਨ।
ਉਦੋਂ ਔਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਣਗੀਆਂ ਸਭ ਦੀਆਂ। ਸਹੀ ਕੌਣ ਸੀ। ਗਲਤ ਕੌਣ ਸੀ।”

ਬੇਅੰਤ ਦਾ ਭੋਗ ਪਿਆ। ਕਰਫਿਊ 'ਚ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ
ਗਈ ਤਾਂ ਵੀ ਲੋਕ ਤਪਿਉਂ ਭੋਗ 'ਤੇ ਆਏ। ਬੱਸਾਂ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀਆਂ ਸਨ।
ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਂਘੀ ਰਾਮਪੁਰੇ ਤੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਦੀ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਆਇਆ।
ਉਹ ਕੱਟੜ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੀ।

ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ
ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੁਣਦਾ
ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਬੋਚਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।

ਭੋਗ ਪਿਆ। ਆਏ-ਗਏ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਰਾਤ ਮੇਰੀਆਂ
ਭੈਣਾਂ ਰਹੀਆਂ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਵੀ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ
ਮੈਂ ਆਵਦੇ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖਰਚ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤਪੇ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾ
ਲਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੱਕ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਤੋਰ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਸੱਥ 'ਚ ਬੈਠੇ ਬੰਦਿਆਂ
ਨੂੰ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਜਾ ਕੇ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ।

ਆਉਂਦਿਆਂ-ਆਉਂਦਿਆਂ ਮਨ 'ਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ
ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ। ਜਦੋਂ ਸਕੂਲ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਖੇਤ 'ਤੇ ਨਿਗ੍ਹਾ
ਮਾਰੀ, ਮੈਨੂੰ ਸਰਪੰਚ ਲੇਖ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਯਾਦ ਆਏ।

ਉਹ ਸਾਡੇ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਪੱਕੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਨ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਦੀਆਂ
ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ।

ਲੇਖ ਰਾਮ ਆਥਣੇ ਸੀਤੇ ਬਾਣੀਏ ਦੀ ਹੱਟ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ। ਉਥੇ ਹੋਰ ਵੀ
ਬੰਦੇ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਦੋ ਮੰਜੇ ਡਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਜਦੋਂ ਲੇਖ ਰਾਮ ਆਉਂਦਾ। ਉਦੋਂ ਕੱਟੜ
ਅਕਾਲੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਿਸਕਣ ਦੀ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ-ਦੋ ਬੰਦੇ ਜਾ ਕੇ
ਮੁਖਤਿਆਰੇ ਕੇ ਬਾਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਬਹਿੰਦੇ। ਆਥਣ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ। ਖੇਤੋਂ ਬੰਦੇ ਆਉਂਦੇ।
ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਬਹਿ ਕੇ, ਜੋ ਕੁਝ ਪਿੰਡ 'ਚ ਵਾਪਰਿਆ ਹੁੰਦਾ,
ਉਹਦੀ ਬਿੜਕ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਿਸਕੀ ਜਾਂਦੇ।

ਆਥਣੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੀਂ ਜਾਭਾਂ ਦਾ ਭੇੜ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਕਈ-ਕਈ
ਜੁਆਕ ਰਲ ਕੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾ-ਬਣਾ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੇ। ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ
ਉੱਚਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ। ਹਵਾ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ। ਜਹਾਜ਼ ਉੱਚਾ ਨਾ
ਜਾਂਦਾ। ਹਵਾ ਘਟਦੀ। ਜਹਾਜ਼ ਉੱਚਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਡੀ ਦੌੜ ਲਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।
ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਲੇਖ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਦੀਆਂ
ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸੁਣਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।

ਅਸੀਂ ਮੁਖਤਿਆਰੇ ਕੇ ਬਾਰ ਅੱਗੇ ਖੇਡਦੇ। ਭੰਤੇ ਵਰਗਿਆਂ 'ਚ ਬੈਠਾ ਮੱਘਰ
ਅਕਾਲੀ ਕਹਿੰਦਾ, “ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਣਦੀ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਹੁਣ। ਇੰਦਰਾ

ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਜੋਰ ਲਾ ਲੇ। ਅੱਗੇ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸੀ। ਹਿਮਾਚਲ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਆਪਣੇ
ਨਾਲ ਸੀ। ਐਧਰੋਂ ਸਿੱਖ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੇ। ਉੱਧਰੋਂ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ। ਸੰਤ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦੀ
ਕਿਰਪਾ ਹੋਈ ਐ। ਉਹਨੇ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ।”

“ਨਾਲੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਐ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਨੇ ਬਣਾਇਐ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ?”
ਨੰਦ ਕਹਿੰਦਾ।

“ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਐ ਸੂਬੇ ਵਾਸਤੇ।” ਫੇਰ ਉਹ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ
ਲੱਗਿਆ, “ਕੁਰਬਾਨੀ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਈ ਕਰਦੈ। ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਬੰਦੇ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ
ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਐ। ਅਗਵਾਈ ਤਾਂ ਸੰਤ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਨਾ?”

“ਅੱਛਾ! ਅੱਛਾ! ਏਹ ਗੱਲ ਐ।” ਮੱਘਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਨੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ।
ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਚੌਥੀ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ।

ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦਾ। ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਜੀਹਦੇ
ਇੱਥ ਵੱਢਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗ ਘੜਨ ਜਾਂਦਾ। ਆਥਣੇ ਮੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ
ਆਗ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ। ਜਿੰਨੇ ਮੈਥੋਂ ਚੁੱਕੇ ਜਾਂਦੇ, ਮੈਂ ਵੀ ਲਿਆਉਂਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸੀਤੇ ਦੀ ਹੱਟ ਮੂਹਰੇ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਲੇਖ ਰਾਮ ਆਇਆ।
ਆਉਣ ਸਾਰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਤਪੇ ਵੀ ਆਉਣੈ।
ਬਾਹਰਲੇ ਪੈਟਰੋਲ-ਪੰਪ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਪੰਜ ਕੁ ਮਿੰਟ। ਆਪਾਂ ਚੱਲਣੈ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ।”

“ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ?” ਮੈਂ ਖੇਡਦਾ-ਖੇਡਦਾ ਇਕਦਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ।

ਲੇਖ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਫੇਰ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਲੇਖ ਰਾਮ
ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ, “ਚੰਗਾ ਫੇਰ ਮੈਂ ਚਲਦਾਂ। ਦੋਵੇਂ ਵਿਹੜਿਆਂ 'ਚ।
ਉਥੇ 'ਕੱਠ ਕਰਕੇ ਦਸਦਾਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ। ਪਰ ਤੂੰ ਐਥੇ ਆਏ-ਗਏ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਚੱਲੀਂ।
ਓਧਰ ਬਨਾਰਸੀ ਤੇ ਰਲਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿ ਦਈਂ। ਉਹ ਵੀ ਦੱਸੀ ਜਾਣਗੇ ਆਏ-
ਗਏ ਨੂੰ। ਜਿੰਨਾ 'ਕੱਠ ਹੋ ਜੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਈ ਥੋੜ੍ਹਾ। ਫੇਰ ਵੀ ਐਡੀ ਵੱਡੀ ਲੀਡਰ ਨੇ
ਆਉਣੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕਿਹੜਾ ਕੁਸ਼ ਘਸਦੈ।”

ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਭਰਜਾਈ
ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਸਿਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੇਡੀਓ ਵੀ ਚਲਦਾ
ਰਹਿੰਦਾ।

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਆਥਣੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਬੋਲਦੀ। ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਰਫ਼ ਮਾਲਾ
ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਛਣਕ-ਛਣਕ ਪੈਂਦੇ। ਅੱਖਰ-ਅੱਖਰ ਸਮਝ ਪੈਂਦਾ। ਆਵਾਜ਼
ਭੋਰਾ ਵੀ ਉੱਚੀ-ਨੀਵੀਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਹ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਉਹਦੇ ਵੱਲੋਂ ਵਾਰ-
ਵਾਰ ਆਖਿਆ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ‘ਹਮ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ, ਹਮਨੇਂ ਚਾਹਾ ਥਾ’ ਰੂਹ 'ਚ ਮਿਸ਼ਰੀ
ਵਾਂਗ ਘੁਲਦੇ। ਪਰ ਉਹ ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ? ਕਾਹਤੋਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ
ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਪਰ ਮਨ ਕਰਦਾ ਉਹ ਬੋਲਦੀ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਮਨ 'ਚ ਸੋਚਦਾ।
ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ?

ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢ 'ਚ ਚਉ ਵਾਲਾ ਮਾਸਟਰ ਰਘਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਘਰੇ ਇਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਫੋਟੋ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪਿਉ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਵੀ।

ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਪੁਛਦੇ। ਰਘਵੀਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਐ। ਸਭ ਕੁਸ਼ ਇਹਦੇ ਹੱਥ ਐ। ਉਹ ਜੋ ਚਾਹੇ, ਉਹ ਕਰ ਸਕਦੀ ਐ। ਉਹਦੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਟਾਲ ਸਕਦਾ। ਪੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲ ਸਕਦਾ ਉਹਦੇ ਬਿਨਾਂ। ਓਹੀ ਦਿੰਦੀ ਐ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ।”

ਸਾਨੂੰ ਰਘਵੀਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਲੋਕਾਰ ਲਗਦੀਆਂ।

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਜੰਮਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਬੇਬੇ ਤੂੰ ਇਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇਖੀ ਐ ਕਦੇ?”

“ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੇਖੀ ਐ। ਤੇਰਾ ਪਿਉ ਓਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਫ਼ੌਜ 'ਚ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗਏ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਨਾਲ਼ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਆਈ ਸੀ ਉਹ। ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਸੀ।”

“ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਨਾਲ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ?”

“ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਉਦੋਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

“ਹੋਰ ਕਿੱਥੇ ਸੀ ਫੇਰ ਮੈਂ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਚੱਲ ਵੇ ਯੱਭਲਾ! ਤੈਨੂੰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਕਲ ਨਹੀਂ।”

ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵੋਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਂਦੇ। ਪਰ ਘਰ 'ਚ ਇਦਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਗੁਰਦੇਬੋ ਭੂਆ ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ, “ਨਹੀਂ ਇਦਰਾ ਗਾਂਧੀਏ! ਸਾਡੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂ ਤੇ ਕੁ ਨਹੀਂ?”

“ਕਿਉਂ ਭੂਆ ਗਰੀਬਾਂ 'ਤੇ ਭਾਰ ਚੜ੍ਹਾਉਨੀ ਐਂ। ਕਿੱਥੇ ਉਹ, ਕਿੱਥੇ ਮੈਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਐ। ਅਸੀਂ ਕਰਕੇ ਖਾਣ ਆਲੇ ਲੋਕ।”

“ਜਾਣ ਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇ। ਤੂੰ ਇਦਰਾ ਤੋਂ ਘੱਟ ਐਂ ਕੋਈ? ਪੱਖੇ ਮੂਹਰੇ ਬੈਠੀ ਐਂ। ਸੱਸਾਂ ਤੇ ਨਣਦਾਂ ਤੈਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪਾ-ਪਾ ਦਿੰਦੀਐਂ। ਚਾਹਾਂ ਪਿਆਉਂਦੀਐਂ। ਧੁੱਪੇ ਕਪਾਹਾਂ ਚੁਗਣੀਆਂ ਪੈਣ, ਫੇਰ ਲੱਗੇ ਪਤਾ ਤੈਨੂੰ। ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਪਾਣੀ 'ਚ ਪੂੜੇ ਪੱਕੀ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਮਾਰਦੀ ਐ ਗੱਲਾਂ। ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੀ।”

ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਦਾ ਕੱਦ ਲੰਬਾ ਸੀ। ਨੱਕ ਤਿੱਖਾ। ਗਰਦਨ ਵੀ ਲੰਬੀ। ਰੰਗ ਗੋਰਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਇਦਰਾ ਵਰਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਆਂਢਣਾਂ-ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਇਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਧਰ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਬੰਦੇ ਨਾਲ਼ ਆਢਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹਦਾ ਵੀ ਏਹੀ ਨਾਂ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਲੇਖ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦਾ, “ਇਦਰਾ ਨੇ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ 'ਤੀ। ਉਹ ਨਾ ਮੂਹਰੇ ਆਉਂਦੀ, ਤੀਵੀਆਂ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਜੋਗਰੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਹੁਣ ਦੇਖ ਲਉ ਮਾਸਟਰਨੀਆਂ ਲੱਗ-ਲੱਗ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਦਫ਼ਤਰਾਂ 'ਚ ਵੀ ਤੀਵੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ। ਅੱਢਲੀ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲਦੀ ਐ ਚੜ੍ਹੇ ਮੀਨੂੰ।”

ਸੀਤਾ ਰਾਮ “ਠੀਕ ਐ-ਠੀਕ ਐ” ਕਰੀ ਗਿਆ। ਲੇਖ ਰਾਮ ਬੋਲ ਕੇ ਹਟਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਐ? ਆਹ ਰਘਵੀਰ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਦੇਖ ਲਉ ਦਿਆਵੰਤੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਸ਼ ਈ ਪੈਸੇ ਘੱਟ ਲੈਂਦੀ ਐ। ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਹਿੱਕ ਕੱਢ ਕੇ ਤੁਰਦੀ ਐ। ਹਰ ਗੱਲ ਮਾਸਟਰ ਓਹਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਕਰਦੈ। ਇਹ ਸਭ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਇਦਰਾ ਦੀਆਂ ਈ ਨੇ।”

“ਹਾਂ ਹਾਂ!” ਲੇਖ ਰਾਮ ਨੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਅਸਲ 'ਚ ਸੀਤਾ ਰਾਮ! ਜੱਗ ਤਾਰਨ ਕੋਈ-ਕੋਈ ਆਉਂਦੈ। ਡੋਬਣ ਆਲੇ ਤਾਂ ਕੁੱਤਿਆਂ-ਬਿੱਲਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਘਰ-ਘਰ ਜੰਮੀ ਜਾਂਦੇ ਐ। ਕੋਈ ਨਾਂ ਲੈਂਦੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਭੋਗ ਪਾ ਕੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ, ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੋਈ। ਮਾਸਟਰ ਹੰਸ ਰਾਜ ਕਹਿੰਦਾ, “ਜਿਹੜੇ ਜੁਆਕਾਂ ਦੇ ਜੂੜੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਐ, ਉਹ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਆਇਓ। ਆਇਓ ਅੱਧੀ ਛੁੱਟੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਆਉਣੈ ਜ਼ਰੂਰ ਸਭ ਨੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਨਾ ਆਇਆ ਆਪ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂ ਘਰੋਂ ਜਾ ਕੇ। ਇਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਉਣੈ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤਪੇ। ਸਭ ਦੇ ਜੂੜਿਆਂ 'ਤੇ ਹੁਮਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਐ, ਚਿੱਟੇ।”

ਹੰਸ ਰਾਜ ਨੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਈ, “ਹੁਣ ਜਾਓ ਸਾਰੇ ਆਵਦੀਆਂ-ਆਵਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ 'ਚ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਤੁਰਾਂਗੇ ਆਪਾਂ ਤਪੇ ਨੂੰ।”

ਮੈਨੂੰ ਝਟਕਾ ਲੱਗਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਜੰਗੀਰੋ ਆਈ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਜੂੜਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲੱਗੀ। ਉਹਨੇ ਨੱਕ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਟੋਭੇ 'ਚ ਨ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜੁਆਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਜ਼ਿੰਦ ਕੇ ਚੁੰਭੀਆਂ ਲਾਉਂਦਾ। ਟੋਭੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ਼ ਵਾਲ਼ ਭਿਜਦੇ। ਧੁੱਪ 'ਚ ਸੁੱਕ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਮੁਸ਼ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਜੰਗੀਰੋ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਾਲ਼ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਪਰ ਵਾਹੁਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ, “ਤੁਸੀਂ ਰੋਕਦੇ ਨਹੀਂ ਏਹਨੂੰ ਟੋਭੇ 'ਚ ਨ੍ਹਾਉਣੋਂ?”

“ਏਹ ਹਟਣ ਆਲੈ ਕਿਤੇ? ਹਰ ਗੱਲ 'ਚ ਹਿਡ ਪੁਗਾ ਕੇ ਹਟਦੈ।”

“ਲਿਆ ਫੜਾ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਕੈਂਚੀ। ਏਹਦਾ ਰੋਗ ਵੱਢਾਂ ਮੈਂ।”

ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਕੇਸ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ।

ਹੰਸ ਰਾਜ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਸਕੂਲ ਦੇ ਜੁਆਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਨਾ ਸਹੀ। ਅੱਡ ਜਾਣੋਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਰੋਕ ਦਿਉ?”

ਇਦਰਾ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤੜਕੇ ਉੱਠਿਆ। ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਅਜੇ ਚਾਹ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਮੇਰੇ ਹੱਥ 'ਚ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ, “ਥੋਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਦੌਲੇ ਕਿਆਂ ਨੇ ਅੱਜ ਇੱਖ ਵੱਢਿਐ। ਉਥੇ ਵਗ ਜਾ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ।”

ਮੈਂ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, “ਇੰਦਰਾ ਤਾਂ ਆਥਣੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਆਊ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਜੇ ਤੇਰੇ ਆਗ ਚੱਕ ਲਿਆਵਾਂਗੇ। ਤੂੰ ਉਥੋਂ ਸਿੱਧਾ ਤਪੇ ਜਾ ਵੜੀਂ। ਓਨਾ ਚਿਰ ਘਰੇ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ?”

ਮੈਨੂੰ ਗੱਲ ਠੀਕ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਦਾਤੀ-ਰੱਸਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੋਲ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਆਗ ਘੜਨ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਬੰਦੇ ਆਗ ਘੜੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਪੰਜ-ਚਾਰ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲੇ ਬੁੜ੍ਹੇ ਸੀ। ਦੋ ਨਾਈਆਂ ਦੇ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮੈਥੋਂ ਵੱਡੇ ਜੁਆਕ ਤੇ ਬਾਕੀ ਰਮਦਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਕੋ-ਤਕੀ 'ਚ ਪਏ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਘੜਾਂ ਕਿ ਨਾ? ਮੈਨੂੰ ਭਰੀ ਹਾੜਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖੇਤ ਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਦੇਖ ਕੇ ਲੱਗੀ। ਵਿਚਾਲੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਮੈਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੋੜੇ ਐ ਮੈਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਲੇ। ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਵਿਚਾਰ ਲੈ।”

ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਭੇਰੀ। ਜਾਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਪਤਾ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ? ਜਿੱਧਰ ਨੂੰ ਤੁਰਦੀ ਐ। ਭੇਡਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਤੁਰ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਪੁੱਛਣ ਆਲਾ ਹੋਵੇ। ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੀ ਕੱਢੇਂਗੇ? ਕੀ ਦੇ ਜੂ ਥੋਨੂੰ ਉਹ?”

ਗੰਨਾ ਘੜਦਾ ਜਿਉਣਾ ਨਾਈ ਕਹਿੰਦਾ, “ਦੇ ਕੇ ਜਾਊ ਸੱਤਾਂ ਚੁੱਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੁਆਹ। ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਹੋਈ ਪਈ ਐ ਦੁਨੀਆਂ। ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਘਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਲਾਂਘ ਨੂੰ ਸੀ ਪਟਦਾ। ਹੁਣ ਦੇਖ ਲੈ ਕਿੰਨੇ ਘਰ ਐ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ 'ਚ। ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਵੋਟਾਂ ਵੇਲੇ ਇਕ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਦੂਜਾ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ।”

“ਨਾ ਦੂਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਐ? ਆਗ ਦੇਖ ਲੈ ਛੀਬਿਆਂ ਦਾ ਜੁਆਕ। ਏਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਵਾ ਕਦੇ 'ਕਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਚਾਰ ਗਿੱਠਾਂ ਦਾ ਹੈ ਨੂੰ ਏਹ। ਇੰਦਰਾ ਦੇਖਣ ਜਾਊਗਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੂੰ। ਫੇਰ ਸੁੱਖ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿਣੀ ਐ?”

ਜਿਉਣੇ ਨੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਈ, “ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਜਮਾਂ ਠੀਕ ਐ। ਅਸਲ 'ਚ ਲੀਹਾ ਪਾਟਦਾ ਜਾਂਦੇ ਦੁਨੀਆ ਦਾ। ਪਤਾ ਨੂੰ ਗੱਲ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁੱਕੂ?”

ਮੈਂ ਦੁਚਿੱਤੀ ਛੱਡੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਭਰੀ ਘੜਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ 'ਚ ਆਗੀ ਵਾਲੀ ਦਾਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੰਨੇ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੱਤੀ ਲਾਹੁੰਦਾ। ਬੀਜ ਰੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਥੋਂ ਕੱਚਾ ਆਗ ਹੁੰਦਾ। ਉਥੋਂ ਦਾਤੀ ਨਾਲ ਗੰਨਾ ਲਾਹ ਦਿੰਦਾ। ਆਗ ਇਕ ਪਾਸੇ। ਗੰਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦਾ।

ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਭਰੀ ਬੱਲੇ ਲਾ ਦਿਆਂਗਾ। ਪਰ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਭਰੀ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚੌੜੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਸੂਰਜ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦੁਪਹਿਰੇ ਖੇਤ ਵਾਲੇ ਘਰੋਂ ਰੋਟੀ ਆਈ। ਮੈਂ ਸਾਗ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਰੋਟੀਆਂ ਹੀ ਖਾਧੀਆਂ। ਲੱਸੀ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ। ਸੋਚਿਆ, ਸੁਸਤੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਹੌਲੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਆਗ ਵੀ ਘੜੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮਨ 'ਚ ਰੋਡੀਓ 'ਤੇ ਸੁਣੀ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਰਘਵੀਰ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਬੈਠਕ 'ਚ ਲੱਗੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਫੋਟੋ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ।

ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਤੇਜ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੇਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ, ‘ਘੜਦੇ-ਘੜਦੇ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ। ਫੇਰ ਦੇਖਣ ਜਾਣ ਦੇਉਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ। ਵਿਚਾਲੇ ਛੱਡ ਕੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇਣਾ। ਨਾ ਈ ਆਗ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦੇਵਾਂ। ਜੇ ਭੱਜਿਐਂ ਵੇਖ ਲੈ! ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਟੱਪਣ ਦੇਣਾ। ਗਿੱਚੀ ਫੜ ਲੂੰ ਜਾ ਕੇ। ਆਗ ਵੀ ਘੜਾਊ ਤੇ ਆਥਣੇ ਖਾਲੀ ਤੇਰੂੰ ਉਠ ਦੀ ਪੁੱਛ ਵਰਗਾ ਕਰਕੇ।”

ਮੈਨੂੰ ਬੋਲਦਾ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਜਿਉਣਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਏਹ ਭਲਾਂ ਇੰਦਰਾ ਕੀ ਕਰਨ ਆਉਗੀ ਤਪੇ?”

“ਆਉਣਾ ਕੀ ਕਰਨ ਸੀ? ਵੋਟਾਂ ਮੰਗਣ ਆਊ। ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਡੋਕੇ ਲੈਣ ਆਊ ਓਹ।”

“ਅੱਛਾ! ਅੱਛਾ! ਤਾਂ ਈ ਲੇਖੁ ਘਰ-ਘਰ ਫਿਰਿਐ ਬੰਦੇ ਲੈ ਕੇ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਉਹਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਵੇਲੇ ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਵੱਡੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਕਹੇ ਤੋਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੋਟ ਪਾਉਂਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ। ਉਦੋਂ ਲੋਕ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਐ ਆਵਦੀ।”

“ਲੋਕ ਠੀਕ ਕਰਦੇ ਐ। ਵੱਡੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਵੇਲੇ ਗੱਲ ਦੀਨ-ਮਾਨ ਦੀ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਐ। ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਂਦੇ ਐ। ਹਿੰਦੂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ।”

ਢਾਈ ਕੁ ਵਜੇ ਬੰਦੇ ਤੁਰ ਕੇ ਤਪੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਕੋਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੇਖਣ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਪੱਖੋ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਵੀ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਟਰਾਲੀਆਂ ਲੰਘੀਆਂ। ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੋਂ ਵੀ। ਬਾਣੀਏ ਤੇ ਬਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਾਈਕਲਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਭਰੀ ਵੇਖੀ। ਅਜੇ ਅੱਧੀ ਪਈ ਸੀ।

ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਮਿੰਟਾਂ ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਭਰੀ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਖੇਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਚਾਚਾ ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਭਰੀ ਕੋਲ ਨੂੰ ਘੜ ਦੂ ਆ ਕੇ।”

ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ! ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਆਗ ਘੜ। ਤੜਕੇ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ? ਨਾ ਲਗਦਾ ਘੜਨ। ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਸੱਦਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤੈਨੂੰ।”

ਮੈਂ ਭਰੀ 'ਤੇ ਫੇਰ ਆ ਲੱਗਿਆ। ਪਰ ਹੱਥ ਹੌਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਉੱਠ ਰਹੀਆਂ।

ਆਥਣੇ ਮੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਆਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਭਰ ਆਇਆ।

ਆਗਾਂ ਕੋਲ਼ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਅਜਮੇਰੋਂ ਕਹਿਦੀ, “ਆਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵੀਰ ਨੇ ਬਾਹਲ਼ੇ ਈ ਆਗ ਘੜ ‘ਤੇ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਨੂੰ ਮੁੱਕਣੇ ਸਾਡੀ ਮਹਿ ਤੋਂ। ਕੁੱਖਾਂ ਕੱਢ ਲੂ ਖਾ-ਖਾ ਕੇ।”

ਮੈਂ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਰੱਖੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਗਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਹਉਕੇ ਵੀ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਮੇਰੋਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁੱਕਲ ‘ਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਗੁੱਡੀ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਵਿਛੋ ਰੱਸੇ ‘ਤੇ ਆਗਾਂ ਦੇ ਬੱਬੇ ਭਰ-ਭਰ ਰੱਖ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਜਮੇਰੋਂ ਕਹਿਦੀ, “ਰੋ ਨਾ ਮੇਰਾ ਵੀਰ! ਲੈ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਕੀ ਐ? ਵੀਹ ਵਾਰੀ ਆਉਗੀ। ਅਜੇ ਨਿੱਕਾ ਜਾ ਤੂੰ ਹੈਗੀ। ਫੇਰ ਦੇਖ ਲਈਂ ਕਦੇ। ਨਾਲ਼ੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਬੋੜੇ।”

ਮੇਰਾ ਰੋਣ ਬੰਮੁਣ ‘ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ।

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਆਗਾਂ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਭਰੀ ਘੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਜੇ ਚਾਲੀ-ਪੰਜਾਹ ਗੰਨੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਤਪਿਓਂ ਮੁੜੇ ਆ ਰਹੇ ਸੀ। ਸਿਵਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤਾਂ ਦੀ ਸੂਰਜ ਹੋ ਕੇ ਮੋਤੀ ਨੰਬਰਦਾਰ ਕੇ ਘਰਾਂ ‘ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ-ਹੁੰਦਾ ਕਦੋਂ ਦਾ ਛਿਪ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਰੀ ਮੁੱਕੀ। ਮੈਂ ਰੱਸੇ ‘ਚ ਆਗ ਬੰਨ੍ਹੇ। ਬੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਨ। ਆਪੇ ਚੁੱਕ ਲਏ। ਗੁੱਸੇ ‘ਚ ਗੰਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਗੇ। ਮੇਰੇ ਮਨ ‘ਚ ਖੇਤ ਵਾਲ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੈਲ ਪਾਉਂਦੇ ਮੋਰ ਦੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ।

ਘਰੇ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਆਗ ਸੁੱਟੇ। ਅਜਮੇਰੋਂ ਰੁੱਗ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੱਖਣ ਟੋਕੇ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਫੇਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਣ ਵਾਲ਼ੇ ਕੱਚੇ ਥੜੇ ‘ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਗੁੱਡੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਕੁ ਘੁੱਟਾਂ ਭਰ ਕੇ ਮੈਂ ਗਲਾਸ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਅੰਦਰੋਂ ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿਦੀ, “ਕਿਉਂ ਵੇ! ਐਂ ਮੂੰਹ ਕੀਤੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੁੜੀ ਦੱਬ ਕੇ ਆਇਆ ਹੁੰਨੈ? ਕੀ ਦੇ ਜਾਂਦੀ ਤੈਨੂੰ ਉਹ। ਐਵੇਂ ਚਾਰ ਕੋਹ ਹਿਬੜ-ਹਿਬੜ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਚਾਰ ਕੋਹ ਆਉਂਦਾ। ਐਵੇਂ ਨਾ ਸੀਤੇ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਿਆ ਕਰ। ਘਰ-ਘਰ ਬੀਅ ਬੀਜਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇ ਐ ਆਵਦਾ। ਔਤਰਿਆਂ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋਵੇ। ਜੰਮਦੇ ਜੁਆਕਾਂ ਦੇ ਕਿਹੜਾ ਚਿੱਟੇ ਝੁੰਗੇ ਨਾ ਪਵਾ ਦੇਣ।”

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਨਾ ਭਾਨ ਕੇ ਗਿਆ। ਨਾ ਨੰਦ ਕੇ। ਨਾ ਸੰਤੇ ਕੇ। ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜੀਅ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੰਜੇ ‘ਤੇ ਪਿਆ। ਰਜਾਈ ਵੀ ਲਈ। ਪਰ

ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਆਵਦੇ ਨਾਲ਼ ਪਾਈ ਜੈਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਾਤ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਇਕ-ਦੋ ਬੋਲ ਸੁਣਦੇ। ਪਰ ਫੇਰ ਧਿਆਨ ਉਖੜ ਜਾਂਦਾ। ਕਦੇ ਖੇਤ ਆਲਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਖੜ੍ਹਦਾ। ਕਦੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ, ਜੀਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਤੜਕੇ ਆਗ ਘੜਨ ਲਈ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਤੜਕੇ ਮੈਂ ਉਦਾਸ ਸਕੂਲ ‘ਚ ਗਿਆ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕ ਉਥੇ ਆਗ ਘੜ ਰਹੇ ਸੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਨਾਲ਼ੋਂ ਚੋਗਣੇ ਬੰਦੇ ਸੀ। ਮਨ ‘ਚ ਖੇਤ ਵਾਲੇ ‘ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆ। ਜੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਜਾਣ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਉਹਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ? ਮੇਰੀ ਅੱਧੀ ਭਰੀ ਨਾ ਘੜਨ ਕਰਕੇ ਕਿਹੜਾ ਘੁਲਾੜੀ ‘ਤੇ ਉਹਦੀ ਵਾਰੀ ਪਛੜ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਭੁਲਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਖੇਤ ਵਾਲਾ ਰਾਹ-ਖਹਿੜੇ ਮਿਲਦਾ, ਉਹਦੇ ‘ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਮਨ ‘ਚ ਉਹਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕਢਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਖੇਤੋਂ ਉਹ ਚਰ੍ਹੀ ਦੀ ਭਰੀ ਲਈ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਟੋਭੇ ‘ਤੇ ਗੁੱਲੀ-ਡੰਡਾ ਖੇਡਦੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ਼ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਸਿੱਧੀ ਬੀਹੀ ਪੈਣ ਲੱਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਮਨ ‘ਚ ਆਈ। ਡੰਡਾ ਸੁੱਟ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਹੋ ਲਵਾਂ। ਹਥਾਈ ਕੋਲ਼ ਜਾ ਕੇ ਉਹਦੀ ਢੂਹੀ ‘ਚ ਇੱਟ ਮਾਰਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਉੱਤਰ ਗਿਆ। ਇੱਟ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮਾਰਨ ਜੋਗਾ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਤਾਪੇ ਰਹੇ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਆਇਆ। ਆਰੀਆ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ‘ਚ ਛੇਵੀਂ ‘ਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਤਾਂ ਦਿਵਾ ਗਿਆ ਪਰ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਮੇਵੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਸਾਂ ਓਟਿਆ। ਸੱਤਵੀਂ ‘ਚ ਹੋਇਆ, ਮੇਵਾ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੁਣ ਮੇਰੇ ‘ਚ ਹਿੰਮਤ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ। ਆਪਣਾ ਅੱਗਾ ਆਪ ਸੰਵਾਰੋ। ਬਬੇਰਾ ਚੰਮ ਲਾਹ ਲਿਆ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ।”

ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਫੇਰ ਤਰਸ ਵੀ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਉਹਦੇ ਗਲ਼ ਪਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਕਦੇ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਦੇ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਸਾਲ ਆਉਂਦਾ ਈ ਨਾ।

ਫੇਰ ਅਚਾਨਕ ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਘਰੋਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਮਹਿਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਮੇ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਦੋ ਸਾਲ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੋਟਾਂ ਫੇਰ ਆਈਆਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਸੀ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ। ਪਿੰਡ ‘ਚ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਲੱਗੇ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਫੋਟੋ ਵੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮਹਿਤੇ ਪਿੰਡੋਂ ਮੈਂ ਮਾਨਸਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਦਸਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਡਰਾਮਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਪੋਰੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ। ਇਕ ਨੇਤਰਹੀਣ ਕਾਮਰੇਡ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਬੁਰਾ ਲਗਦਾ। ਸੋਚਦਾ, ਇੰਦਰਾ

ਨੇ ਕੀ ਵਿਗਾੜਐ ਉਹਦਾ ?

ਪਰ ਜਦੋਂ ਨੇਤਰਹੀਣ ਕਾਮਰੇਡ ਅਮੀਰੀ-ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਪਾੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੱਚੀਆਂ ਵੀ ਲਗਦੀਆਂ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬੁਰਾ ਤਾਂ ਲਗਦਾ। ਪਰ ਏਨਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਲਗਦਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਬੁਰਾ ਲੱਗਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ।

ਤਪੇ ਆਇਆ। ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ 'ਚ ਛਪਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸੀ. ਮਾਰਕੰਡਾ, ਯਾਦਵਿੰਦਰ, ਐਸ. ਤਰਸੇਮ, ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਗੋਇਲ, ਰਾਮ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਮਿਲੇ।

ਮੇਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਣਨ ਲੱਗੀ।

1984 'ਚ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕਹਿਰ ਟੁੱਟਿਆ।

ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਧੀਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਮਕਾਨ 'ਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਤੜਕੇ ਛੇਤੀ ਆ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹਦਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਦਾ। ਉਧਾਰੀਏ ਗਾਹਕ ਮੈਂ ਗਲੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤੇ। ਕੋਈ ਚਲਦਾ-ਫਿਰਦਾ ਗਾਹਕ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਨਕਦ ਸਿਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੁੰਦਾ। ਹਥਲਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ। ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਸਾਂਭ ਲੈਂਦਾ।

ਪਵਨੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਦਿਲੀ ਮੋਹ ਸੀ। ਉਹਤੋਂ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਉਧਾਰ ਵੀ ਲੈ ਲੈਂਦਾ। ਉਹਤੋਂ ਕੋਈ ਸੀਧੇ-ਪੱਤੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਆਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਜੇਬ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ।

ਬਹਾਵਲਪੁਰੀਆਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਗਰਾਉਂਡ ਕੋਲ ਭੱਠੇ 'ਚ ਪਲਾਟ ਕੱਟ ਕੇ ਵੇਚੇ। ਉਥੇ ਆਬਾਦੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਫ਼ੀਊਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਉਥੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮੈਂ ਦੋ ਬਿਸਵੇ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈ ਲਈ। ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਦੋ ਬਿਸਵੇ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਕਾਨ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਸੀਮਿੰਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਮਾਰਕੰਡਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਕਮਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਰਸੋਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਰਘਵੀਰ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਬਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਦਾ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਮਨ 'ਚ ਉਹਦੇ ਲਈ ਥਾਂ ਪੂਰੀ ਸੀ।

ਦਿਆਵੰਤੀ ਦੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਦੁਪਹਿਰੇ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕੱਟ ਕੇ ਰਘਵੀਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲੈਣ ਚੁੱਕੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਘੜੇਲਾ-ਘੜੇਲੀ ਵਿਚਦੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਗਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਮੇਰਾ ਆਉਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਿਆ।

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਵਰਾਂਡੇ 'ਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਸੀ। ਅਚਨਚੇਤ ਇਕ ਕੁੜੀ ਆਈ। ਉਹਨੇ ਰਘਵੀਰ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹੀ। ਉਹ

ਜਦੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਬਾਰ ਟੱਪ ਕੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਰਘਵੀਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਉਹ ਆ ਕੁੜੇ।”

ਉਹ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜੀ।

“ਆਹ ਮੁੰਡਾ ਵੇਖ! ਤੈਨੂੰ ਕਹੇ ਜਾ ਲਗਦੈ?”

ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਾਕਣ ਲੱਗੀ। ਉਹਦਾ ਕੱਦ ਲੰਬਾ ਸੀ। ਰੰਗ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪੱਕਾ। ਉਹਨੇ ਉਨਾਭੀ ਸੂਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੰਨੀ। ਕੰਨ ਵਿੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਪਾਇਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਰਘਵੀਰ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਏਹ ਵੀ ਦਰਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡੇ। ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ। ਕੋਟ-ਪੈਂਟ ਸਿਉਣ ਜਾਣਦੇ। ਲੇਖਕ ਵੀ ਐ। ਏਹਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੀਏ ਤੇਰਾ?”

ਉਹ ਖੜ੍ਹੀ-ਖੜ੍ਹੀ ਇਕਦਮ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਸ਼ਰਮਾ ਕੇ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਹੇਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਏਨੀ ਸ਼ਰਮ ਇਕ ਪਲ-ਛਿਣ 'ਚ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਕਿੱਧਰੋਂ ਆ ਗਈ ਸੀ।

ਉਹ ਅੰਦਰ ਕੀ ਲੈਣ ਗਈ ਸੀ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਅਸੀਂ ਗਲਾਸ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖੇ। ਰਘਵੀਰ ਮੈਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਰੋਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਰੋਲੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗੋਲੀ ਚੱਲ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਨਿਧੜਕ, ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਬਿੰਦ ਲਾਉਂਦਾ।

ਅੰਦਰੋਂ ਕੁੜੀ ਮੁੜ ਕੇ ਆਈ। ਰਘਵੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੇਰਾ ਪਿਉ ਕਿੱਥੇ ਐ ਕੁੜੇ?”

“ਉਹ ਘਰੇ ਐ ਚਾਚਾ।” ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅਜੇ ਵੀ ਓਹੀ ਸ਼ਰਮ ਸੀ।

“ਉਹਨੂੰ ਹੁਣੇ ਭੇਜ ਜਾ ਕੇ।”

ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਇਆ। ਉਹਦੇ ਨੀਲੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਧਾਰਨ ਕੁੜਤਾ-ਪਜਾਮਾ। ਉੱਤਾਂ ਦੀ ਗਾਤਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ। ਰਘਵੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਆਹ ਮੁੰਡਾ ਵੇਖ। ਅੰਤ ਵਾਸਤੇ ਕਿਵੇਂ ਲਗਦੈ ਤੈਨੂੰ?”

ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮਾਸਟਰ ਜੀ! ਮੈਂ ਕੀ ਵੇਖਣੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੋ ਜੋ ਵੇਖਣੈ। ਅਸੀਂ ਨਾ ਕਦੇ ਬਾਹਰ ਹੋਏ ਐਂ ਥੋਥੋਂ। ਨਾ ਹੋਣੈ।”

ਇਸਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ। ਇਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਨਿਰਥ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਰਘਵੀਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ-ਖੜ੍ਹਾ ਹੀ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਘਰ ਬਣੇ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਕ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਇਕੋ ਵਾਰ 'ਚ ਈ ਸਿਰੇ ਲੱਗ ਗਈ। ਵਿਆਹ 'ਚ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਰਾਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣੀ। ਸਿਰਫ ਮੈਂ, ਮਾਰਕੰਡਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਘਰਵਾਲੀ

ਰਾਮਪੁਰੇ ਗਏ ਸੀ। ਉਹ ਚਉ ਤੋਂ ਰਘਵੀਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਛੱਜੂ ਰਾਮ ਦੇ ਘਰੇ ਆ ਗਏ ਸੀ। ਇਕ-ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਰਾਮਪੁਰੇ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ 'ਚ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬੇਅੰਤ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰੁੜ੍ਹ ਪਈ ਸੀ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਲੜਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੁੜੀਆਂ ਈ ਕੁੜੀਆਂ ਸੀ। ਬੇਅੰਤ ਦੇ ਲੜਕਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਬੜੇ ਦਿਲਾਸੇ ਦਿੰਦਾ। ਅਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਥੇਰੀ ਪਈ ਐ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਧਰਵਾਸ ਬੇ-ਅਰਥ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਡੁੱਬੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਬੋਲਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ।

ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਚਉ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਉਹਦਾ ਮਨ ਕੁਝ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਆਥਣੇ ਮੈਂ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਰਹਿ ਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹਨੂੰ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਲੈ ਆਇਆ।

ਅਜੇ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਹੀ ਟੱਪੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਸੀ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਰਫ਼ਿਊਜ਼ੀ ਭੱਜਿਆ-ਭੱਜਿਆ ਆਇਆ। ਪਰਨਾ ਉਹਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭੱਜਣ ਕਾਰਨ ਉਹਦੇ ਵਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ ਸਨ।

ਉਹ ਹਫ਼ਿਆ-ਹਫ਼ਿਆ ਮੇਰੇ ਬੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਉਹਦਾ ਸਾਹ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਪੱਟੇ ਗਏ ਆਪਾਂ। ਜਮਾਂ ਪੱਟੇ ਗਏ। ਆ ਜਾ ਮੇਰੇ ਮਗਰੋਂ ਈ, ਆ ਜਾ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ।”

ਉਹ ਭੱਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਭੱਜਣ ਲੱਗਿਆ। ਅਜੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀਆਂ ਦੇ ਟੋਇਆਂ ਕੋਲ ਆਏ ਸੀ। ਬਾਵਾ ਘੁਮਿਆਰ ਤੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਬੇਅੰਤ ਦਾ ਮੰਜਾ ਚੁੱਕੀ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਬੁੜੀਆਂ-ਬੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਈ “ਹਾਏ-ਹਾਏ” ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਐ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਮੇਜਰ ਦਰਜ਼ੀ ਦੇ ਘਰਵਾਲੀ ਕਹਿੰਦੀ, “ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਉਬਾਲਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਨੀਵੀਂ ਹੋ ਕੇ ਟੋਪੀਆ ਚੱਕਣ ਲੱਗੀ। ਸਟੋਵ ਤੋਂ ਗੁੱਤ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਧੀ ਹੋਈ, ਮਗਰ ਸੂਟ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਟੋਪੀਆ ਸਿੱਟ ਕੇ ਭੱਜੀ, ਬਾਹਰ ਹਵਾ ਵਗਦੀ ਸੀ। ਅੱਗ ਭੜਕ ਗਈ।”

ਉਹ ਅੱਗੇ ਬੋਲਦੀ ਗਈ।

ਸਾਡੇ ਘਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ। ਮੇਜਰ ਦਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਕਿਸੇ ਹਲਵਾਈ ਦਾ ਪਲਾਟ ਸੀ। ਅੱਗ ਲੱਗਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪਲਾਟ 'ਚ ਮੇਜਰ ਕੀ ਰੁੜ੍ਹੀ 'ਤੇ ਲਿਟਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਰੁੜ੍ਹੀ ਦਾ ਗੋਹਾ ਸੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਭਖਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਲੋਕ ਆਏ ਸਨ,

ਉਦੋਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੜ ਗਈ ਸੀ।

ਉਹਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਆਈ। ਬਿਆਨ ਹੋਏ, ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਬਰਨਾਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਹੰਡਿਆਏ ਤੱਕ ਉਹ ‘ਹਾਏ ਪਾਣੀ, ਹਾਏ ਪਾਣੀ’ ਕਰਦੀ ਆਈ। ਪਰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਅਜੇ ਕਚਹਿਰੀ ਚੌਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ, ਉਹਦੀ ‘ਹਾਏ-ਹਾਏ’ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਬਰਨਾਲੇ ਹਸਪਤਾਲ 'ਚ ਉਹਨੂੰ ਲਾਹਿਆ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਮਾਰਕੰਡਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਈ ਰਹਿ।”

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਵੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੇਅੰਤ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਵੀ। ਅਖੀਰ ਅਣਖੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਲੰਬੀ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹੁਣ ਬੂਟੇ ਸਬਰ ਕਰਨ 'ਚ ਈ ਫ਼ਾਇਦੇ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਵੇਖੋ ਕਿ ਬਣਦਾ ਕੀ ਐ?”

ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਬਣਨਾ ਕੀ ਐ? ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਤਪੇ ਹਸਪਤਾਲ 'ਚ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੱਸ 'ਤਾ ਸੀ।”

ਅਣਖੀ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ।

ਦਿਨ ਛਿਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਦੀ ਲਾਸ਼ ਪਿੰਡ ਲੈ ਆਏ। ਸਿਵਿਆਂ 'ਚ ਲੋਕੜਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੌਣ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਰਿਹਾ। ਸਾਡੀ ਮਗਰਲੀ ਸਥਾਤ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਆਇਆ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਅੱਗ 'ਚ ਉਹਨੂੰ ਫੁਕਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਲਗਦਾ ਸੀ ਉਸ ਅੱਗ 'ਚ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਮੱਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਸਥਾਤ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੁਰਦੇਵ, ਨੰਦ ਤੇ ਜੋਰਾ ਪਏ ਸਨ। ਉਹ ਖ਼ਾਸਾ ਚਿਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਨੰਦ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਨੀਂਦ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਉਹਨੇ ਬੱਸ ਐਨਾ ਈ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਤਾਂ ਬੂਟਿਆ ਸਬਰ ਕਰਨ 'ਚ ਈ ਫ਼ੈਦੇ। ਇਹ ਸਮਝ ਬੱਸ ਉਹਦੀ ਐਨੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਬੰਦਾ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰਜਾ ਲਿਖਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਐ, ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ...।”

ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਗੇ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਲੰਬੀ ਉਬਾਸੀ ਲਈ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਗੁਰਦੇਵ ਤੇ ਜੋਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੌਂ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨੇ ਡਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।

ਬੇਅੰਤ ਦਾ ਭੋਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਤਪੇ ਆਇਆ। ਉਥੇ ਵੀ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਆਏ, ਜਿਹੜੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਨਿਤਾਣਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਥਣ ਹੁੰਦੀ। ਦਿਲ ਡੁੱਬਣ ਲਗਦਾ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਏ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਪਰ ਗੱਲ ਅਜੇ ਠੰਡੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਜਿਥੇ ਚਾਰ ਬੰਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਇਹੋ ਗੱਲਾਂ ਚਲਦੀਆਂ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਠੋਕੇਦਾਰ, ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਭੱਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਭੱਠੇ ਆਲਾ ਦੁਰਗਾ ਤਾਸ਼ ਵੀ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਮੁਕਦੀ। ਹਮਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲ ਪੈਂਦੀ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦਾ, 'ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਜੋ ਕੀਤਾ, ਠੀਕ ਕੀਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਅੰਤਵਾਦੀ ਕੱਠੇ ਹੋ ਗੇ ਸੀ। ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਚਾਰਾ ਕੀ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਸੀ ਦੱਸੇ ਮੈਨੂੰ?'

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੇ।

ਮੰਦਰ 'ਚ ਫੁੱਲ ਟੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਜੇ ਮੇਵਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗਿਆ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਥੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਸਿਲਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਘੁਲਿਆ-ਮਿਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੀ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਹਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਬਰਨਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੱਸ ਆਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤਪੇ ਤੋਂ ਬਰਨਾਲੇ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਉਥੋਂ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਨਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੈਸੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ।

ਅਸੀਂ ਗੱਡੀ 'ਚ ਬੇਅੰਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਮੁੱਕੀਆਂ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਗੱਲਾਂ ਚੱਲ ਪਈਆਂ। ਅੰਬਾਲੇ ਤੱਕ ਸਫ਼ਰ ਬੋਝਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅੰਬਾਲਿਉਂ ਅਸੀਂ ਹਰਿਦੁਆਰ ਲਈ ਬੱਸ ਲਈ ਤਾਂ ਬੱਸ ਰਾਹ 'ਚ ਰੋਕ ਲਈ। ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ. ਨੇ ਸਾਡੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ. ਵਾਲੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਝੋਲਾ ਫਰੋਲਿਆ। ਝੋਲੇ 'ਚ ਬੇਅੰਤ ਦੇ ਆਮ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਸਨ। ਚੱਪਲਾਂ, ਕਈ ਚੁੰਨੀਆਂ, ਤੌਲੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਖਿਲਾਰ-ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ।

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਪੈਂਟ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਟੋਹੀਆਂ। ਬਾਹਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਕੱਛਾਂ 'ਚ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਰਿਸਕਦੇ-ਰਿਸਕਦੇ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਪੈਂਟ ਦੀ ਬੈਲਟ ਤੱਕ ਆ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ. ਵਾਲੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਗਲ 'ਚ ਟੰਗੇ ਫੁੱਲ ਲੁਹਾ ਕੇ ਟੋਹ ਕੇ ਵੇਖੇ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪੱਗ ਦੇ ਲੜ। ਉਹਦੇ ਪੱਗ ਦੀ ਉਤਲੀ ਜੜ੍ਹ 'ਚ ਪਾਈਆਂ ਚਾਰ ਉਂਗਲਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲ ਖਹਿ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਦਿੰਦਾ-ਦਿੰਦਾ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ. ਵਾਲੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਸੀ। ਲੰਬਾ ਨੱਕ। ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਵੱਡੇ ਭਰਵੱਟੇ। ਮੱਥੇ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਕੱਟ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਟੋਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਟੋਪੀ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਕਾਲੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਚਿੱਟੇ ਹੋਣ। ਫੇਰ ਉਹਦਾ ਚੌੜਾ ਨੱਕ

ਪਤਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਵੀ ਛਾਂਟੇ ਗਏ। ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਛੋਟੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਠੰਡੀ ਪਤਲੀ ਤੇ ਲੰਬੀ ਹੋ ਗਈ।

ਫੇਰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਗਲ 'ਚੋਂ ਪਾਈ ਕਮੀਜ਼ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਸਾੜੀ ਦਾ ਪੱਲਾ ਕਿੱਧਰੋਂ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲੀ ਇੰਦਰਾ ਮੂਹਰੇ ਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜੀ ਚੌਥੀ 'ਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਰਘਵੀਰ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਬੈਠਕ 'ਚ ਵੇਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ. ਵਾਲਾ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਦੇ ਲੜ ਟੋਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਹੋਣ, ਸਗੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੋਣ, ਜਿਹੜੀ ਦਿੱਲੀ, ਬੈਠੀ-ਬੈਠੀ ਦੇ ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਤੱਕ ਆ ਗਏ ਸਨ।

ਇਹ ਹੱਥ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਏ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਜਲੰਧਰ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ 'ਨਵੇਂ ਆਕਾਸ਼' ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਚ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਉਤਾਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੱਸ 'ਚ ਲਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੱਗਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਉਤਾਰੇ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਠਿੰਡੇ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਲੈਣੀ ਸੀ। ਉਡੀਕ-ਬੈਚਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਬਠਿੰਡੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂਦਾ। ਕਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ। ਅਚਨਚੇਤ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਵੀ ਲਈ ਸੀ। ਅਟੈਚੀ-ਕੇਸ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹਵਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਟੈਚੀ 'ਚ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਫਰੋਲ ਕੇ ਵੇਖੀਆਂ ਸਨ।

*

ਹਰਿਦੁਆਰ ਮੈਂ ਤੇ ਅਣਖੀ ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਹੋਟਲ 'ਚ ਰਹੇ। ਉੱਥੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੰਗਾਲੀ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਤੇ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਅਸੀਂ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਉੱਠ ਕੇ ਰਿਕਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ ਕੋਲ ਆਏ।

ਅਣਖੀ ਭੇਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, "ਅਸੀਂ ਫੁੱਲ ਓਥੇ ਆਪੇ ਪਵਾ ਲਾਂਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਦੱਛਣਾ ਲੈ ਲਉ ਬੱਸ। ਕਾਹਲੀ ਐ ਸਾਨੂੰ। ਮੁੜ ਕੇ ਜਾਣੈ ਛੇਤੀ। ਦੇਸ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕਿਹੋ ਜੇ ਹੋਏ ਪਏ ਐ। ਬੋਨੂੰ ਵੀ ਪਤੈ।"

ਮੈਥੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਪੰਡਿਤ ਪੁਛਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਦਸਦਾ ਗਿਆ। ਆਪਣਾ ਮੌਜੂਦਾ ਪਤਾ ਦੱਸਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਮੁੱਕੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਝੋਲਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਉਹਦੇ 'ਚ ਬੇਅੰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਕੱਪੜੇ ਸਨ। ਉਹਦੀਆਂ ਚੱਪਲਾਂ ਤੇ ਚੁੰਨੀਆਂ ਵੀ। ਬੋੜਾ-ਬਹੁਤਾ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਸੀ।

ਇਹ ਸਾਮਾਨ ਅਜੇ ਮੈਂ ਕੱਢਿਆ ਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਅਧਖੜ੍ਹ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਉਹ

ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਏਨਾ ਪਾਣੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਧਰੋਂ ਆ ਗਿਆ। ਅਣਖੀ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਮਝਦਾਰ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਆਖਰ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਰੋ ਸਕਦੈ ?

ਅਸੀਂ ਫੁੱਲ ਪਾ ਕੇ ਆਏ। ਮਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਆਉਂਦਾ। ਕਦੇ ਮਾਰਕੰਡਾ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਘਰੇ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਆਥਣੇ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਹਰਿਦੁਆਰ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ।

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ, ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਆਪੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਓ। ਘੱਟ ਮੱਚੇ ਤਾਂ ਤੇਲ ਪਾ ਦਿਓ। ਜਦੋਂ ਲਾਟਾਂ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗ ਪੈਣ, ਉਦੋਂ ਜਾ ਕੇ ਬੁਝਾ ਦਿਓ। ਵਾਹਵਾ ਮੁਫਤ ਦੀ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੁਣ ਹੋਈ ਐ। ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਜਿਹੜੇ ਕਦੇ ਚਿੜੀ ਮਾਰਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਮੂਹਰੇ ਓਹੇ ਜੇ, ਜਿਹੜੇ ਬਿਗਾਨੇ ਘਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਰਾਤਾਂ ਕੱਟ-ਕੱਟ ਗੰਦ ਪਾਉਂਦੇ ਐ, ਉਹ ਵੀ ਓਹੇ ਜੇ। ਏਹੀ ਗੱਲ ਐ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਐ ?”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਗੱਲ ਦਾ ਰੋਅ ਬਦਲਿਆ, “ਚਲ ਇਹ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਕਰਦਾਂ, ਇਹ ਤੈਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਤੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਦੀ। ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤਪੇ ਆਈ ਸੀ। ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਜੱਟ ਦੇ ਆਗ ਘੜਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਤੈਨੂੰ ਆਉਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ।”

ਉਹ ਟਿੱਚਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਆਇਆ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸੋਚੀ ਐ।”

“ਕਿਹੜੀ ?” ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜਮਾਂ ਵਿਹਲੀ ਐ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀ ਐ। ਪੁਲਿਸ ਆਲੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰ ਤੱਕ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਜਾਣ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਾ ਕੇ ਪਰਚੀ ਭੇਜੋ। ਕਹਿੰਦੇ ਐ ਓਦੀਂ ਸੱਦ ਲੈਂਦੀ ਐ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਆਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਐ। ਉਹ ਪੱਗਾਂ ਆਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿਚਦੇ ਐ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਖਬਾਰਾਂ 'ਚ ਛਪ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਉਹਨੇ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆ ਚੱਲੀਏ ਕਿਸੇ ਦਿਨ। ਨਾਲੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਲਾਂ ਗੇ। ਨਾਲੇ ਫੋਟੋਆਂ ਵੀ ਛਪ ਜਾਣਗੀਆਂ।”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਛੱਡ ਯਾਦਵਿੰਦਰ! ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਪਰਖ ਈ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਹੁਣ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਐ।”

